हिंदना लोकना टुंका इतिहासनो संक्षेप.

મુખ્યત્વે ના. ડા. હંટરના અને બીજા
ઇતિહાસો ઉપરથી
ઇંગ્રેજી ૧—૨—૩ તથા ગુજરાતી ૪—૫—૬ ધો.ના વિ૦ સારૂ

રચનાર
મહાશંકર ઇશ્વરભાઇ વ્યાસ.
અમદાવાદ મિ૦ ગુ૦ ન૦ ૨ જાની છો૦ નિશાળના મેહેતાજી.

સુધારા તથા વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ.

અમદાવાદ
વિજયપ્રવર્ત્તક પ્રેસમાં
કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડીએ છાપ્યો.
સંવત ૧૯૪૭. સંને ૧૮૯૧.

કીંમત સાડાપાંચ આના.

અગત્યની સૂચના.

☞ જે માસ્તર સાહેબોની હજુરમાં આ ઇતિહાસ હાજર થાય તે માસ્તર સાહેબોએ એને સવિસ્તર નહીં તો બાણતવારનો ખચીત એકવાર પેહેલેથી તે છેટ સુધી બધો જોઇ જવો જોઇએ અને પછી એનો ઉપયોગ કરવો કે શી રીતે તેનો વિચાર કરવો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે. કર્તા.

૪૭૧૪

हिंदना लोकना टुंका इतिहासनो संक्षेप.

प्रकरण १ लुं.

દેશની ભૂગોળ.

મર્યાદા—હિંદ અથવા હિંદુસ્તાન એ ત્રિકોણ આકારે છે. એની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પશ્ચિમે સુલેમાન ને હાલા પર્વત તથા અરબી સમુદ્ર; પૂર્વે બ્રહ્મદેશ ને હિંદીમહાસાગર તેમજ દક્ષિણે પણ હિંદી-મહાસાગર છે.

હકીકત—હિંદુસ્તાનની પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈ તથા ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ અને વસ્તી ૨૫ા કરોડ માણસની છે. રાજધાની કલકત્તા શેહેર છે. બીજા દેશથી હિંદમાં આવવાના જમીનના બે માર્ગ છે. એક અફગાનીસ્તાન તથા બલુચીસ્તાન અને બીજો બ્રહ્મદેશ.

ત્રણ પ્રદેશ—હિંદ ત્રણ પ્રદેશનો બનેલો છે. એક હિમાલયનો પ્રદેશ, બીજો નદીઓનો પ્રદેશ અને ત્રીજો દક્ષિણ હિંદનો ઊંચો પ્રદેશ.

હિમાલયનો પ્રદેશ—એમાં હિમાલય તથા શિવાલીક પહાડો છે. હિમાલયનું મોટું શિખર એવરેસ્ત છે. તે દુનીઆમાં સાથીં ઊંચું છે. એની ઊંચાઈ ૨૯૦૦૨ ફુટ છે. હિમાલયની ઉત્તરે મોટી ખીણો છે તેમાંથી સિંધુ, સતલજ તથા બ્રહ્મપુત્રા વિગરે નદીઓ નીકળે છે.

ટિબેટ—હિમાલયની ઉત્તરમાં ટિબેટનો ઊંચપ્રદેશ છે. તે દુની-આમાં સૌથી ઊંચો છે. એની ઊંચાઈ ૧૬૦૦૦ ફુટ છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર તરફથી આવવાનો રસ્તો ઘણો કઠણ છે, તોપણ હિંમતવાન વેપા-રીઓ ઘેટાંનાં ચામડાં ઓઢી ટટ્ટુ, ખચ્ચર વિગરે ઉપર માલ નાખી લેઈ જાય છે તથા લાવેછે.

શાખાના પર્વતો—હિમાલયની શાખાના પર્વતો નાગ અને પટકોઈ હિંદની ઇશાનમાં છે, તથા રફેદકોહ, સુલેમાન ને હાલા નામે પર્વતો વાયવ્ય દિશામાં છે. એ વાયવ્ય દિશાના પર્વતોમાં ખૈબર, કુરમ, ગ્વાલરી અને બોલનઘાટ નામે ઘાટના રસ્તા છે.

હિમાલયનું જળાશય—હિમાલય એ મોટું જળાશય એટલે જળનો મોટો ખજાનો છે. એ ખજાનાનું જળ નદીઓવાટે હિંદને પહોંચે છે. તેથી હિંદને અન્ન પાણી વિગરે સર્વ સામગ્રી મળે છે.

વરસાદ—ટિબેટમાં વરસાદ થોડો થાયછે. કેમકે વરાળનાં વાદળાં હિમાલયમાં અથડાઈ વર્સાદ કે બરફરૂપે ત્યાંજ ચ્યૂકી પડેછે. અને એજ કારણથી હિમાલયની દક્ષિણમાં આસામના ચેરાપુંજી ડુંગરોમાં અતિશે વરસાદ પડેછે. લંડનમાં દરવરસે બે ફુટ અને હિંદના મેદાનમાં ૧॥ ફુટ થાયછે પણ ચેરાપુંજીમાં ૩૦ ફુટ વરસે છે.

હીમાલયની નીપજ—હિમાલયમાં ઊપલા ભાગમાં ધોળા પથ્થરના જથા થાયછે. પણ નીચલા ભાગમાં વાંસની ઝાડીઓ ઉગેછે તથા હોંદ્રાદેંદ્રા અને દેવદારનાં ઝાડ થાયછે. બીજી પેદાશમાં રાતી બાજરી, જવ વિગરે અનાજ અને બટાટા ઇત્યાદિ શાક થાયછે. મધ અને ચા પણ થાયછે, વેપારની વસ્તુમાં ઇમારતી લાકડાં અને કોયલા છે.

હિંમાલયના જંગલનો નાશ—જંગલનાં ઝાડો બળતણને માટે કાપી લેવામાં આવેછે તેથી તથા પહાડી લોકો ખેતીનેસારૂ જંગલો બાળી નાખેછે તેથી તેનો નાશ થાય છે.

હિમાલયમાંથી નીકળનારી નદીઓ—હિમાલયની ઉત્તરમાં આવેલી ખીણોમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાં બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, ગંગા અને સતલજ એ મુખ્ય છે. એ નદીઓનાં મૂળ પાસે પાસે છે. એમની લંબાઈ ૧૮૦૦ મૈલ છે.

નદીઓનો પ્રદેશ—બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ અને ગંગા તથા જમનાં અને તેને મળનારી નદીઓ જે ભાગમાં વહેછે તેને નદીઓનો પ્રદેશ કહે છે. એ પ્રદેશ ઘણો રસાળ છે. તેમાં ૧૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે. એમાં દિલ્હી, પટણા અને કલકત્તા વિગેરે મોટાં શેહેરો તથા મથુરાં, અલ્હાબાદ અને કાશી વિગેરે હિંદુની તિર્થની જગાઓ છે.

નદીઓથી થતાં કામ—નદીઓથી ડેલ્ટાની‡ જમીન તથા ખાડીઓ થાયછે, ખાડીઓનું પાણી ખેતરોને પાવાના કામમાં આવે છે. નદીઓ વાટે માલ વહાણમાં નાંખી પરદેશ લેઈ જવાય છે. તથા લવાય છે. નદીઓ જેમ ઉપયોગી છે તેમ નાશકારક પણ છે. કેમકે રેલ આવેછે તેથી ઢોર તથા આસપાસનાં ગામ તણાઈ જાયછે, તથા તેના પાણીથી સરદી થઈ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

બંગાળાનો પાક—બંગાળાની જમીનમાં વરસમાં બે અને કેટલેક ઠેકાણે ત્રણ પાક થાયછે. તેમાં ડાંગર,* કેળ્યો અને તૃણવૃક્ષ† મુખ્ય છે. વળી તેલીઆંબીઆં, તમાકુ, ગળી, મસાલા, રંગ કરવાની વસ્તુઓ અને ચા થાયછે. વસ્ત્રની સામગ્રીમાં રેશમ,÷ શણ અને કપાસ થાયછે.

દક્ષિણનો ઉંચ પ્રદેશ—એ દ્વિપકલ્પ છે. એમાં મધ્ય પ્રાંત, વરાડ પ્રાંત, મદ્રાસ ઇલાકો, મુંબાઈ ઇલાકો, તથા મ્હસૂર, સિંધિઆ, હોલકર અને નિજામ તથા બીજાં ખંડીઆં સંસ્થાનો છે. એની પૂર્વ પશ્ચિમ પહાડો પડેલા છે ને વચમાં પણ પર્વતમાળા છે. પશ્ચિમ છેડે આબુ અને પૂર્વ છેડે પારસનાથ નામે ડુંગરો શ્રાવકોનાં તિર્થછે. પૂર્વમાં અરવલ્લી, વિં-

‡ ડેલ્ટા એટલે નદીઓના મુખ પાસેનો પ્રદેશ.

* બંગાળામાં ૫૦થી વધારે જાતની ડાંગર થાયછે.

† તૃણવૃક્ષ એટલે સોપારી, નાળીએરી વિગરે.

÷ લાખ અને તરસ નામે હિરના કોસેટા જંગલમાંથી જડેછે.

ધ્યાચળ, સાતપૂડા અને કાયમૂર પર્વતો છેક રાજમહાલના ડુંગરો સુધીછે.

દક્ષિણ ઊંચ ભૂમીનો દેખાવ—એ ત્રિકોણ પ્રદેશમાં મોટાં મોટાં વન, પર્વતો, શિખરો, ખેડાણવાળા પ્રદેશો તથા ઊંચાં મેદાનો છે. એ દેશ ટેકરા ટેકરીવાળો છે, કેમકે એમાં ઘણા પર્વતો આવેલા છે. પૂર્વે રહેલા પર્વતને પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમે રહેલા પર્વતને પશ્ચિમઘાટ અથવા સંહ્યાદ્રી કહેછે. એ બંને નીલગીરીમાં જોડાઈ જાયછે. નીલગીરીમાં મોટાં શિખર ઉત્કમંડ અને દોદાબેતા છે.

દક્ષિણની નદીઓ—એમાં વિંધ્યાચળમાંથી નીકળનારી ઉત્તરની નદીઓ ગંગામાં અને દક્ષિણની નર્મદા તથા તાપી ખંભાતના અખાતમાં વહેછે. તેમજ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વિગરે સિંહ્યાદ્રીમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ બંગાળી અખાતમાં પડેછે.

દક્ષિણની પેદાશ—આ પ્રદેશમાં જંગલો ઘણાંછે. તેમાં સાલ, અબનુસ, સીસવ, સાગ અને બીજાં ઈમારતી લાકડાં થાયછે. ખેતીની નીપજમાં ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને બીજાં ઝીણાં ધાન્ય તથા તમાકુ, શેરડી, કપાસ ને કઠોળ થાયછે. ખનીજ પદાર્થોમાં કોયલા, લોઢાની કાંકરી અને સોનું નીકળે છે. આગળ ગોવળકાંડામાંથી હિરા નીકળતા હતા.

બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ—એમાં ઈરાવદી નદીનો પ્રદેશ તથા મધ્યમાં યોમા પર્વતની ડુંગરમાળા છે. એમાં ડાંગર, તમાકુ તથા સાગ વીગરે ઈમારતી લાકડાં થાયછે. એ દેશ ઈંગ્રેજ સરકારને તાબેછે ને સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ હાલ ઈંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધોછે. એમાં ખનીજ પદાર્થોમાં કેરોસીન તેલ અને કલાઇની ખાણોછે. લોઢાની કાંકરી, સોનું અને તાંબુ પણ જડેછે. બ્રહ્મદેશમાં પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ બીડીઓ પીએછે.

प्रकरण २ जुं

હિંદનો મુલક અને લોક.

મુલક—હિંદમાં બે પ્રકારના રાજ્યનો મુલક છે, એક ઈંગ્રેજી રાજ્યનો ને બીજો દેશી રાજ્યનો, ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં ૨૦ કરોડ અને દેશી રાજ્યમાં ૫ાા કરોડ માણસોની વસ્તી છે. દેશી રાજાઓ બ્રિટિશ વાયસરાય અને તેના નીમેલા રેસીડેન્ટો કે પોલીટિકલ અમલદારોની મદદથી રાજ્ય ચલાવે છે. દેશી રાજ્યના બાર ભાગછે. તેમાંના રજપુત સંસ્થાન, નિઝામનું રાજ્ય, મધ્યહિંદ એજન્સીનું રાજ્ય, વડોદરાનું રાજ્ય અને મ્હૈસુરનું રાજ્ય વાઈસરાયની હકુમતમાં છે ને બાકીનાં મણીપુરનાં રાજ્ય અને મુંબાઈ તથા મદ્રાસ, બંગાળા ને પંજાબ ઈલાકા તાબેનાં તથા વાવ્યપ્રાંતો અને મધ્યપ્રાંતો તાબેનાં દેશીરાજ્યો સ્થાનીક અધિકારીઓના તાબામાં છે. તેમજ ફ્રેંચ સસ્થાનો ફ્રેંચ ગવર્નરને તાબે અને પોર્તુગીજ સંસ્થાનો પોર્તગીજ ગવનરને તાબેછે.

બાર ઇંગ્રેજી પ્રાંતો—ઈંગ્રેજી રાજ્યના પણ બાર ભાગ છે. તેમાં મુંબાઈ ને મદ્રાસ ઇલાકામાં ગવર્નર અમલ કરેછે. તથા બંગાળા, પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવરનરનો અમલ છે. બાકીના અયોધ્યા, મધ્યપ્રાંત, બ્રિટિશબ્રહ્મદેશ, આસામ, વરાડ અને અજમેર તથા કુર્ગ ઉપર કમીસ્નર અધિકાર ચલાવે છે.

હિંદની વસ્તી—હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યમાં ઘણી વસ્તી છે પણ દેશી સંસ્થાનમાં એટલી નથી. બ્રિટિશ રાજ્યનાં દર ચોરસ મૈલે ૨૨૬ માણસની વસ્તી છે પણ દેશી સંસ્થાનોમાં તો માત્ર દર ચોરસ મૈલે ૧૦૬ માણસ વસેછે.

હિંદમાં મોટાં શેહેરો—હિંદ એ મોટો ગામડીઓ મુલક છે તેથી ઈંગ્લાંડની પેઠે મોટાં શેહેરો ઘણાં નથી પણ ગામડીઆ ઘણા છે.

હિંદમાં શેહેરી માણુસની વસ્તી $\frac{1}{20}$ છે. બાકીનાં ગામડીઆં માણુસો છે.

હિંદમાં ખેડુતોની વસ્તી—હિંદમાં ખેડુતોની વસ્તી ઘણી છે. એટલે દર ચોરસ મૈલ જમીને ૬૪૦ ખેડુતોથી વધારે ખેડુતો છે. સરાસરી દર ખેડુત અડધા એક્કર જમીન ઉપર ગુજરાન ચલાવેછે.

હિંદના ખેડુતોની કુટેવ—એમનામાં કુટેવ એ છે કે પોતાના જીલ્લામાં ખેડવાની જમીન પુરતી ન મળે તોપણ બીજા જીલ્લાની રશાળ ભોંય ખેડવા જતા નથી. હિંદમાં કેટલેક ઠેકાણે ખેડવાની જમીન મળતી નથી તેમ કેટલેક ઠેકાણે ખેડુતવિના જમીન પડી રહેછે.

ભમતા ખેડુતોની ખેતીની રીત—ભમતા ખેડુતો એટલે પહાડી લોકોની ખેતી કરવાની રીત એવી છે કે કોઈ કસવાળું જંગલ કાપી તેમાં ઉતાવળે એક પછી એક પાક ઉતારી બીજે ઠેકાણે જાય છે. ત્યાં પણ એમજ કરેછે.

લોક—હિંદમાં અનાર્ય, આર્ય, મિશ્ર (હિંદુ) અને મુસલમાન એ ચાર પ્રકારના લોક છે. તેમાં અનાર્ય અને આર્ય એ બે જાતના લોક પ્રાચિન એટલે ઇતિહાસ સમયની પેહેલાંના છે. બાકીના પછીથી આવ્યા.

प्रकरण २ जुं.

અનાર્ય લોક.

હિંદના અસલવતનીને અનાર્ય કહેછે. તેઓની લખેલી હકીકત નથી. કેમકે તેઓને અક્ષરનું જ્ઞાન નહોતું. પણ તેઓના કેટલાક કામની નીશાનીઓ એટલે પાળીઆ, પથ્થરના ઢગલા વિગરે ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ મડદાને દાટતા અને માટીનાં પાતળાં વાસણ બનાવતા હતા, તથા લોઢાનાં હથીઆરોથી વઢતા અને સોના તથા તાંબાનાં ઘરેણાં પેહેરતા, એની પેહેલાંના લોક ધાતુથી અજાણ્યા હતા તેથી તે પથ્થરનાં

હથીઆરો વાપરતા હતા.

અનાર્ય લોકનું વર્ણન—આર્ય લોકે અનાર્ય લોકને કાળી ચામડી અને ચપટાં નાકવાળા, કદરૂપા, યજ્ઞ ભંગ કરનારા, કાચું માંસ ખાનારા, કાયદા વગરના, યજ્ઞ નહીં કરનારા અને દેવ તથા વિધિ વગરના વર્ણવ્યા છે. અને તેઓનાં નામ દસ્યુ એટલે દૈત્ય અને રાક્ષસ કહેલાં છે.

અન્દામાન બેટના અનાર્યો—એ બેટના રહેવાસીઓ પેહેલાં જંગલી સ્થિતીમાં હતા. તેમને આરબ અને પ્રથમના યુરોપી વહાણવટીઓએ શ્વાનમુખા અને માણસને ખાનારા લખ્યા છે. સન ૧૮૫૫ માં ત્યાં ઈંગ્રેજી થાણું બેઠું તે વખતે એ લોકો નાગા ફરતા અને માણસના માંસનો ભક્ષ કરતા હતા. તથા જન્મતા પેહેલાં છોકરાંનાં નામ સામાન્ય જાતીનાં પાડતા.

મદ્રાસ ઈલાકાના ડુંગરી લોક—એ લોકો કેવળ જંગલી સ્થિતિના છે. એમાં પુલીઅર નામે લાંબા વાળવાળા જંગલી દેખાવના લોક છે તે ઉંદર અને બીજાં નહાનાં જનાવરોનો અહાર કરેછે અને દૈત્યોને પુજેછે. મુંદર નામે બીજી જાત મરૂડી કે કોતરમાં રહેછે. કદર નામે ત્રીજી જાતના જાડા હોઠ અને નાના શરીરવાળા છે. તે ડુંગરોના ધણી કહેવાય છે. તે તેમનાથી હલકી જાતો ઉપર અમલ કરેછે. તથા શિકાર વડે ગુજરાન ચલાવેછે. નેર નામે ચોથી જાત છે. તેમાં એક સ્ત્રીને ઘણા ધણી હોય છે. તેમનામાં વારસો બેનના છોકરાંને મળેછે.

મધ્યપ્રાંતના અનાર્યો—એમાં ઘણી જાતના લોકછે. પણ ગાંડ નામે જાતછે તે સુધરેલી છે. બાકીના જંગલી છે. તે શિકારવડે ગુજરાન ચલાવે છે. મારી જાતના લોકછે. તે ઘણા સરમાળ છે. તે અજાણ્યા માણસને દેખીને નાશી જાયછે ને ઘાસનાં ઝુંપડાંમાં રહેછે.

ઓઢીઆમાં પાંદડાં પેહેરનારા અનાર્યો—ઓઢીઆમાં

પતુઅ એટલે પાંદડાં પેહેરનારી એક જાતછે. આગળ તેમનાં બૈરાં નાગાં ફરતાં ને કેડે મયણકાની માળા બાંધી આગળ પાછળ પાંદડાંનો ગુચ્છો લટકાવતાં હતાં. પણ હાલ તે લૂગડાં પેહેરતાં શીખ્યાં છે.

હિમાલયના અનાર્યો—હિમાલયમાં પણ ઘણા અનાર્ય વસે છે. આસામના ડુંગરી લોકમાં ગાઉનું માપ નથી. રસ્તામાં તમાકુ કેટલો ખાધો તથા પાન કેટલાં ચાવ્યાં તે ઉપરથી તેઓ ગાઉનું માપ ગણેછે. તેમને કામ કરવું ગમતુ નથી. તેઓ વિક્રાળ, કાળા અને ઠીંગણા છે. તેઓ આગળ લૂટવાનો ધંધો કરતા હતા.

સુધરેલી અનાર્ય જાતો—કેટલીએક અનાર્ય જાતો હજી પેહેલાંની સ્થિતિમાં છે. પરંતુ તેમાંની સંતાલ અને સ્કંધ એ બે જાતો સુધરેલી છે.

સંતાલ લોક—એ લોક નીચલા બંગાળામાં ગંગાના પ્રદેશને કાંઠે આવેલા ડુંગરોમાં રહેછે. ને ખેતીનો ધંધો કરેછે. તેમના ગામનો રાજ વહીવટ મુખીપટલ કરેછે. તેઓમાં ઘણો સંપ હોયછે. જાત બહાર મૂકવો એ તેમનામાં મોટામાં મોટી શિક્ષાછે. શિક્ષા માફ થવા માટે ગામને ઉજાણી તથા ચોખાનો દારૂ આપવાનો ચાલછે.

સંતાલ લોકનાં લગ્ન તથા મરણ—સંતાલ લોકમાં બાળલગ્ન નથી પણ ૧૫થી ૧૭ વરસની ઉમરે જુવાન સ્ત્રીપુરૂષો મન ગમતાં લગ્ન કરેછે. લગ્નને અંતે કન્યાનાં સગાં બળતા અંગારાને સાંબેલાથી ખાંડી તથા પાણીથી ઓલવી પીએરીઆંનો સંબંધ તુટ્યાની નીશાની કરેછે. એ લોક પોતાની સ્ત્રીને માન આપેછે. તથા પેહેલી વાંઝણી સિવાય બીજી પરણતા નથી. એમનામાં માણુસ મરેછે ત્યારે તેને બાળેછે ને તેની ખોપરીના કડકા કરીને દામોદર નદીમાં નાખેછે.

સંતાલ લોકનો ધર્મ—તેઓ ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન છે. તેથી

જગતના બનાવનાર મહાપ્રભુને જાણતા નથી. પણ રાક્ષસો તથા ભૂતોને પૂજેછે ને તેમને પ્રસંન કરવા જનાવરોનો ભોગ આપેછે. ભૂત અને રાક્ષસનું રેઠાણ ઝાડમાં જાણી ઝાડને પૂજેછે તથા તેની આસપાસ નાચેછે.

સંતાલ લોકનો ઇતિહાસ—ગયા સૈકાની એટલે ૧૮ મા સૈકાની આખર સુધી તેઓ લૂટવાનો ધંધો કરતા હતા. પણ હાલ બ્રિટિશ અમલ નીચે તેઓ શાંતપણે ખેતી કરેછે ને બાપનું દેવું આપવામાં આબરૂ માનેછે.

સ્કંધ લોક—સ્કંધ એટલે પર્વતમાં રહેનાર. એ લોકો ઓડીઆના ડુંગરોમાં રહેછે. એમનામાં મુખ્ય સત્તા વડીલોના હાથમાં છે. બધા ભેગા રહી ઘરમાં મોટી માનું રાંધેલું જમેછે. એમના ટોળાની મોટી શાખામાં જે મોટો દીકરો હોય તે ટોળાનો નાયક થાયછે. પણ તે લાયક ન હોય તો તેનો કાકો કે ભાઈ થાયછે.

વઢવાડ ને સજા—તેઓ આગળ ખૂનને સાટે ખૂન લેતા. બેવાર ચોરી સાબીત થએ જાત બહાર મૂકતા ને વાંધો પતાવવા સમ ખવરાવતા હતા. એ લોકોમાં સ્ત્રીને મીલકત લેવાનો હક નથી.

ખેતીની રીત—એઓ જમીનનો કસ પહોચે ત્યાં સુધી તે ઠેકાણે રહી ખેતી કરેછે. કસ પુરો થએ બીજે ઠેકાણે જાયછે.

લગ્નની રીત—એ લોકોમાં લગ્ન કરવાની રીત નથી, પણ ઉજાણી કે જમણવારમાંથી કે મેળામાંથી કન્યા હરણ કરવાની એટલે બળાત્કારે લેઈ જવાની રીત છે. તેઓ વર કરતાં કન્યા મોટી ઉમરની પસંદ કરેછે.

બીજી હકીકત—સ્કંધ લોકોને ખેતી ને યુદ્ધ સિવાય બીજું કામ ગમતું નથી. બીજા ધંધા નીચી જાતના સ્કંધ લોકો છે તે કરેછે. એ લોકો પણ સંતાલોની પેઠે ઘણા દેવોને માનેછે. તેઓને પ્રસન્ન કરવા આગળ તેઓ નરમેધ એટલે માણસનો ભોગ આપતા હતા. સન ૧૮૩૫

માં સ્કંધ લોક બ્રિટિશ રાજ્યમાં દાખલ થયા ત્યારથી તેઓ શાંતિ તથા આબાદીમાં છે. તેમને નરમેધ કરવાની મના કરી છે.

ત્રણ અનાર્ય કુળ—અનાર્ય લોક આખા હિંદમાં વિખરાયલા છે. તેઓ ત્રણ કુળના છે. એક કુળ હિમાલયની મર્યાદામાં વસેછે. બીજું કોલારી અથવા કોળી તેઓ દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચળની આસપાસ રહે છે. ત્રીજું દ્રાવિડ કુળ તેની વસ્તી દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી સુધી છે.

અનાર્ય લોકનાં લક્ષણ—એ લોકો જોડે ભલમનસાઇએ વ-ર્તવાથી તેઓ સાચા, શૂરા અને નિમકહલાલ તથા માયાળુ માલમ પડે છે. એઓનામાં સારા સીપાઈ થવાનો ગુણ છે. ઈંગ્રેજોને દક્ષિણ હિંદ જીતવામાં અને પ્લાસીની લડાઇમાં એ જાતના સીપાઇઓએ ઘણી મદદ કરી હતી. તેમજ અફગાન લડાઇમાં માન પામેલી ગુરખા પલટણ પણ એ જાતની છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

આર્યલોક.

આર્ય લોકનો મૂળ વાસ ને તેમનું ફેલાણું—પ્રતાપી આર્ય લોકનો મૂળ વાસ મધ્ય એશિઆમાં હતો એમ જણાય છે. એ મૂળ રહેઠાણમાંથી તેમની જૂદી જાદી શાખાઓ જાદી જૂદી દિશામાં જઇને વસી. પશ્ચિમ તરફ જનારી શાખાના રોમ, ગ્રીક અને ઈંગ્રેજ વિગેરે લોક છે. પૂર્વ તરફ ગએલી શાખામાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ અને રજપૂત છે. એઓ પંજાબ અને હિમાલયના ઘાટોને માગ હિંદુસ્તાનમાં પેઠા ને ફેલાયા.

યુરોપ તથા હિંદનો પ્રાચિન ઇતિહાસ—આર્ય લોકો પૂર્વ પશ્ચિમ વેરાયા ને ત્યાંના મૂળ વતનીઓને જીતી તેઓના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી, એ બાબતનો ઇતિહાસ તે યુરોપ તથા હિંદનો પ્રાચિન

ઇતિહાસ છે.

આર્યોની મૂળસ્થાનમાં અવસ્થા—મૂળસ્થાનમાં આર્યો પોતાનાં ઢોરો સહિત ઘાસના અરણ્યોમાં ભટકતા ને અનાજ પકવવાને સારૂ લાંબો મુકામ રાખી વસતા હતા. રાંધેલું અનાજ જમતા અને લૂગડાં વણુવાનું તથા શીવવાનું જાણતા હતા તથા લોઢાનાં હથિઆરોથી વઢતા. વેદના મંત્રો ઉપરથી માલુમ પડેછે કે તેઓ અસલ ઠંડા મુલકમાં રહેતા હતા. કેમકે વેદના મંત્રોમાં "સતં શરદમ" એ શબ્દોમાં સો શીઆળા સુધી જીવવાનું માગ્યું છે.

યુરોપ તથા હિંદના પૂર્વજો મૂળે ભેગા રહેતા હતા—એનાં ઘણાં પ્રમાણ છે. એક તો એ કે એમની ભાષાઓમાં ઘણું મળતાપણું છે. જેમકે સંસ્કૃતમાં માતૃ તેને ઈંગ્રેજીમાં મધર અને લાટીનમાં મેટર કહેછે. તેજ પ્રમાણે ભાઈ, બેન અને બાપનાં નામ મળતાં છે. તેઓના ધર્મ પણ મૂળે એકજ હતા. કેમકે તેમના દેવનાં નામ પણ મળતાં છે. સંસ્કૃતમાં દેવ, લાટીનમાં ડીઉસ અને ગ્રીકમાં જીઉસ. તેજ પ્રમાણે વરૂણ, અગ્નિ વગેરેનાં નામ પણ મળતાં છે.

હિંદમાં આર્યોનું ફેલાવું—હિંદના આર્યો પ્રથમ કાબુલમાં, પછી ગંગા આગળ ને પછી દક્ષિણમાં ફેલાયા. પંજાબમાં તેઓ ઢોરચાર સ્થિતિ છોડી દેઈ સ્થાઈ ખેડુત થયા. ત્યાં બહુ કાળ રહ્યા, તેથી વેદમાં સિંધુ વગરે નદીઓનાં ને હિમાલયનાં બહુ વખાણ કર્યાછે. ને લખ્યું છે કે હિમાલયની ઉત્તરે દેવોને રહેવાનું સ્વર્ગ છે ને ભલા તથા શૂરા ત્યાં વિરામે છે.

ઋગ્વેદ—એ હિંદના આર્યો પંજાબમાં વસ્યા તેની નીશાનીનું મોટું પુસ્તક છે. હિંદુઓ વેદને અનાદિ એટલે ઈશ્વરકૃત માનેછે. ને બીજા ત્રણ હજાર વરસ પેહેલાં થએલા માનેછે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં ૧૦૧૭ સુ-

ક્તો અને તે સુક્તોમાં ૧૦૫૮૦ મંત્રો છે. ઋગ્વેદ સંહિતાથી હિંદના પ્રાચિન આર્યોની હાલત માલમ પડેછે. હિંદના પ્રાચિન આર્યોમાં ઘણી જાતો નહોતી પણ ઘણાં ગોત્રો હતાં. ગોરનું કામ ઘરનો પિતા કરતો હતો. સ્ત્રીઓ ભણેલી હતી. સતી થવાનો ચાલ નહોતો, ને ધણી ધણીઆણી સંપથી રહેતાં હતાં. તેઓમાં લુહાર, કંસાર, સોની, સુતાર અને હજામ વિગેરેની કારીગરી હતી. તેઓ રથે ચઢી લડતા ને ઘોડે બેસતા હતા. પશુ એ એમનું મુખ્ય ધન હતું. ગોમાંસ ખાતા ને સોમ નામે કેફી વસ્તુ પીતા હતા તથા પોતાનાં મડદાંને બાળતા હતા.

વેદના દેવ—વેદમાં વરૂણ, અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય ઇત્યાદિ તેત્રીસ દેવોનું વર્ણન છે. તેમાંના ૧૧ દેવલોકમાં ૧૧ પૃથ્વી ઉપર અને ૧૧ અંતરિક્ષમાં વસેછે. (હમણાના હિંદુઓ તેત્રીસ કરોડ દેવ માનેછે.)

વેદમાં પરમેશ્વર વિષે વિચાર—વેદના કવિઓ ઈશ્વરના ઈંદ્ર, સોમ, વરૂણ ઇત્યાદિ હરકોઈ નામથી સ્તુતિ પ્રાર્થના કરતા તે વખતે તેનેજ જગતનો પેદા કરનાર, પાળનાર ને નિયમમાં રાખનાર તથા દેવોનો દેવ કરીને કહેતા હતા. તેથી જણાય છે કે તેઓ જગકર્તા ઈશ્વરને જાણતા હતા. વેદના મંત્રોમાં લખ્યું છે કે "આરંભમાં સુવર્ણ બાળક ઉદય પામ્યો. તે સર્વનો મૂળ જન્મેલો પ્રભુ હતો. તેણે પૃથ્વી ને આકાશ સ્થાપન કર્યાં." ઇત્યાદિ—

મૂળ વેદ અને પાછલાં વેદશાસ્ત્ર—મૂળ તો ઋગ્વેદ એ એકજ વેદ હતો. પણ તેમાંથી સામ, યજુર અને અથર્વ એ ત્રણ અનુષ્ટાન ગ્રંથો બની ચાર વેદ થયા. દરેક વેદના પેટામાં સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ નામે ગ્રંથો છે. સંહિતામાં સ્તુતિ પ્રાર્થના છે. બ્રાહ્મણ એ ગદ્ય ગ્રંથ છે. તેમાં ઋષિ અને ગૃહસ્થને કરવાનાં કર્મ લખ્યાં છે. અને ઉપનિષદમાં આત્મા ને પરમાત્મા સંબંધી વિચાર લખ્યા છે. વેદપછી ૧૮ પુ-

રાણ ને ૨૨ સ્મૃતિઓ થઈ. વેદ શ્રુતિ કહેવાય છે. શ્રુતિ એટલે પરમેશ્વરથી સાંભળેલું અને સ્મૃતિ એટલે યાદ આવેલું.

મૂળ નાતો અને બ્રાહ્મણની મોટાઈ—હિંદના આર્યોમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈસ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર નાતો થઈ. તેમાં પેહેલી ત્રણ દ્વિજ એટલે બેવાર જન્મેલી કહેવાય છે. કેમકે એમને જનોઇનો સંસ્કાર છે. શૂદ્ર એ અનાર્ય કે જીતાયલા લોક છે. એમને ચાકરનાં કામ કરવાનાં હતાં. બ્રાહ્મણે વિદ્યાના બળવડે બોધ કરી જણાવ્યું કે અમને ઇશ્વિર તરફથી મોટાઈ મળીછે. બ્રહ્માએ જગત સરજ્યું તે વખત તેના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ નીકળ્યા, બાહુમાંથી ક્ષત્રી અને જાંગમાંથી વૈસ્ય તથા પગમાંથી શૂદ્ર નીકળ્યા.

બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ—બ્રહ્મચર્ય, ગૃસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્ત એ બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ છે. પેહેલા આશ્રમમાં ગુરૂ પાસે રહી ભણવું, બીજા આશ્રમમાં સંસાર માંડવો અને ત્રીજા આશ્રમમાં વનમાં રહી ઇશ્વિર ભક્તિ કરવી, તથા ચોથા આશ્રમમાં ઇશ્વરમાં લીન થઈ જવું.

વર્ણ ઓળખવાની નીશાનીઓ—સુંદર પાટીલા હોઠ અને નાક, ગોરૂ મુખ તથા ઊંચુ કપાળ ને નાળીએરના આકારની ખોપરી તથા શ્રેષ્ટાચારવાળો તે બ્રાહ્મણ; કાંસારંગી ગાલ અને મોટા અવયવ તથા નવરાસ ઉપર પ્રેમ રાખનાર તે ક્ષત્રી; કાળી ચામડી, ચપટાં નાક, જાડા હોઠ અને ટુંકાં શરીર તથા બંદુકની ગોળી સરખું માથું તે શુદ્ર.

બ્રાહ્મણોની ધર્મવિદ્યા—બ્રાહ્મણો ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ઊંડા ઉતર્યા ને નિશ્ચય કર્યું કે અદ્વૈત પરમેશ્વર એક છે. પણ તેમણે એ વાત બીજાને ન જણાવતાં તેઓને ઘણા દેવો માનવા દીધા એ તેમની ધર્મવિદ્યા છે.

ત્રણ મુખ્ય દેવ—બ્રહ્મા, વિષ્ણું અને શિવ એ હિંદુના ત્રણ મુખ્ય દેવ છે. બ્રહ્મા સરજાવનાર, વિષ્ણું પાળનાર અને શિવ નાશ કરનાર. વિષ્ણું અને શિવનાં નરનારી જૂદાં જૂદાં રૂપ તે હાલના હિંદુના દેવછે.

તત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો—ષડદર્શન એટલે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક તથા પૂર્વ મિમાંશા અને ઉત્તર મિમાંશા એ છ બ્રાહ્મણના તત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો છે. એ બધાં ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ વરસ ઉપર રચાયાં હતાં. તે પછી ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦ વરસ ઉપર પાણીનીય નામે પંડિતે કૌમોદી નામે સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું.

બ્રાહ્મણોનો વિદ્યાભ્યાસ—આગળ બ્રાહ્મણો વિદ્યાભ્યાસ મોઢે ગોખીને કરતા હતા. કારણ કે લખવાની વિદ્યા નહોતી. ગોખવાનું સેહેલું હતું કેમકે વેદ વિગેરે વિદ્યા કવિતામાં હતી. વેદ રચાયા પછી ગદ્યમાં લખવાનો ચાલ નીકળ્યો હતો પણ તે હાલ બંધ પડ્યો છે ને બે હજાર કરતાં વધારે વરસથી બ્રાહ્મણો શ્લોકમાં (કવિતામાં) પુસ્તકો રચેછે.

બ્રાહ્મણોનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર—બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞોના દિવસ મુકરર કરવાને આકાશનું અવલોકન કર્યું ને જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચ્યું. ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વરસ ઉપર સૂર્ય વરસનો વર્તારો કરી વરસના દિવસ ૩૬૦ ઠરાવ્યા. સવા પાંચ દિવસ ખૂટે તેને સારૂ પાંચ પાંચ વરસે અધિક માસ રાખ્યો. બ્રાહ્મણોને ચંદ્રની કળાનું, ગ્રહોની ગતીનું અને રાસીચક્રનું તથા રાસીઓનું પણ જ્ઞાન હતું. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એટલે ખગોળવિદ્યામાં પાંચ મત છે. તેમાંનું રોમક મત તેમણે સિકંદરની સાથે આવેલા ગ્રીકો પાસેથી લીધું હતું. બ્રાહ્મણોના જ્યોતિષશાસ્ત્રના તરજુમા પ્રથમ આરબોએ કર્યા અને તે ઉપરથી યુરોપની બોલીઓમાં ભાષાંત્તર થયાં. એ રીતે જ્યોતિષશાસ્ત્ર હિંદમાંથી યુરોપમાં ગયું.

જ્યોતિષશાસ્ત્રની પડતી—ઈ. સ. ૧૦૦૦ને સુમારે મુસલ-

માનો હિંદમાં લૂટવા તથા ઉજડ કરવા લાગ્યા ત્યારથી બ્રાહ્મણોના જ્યોતિષશાસ્ત્રની પડતી થવા લાગી. તોપણ તેમાં વખતે વખત આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વિગેરે ઉત્તમ ખગોળવેત્તા ઉત્પન્ન થએલા છે. તેમનાં કાશી ઊજ્જન વિગેરે નિરિક્ષા સ્થળો હતાં. ફ્રેંચ ખગોળવેત્તા દિલાહેરની તારાની યાદી ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં જયપુરના મહારાજા જયસિંહે સુધારી આપીછે.

વૈદ્યકશાસ્ત્ર—બ્રાહ્મણો વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ ઊંડા ઉતરેલા છે. એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમણે તેને પૂર્ણકળાએ પહોચાડયુ હતું. વૈદ્યકશાસ્ત્ર ઉપવેદમાં ગણાય છે. આયુર્વેદ નામે મોટું વૈદ્યકનું પુસ્તક છે. એ ઉપરથી બીજા ગ્રંથો બન્યા. બ્રાહ્મણો જનાવરોનાં મડદાં ચીરતા અને માંસને બદલે પાટલા ઉપર મીણના થર કરી છોડવાની ડાળીઓવડે છેદવાની કળા વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા હતા. એ શાસ્ત્રના તરજુમા પણ પ્રથમ આરબોએ કર્યા અને ત્યાંથી પછી યુરોપની બોલીઓમાં લખાયું.

વૈદ્યકશાસ્ત્રની પડતી—વૈદકવિદ્યામાં ચરક, સુશ્રુત, વિગેરે મોટા પંડીત થયા. અને તેમણે એ શાસ્ત્રથી મોટા મોટા ગ્રંથો લખ્યા, પણ હાલના હિંદુધર્મના વેહેમને લીધે તેની પડતી થઈ. હિંદુઓ મડદાંને તથા માંસને અડકતાં અભડાવા લાગ્યા. તેથી કરીને એ વિદ્યા વૈસ્ય જાતિના હાથમાં ગઇ. તે પણ મડદાં ચીરવાથી વેગળા રહ્યા તેથી વૈદકવિદ્યાની છેક પડતી થઈ ને આખરે ગામડીઆ ઊંટવૈદું રહ્યું. પણ હાલ ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે પાછી ખીલવા માંડીછે. હિંદુ વૈદરાજ ચરકનું મત યુરોપમાં પ્રમાણ ગણવામાં આવેછે.

સંગીતશાસ્ત્ર—સંગીત એટલે ગાયનશાસ્ત્રનો પણ હિંદુઓએ સારો શોધ કર્યોછે. એમણે પ્રથમ ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦ વરસ ઉપર ગાયનના સાત સ્વર શોધી પહાડ્યા. તે ઈરાન ને અરબસ્તાન થઈ ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં યુરોપના ગાયનમાં દાખલ થયા. મુસલમાનના વખતમાં એ-

ની પણ પડતી થઈ. ગાયનમા ૩૬ રાગ ને ૭૨ રાગણીઓ છે હિંદુ ગાયનમાં રૂતુ, દિવસ અને વખતે વખતનાં ગાયનો છે. ગાયનનું ગાંધર્વ વેદ નામે મોટું પુસ્તક છે.

બ્રાહ્મણનાં ધર્મશાસ્ત્ર—ગૃહ્યસુત્ર તથા મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય વિગેરે સ્મૃતીઓ બ્રાહ્મણનાં ધર્મશાસ્ત્ર છે. એમાં ત્રણ ભાગછે. ૧ **આચારાધ્યાય**—એમાં ઘર અને સંસારના અધિકાર તથા કરતવ્યો છે. ૨. **વ્યવહારાધ્યાય**—એમાં ન્યાય પ્રકરણ છે. ૩. **પ્રાશ્ચિતાધ્યાય**—એમાં ધર્મને લગતાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત કરવાની ક્રિઆ અને તપ સંબંધી છે. એ શાસ્ત્રોમાં લગ્ન, વારસો અને ખાવા પીવા વિગેરેના ઘણા નિયમો છે.

બ્રાહ્મણોની કવિતા—બ્રાહ્મણો કવિ પણ હતા. તેમણે વરસવાર ઇતિહાસ લખ્યો નથી. પણ પ્રાચિન લડાઈ અને સુરવિરનાં ચરિત્ર કવિતામાં વર્ણવ્યાં છે. એ કવિતાઓમાં મહાભારત અને રામાયણ મુખ્ય છે.

મહાભારત—મહાભારતની કથા વેદના જેટલી જુનીછે. એનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ પેહેલાંનો છે. એમાં બે લાખ ને ૨૦ હજાર લીટીઓ છે. એમાં મુખ્ય વાર્તા ચંદ્રવંશ રાજ્યનાં કૈરવ અને પાંડવ નામે બે કુટંબ દિલ્લીની પાસેના કેટલાક મુલકને સારૂ વઢ્યાં એ વાર્તાછે. એ વિના એમાં આગળની બીજી કથાઓ, દેવોની વાતો, ક્ષત્રીઓની ફરજો અને તેમને બ્રાહ્મણોને માન આપવાની જરૂર તથા જ્ઞાન અને ધર્મના ઉપદેશો છે. સામટે મેળે જોતાં મહાભારત એ જ્ઞાનનો મોટો ભંડાર છે. એનો રચનાર મહામુની વ્યાસ કહેવાય છે.

મહાભારતનો સાર—ચંદ્રવંશી રાજા પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ બે ભાઇઓ હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો. તેને સો છોકરા હતા. તે તેમના પૂર્વજ કુરૂના નામથી કૈરવ કહેવાતા. પાંડુ રાજાને યુધિષ્ટર, અર્જુન, ભીમ, નીકુળ અને સહદેવ નામે પાંચ દીકરા હતા. એ એમના બાપ

પાંડુ નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા હતા. કૌરવમાં વડો દુર્યોધન હતો. પાંડુરાજા શાપને લીધે રાજ તથા કુટુંબ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપી વનમાં રહેવા ગયા ને ત્યાંજ મરી ગયા. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંચ ભત્રિજાને ભણાવી હોંસીઆર કર્યા ને તેમાંથી મોટા યુધિષ્ટરને રાજનો વારસ ઠરાવ્યો. તેથી કૌરવોને અદેખાઈ આવી. તેમણે પાંડવોને જુગટું રમાડી બે વાર હરાવી વનમાં કહાડયા. પાંચ ભાઈ વચ્ચે પરણેલી દ્રૌપદી પણ સાથે ગઈ. વનવાસની મુદ્દત પુરી થએ પાંડવો રાજનો ભાગ લેવા આવ્યા ત્યારે કૌરવોએ તે ન આપ્યો. દ્વારકાંના રાજા કૃષ્ણ જેને હિંદુઓ પરમેશ્વરનો અવતાર કહેછે. તેણે સમજાવ્યા પણ કૌરવોએ માન્યું નહીં. તેથી કુરૂક્ષેત્રમાં મોટી લડાઈ થઈ. ૧૮ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં કૌરવો હાર્યા ને તેમનો નાશ થયો. તેમ પાંચ પાંડવોના પણ અભિમન્યુ વિગેરે જોદ્ધા મરાયા. પાંડવો લાંબો વખત રાજ ભોગવી તથા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી સુકિર્તિ પામ્યા. આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રના શોકથી વનમાં જઈ રહ્યો ને ત્યાં મરણ પામ્યો. પાંડવો પણ કુટુંબ ક્લેશથી અને સગાંવહાલાંના નાશથી ખેદ પામ્યા. તેથી તેમણે અરજુનના દિકરા અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને રાજ આપી દ્રૌપદી સહવર્તમાન સ્વદેહે સ્વર્ગમાં જવા પોતાના વિશ્વાસુ કુતરા સાથે હિમાલય ઉપર ચડયા. તેમાં સત્યવાદી યુધિષ્ટર અને કુતરા સિવાય સર્વ મરણ પામ્યા. મહાભારતની કથાના ૧૮ ભાગ છે, તે દરેકને પર્વ કહેછે.

રામાયણ—એમાં અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા રામચંદ્રે લંકાંના રાવણ ઉપર સ્વારી કરી તેનું વર્ણન છે. એમાં ૪૮ હજાર લીટીઓ છે. એનો કર્તા આદ્ય કવિ વાલ્મીક છે. એ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ વરસ ઉપર બનેલું કહેવાય છે.

રામાયણનો સાર—અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા દશરથને કૌ-

શલ્યા, સુમિત્રા અને કેકૈ એ ત્રણ રાણીઓ હતી. તેમાં કૌસલ્યાને પેટે રામ, સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ અને કેકૈને પેટે ભરત તથા શત્રુઘ્ન જન્મ્યા હતા. દશરથ રાજા ઘરડા થયા ત્યારે તેમણે વડા કુંવર રામચંદ્રજીને યુવરાજ નીમ્યા. તેથી કેકૈને અદેખાઈ આવી. માટે તેણે આગલું વચન માગેલું યાદ દેવડાવી પોતાના દિકરા ભરતને રાજ આપવા અને રામને વનમાં જવા દશરથને કહ્યું. આથી દશરથ નારાજ થયા પણ પોતાનું વચન પાળવા રામને દેશવટો દીધો. સ્વયંવરમાં ધનુષ્ય વાંકુ વાળી જનકની દીકરી સીતાને રામચંદ્રજી પરણ્યા હતા. તે સીતા તથા પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે રામચંદ્રજી વનમાં ગયા. થોડે દિવસે દશરથ મરણ પામ્યા. ભરતે ગાદીએ ન બેસતાં રામને નામે રાજ ચલાવ્યું. રામ ગોદાવરીને તીરે હતા ત્યાં લંકાના રાજા રાવણની બેન સુપરણખા લક્ષ્મણને પરણવા આવી. પણ લક્ષ્મણ તેને પરણ્યા નહીં ને તેનાં નાક કાન કાપ્યાં. તેથી રાવણ ગુસ્સે થયો ને સીતાને હરી ગયો. રામે દક્ષિણમાં જઈ અનાર્ય જંગલી લોક જેને રામાયણમાં વાંદરાં, રીંછ વીગેરે કહ્યાં છે તેમની સેન્યા ભેગી કરી રાવણ તથા તેના ભાઈ કુંભકરણને માર્યા ને વિભિષણ જે રાવણનો ત્રીજો ભાઈ હતો તેને રાજ આપ્યું. ત પછી રામચંદ્રજી સીતાને લઈ અયોધ્યે આવ્યા ને ઘણાં વરસ રાજ ભોગવી પ્રજાને સુખ દીધું. તેથી આજ પણ લોકો રામરાજને સંભારે છે. સીતા એ મોટી સતી હતી. તેણે સંકટમાં પણ પોતાનું સતીપણું જાળવ્યું છે. રામની સેનામાં હનુમાન એ મોટો સેનાપતિ હતો. તેણેજ સીતાનો શોધ મેળવી આપ્યો હતો. એ વિના નળ, નીલ, સુગ્રીવ વિગેરે સરદારો રામની સેનામાં હતા. તેમજ રાવણની સેનામાં કુંભકરણ, ઇંદ્રજીત વિગેરે મોટા જોદ્ધા હતા. રામચંદ્રજીએ લસ્કર લઈ જવાને હિંદુસ્તાન ને લંકા વચ્ચે પાગ બાંધી હતી તેની એંધાણીઓ હજુ પણ

છે. તે રામનો સેતુ કહેવાય છે. રામાયણની કથાના સાત ભાગ છે. તે દરેકને કાંડ કહે છે.

બીજાં વિરરસ કાવ્યો—મહાભારત અને રામાયણ સિવાય બીજાં ઘણાં વિરરસ કાવ્યો છે. તેમાં વિરચરિત્રને ઠામે દેવોની કથા વધારે છે. બીજાં કાવ્યોમાં રઘુવંશ, કુમાર, માઘ, નૈશધ, કિરાત, રૂતુસંહાર, મેઘદૂત, વિગેરે ઘણાં કાવ્યો છે. તેમાં રઘુવંશને કુમાર પેહેલે નંબરે છે. રઘુવંશમાં અયોધ્યાના રાજા રઘુ અને તેના વંશજ રામનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. ને કુમારસંભવમાં યુદ્ધના દેવ કાર્તિકેયનું જન્મ ચરિત્ર છે. એ કાવ્યો મહા કવિ કાળીદાસનાં રચેલાં છે.

સંસ્કૃત નાટકો—સંસ્કૃત નાટકનો પિતા એટલે ઉત્પન્ન કર્તા મહા કવિ કાલિદાસ કહેવાય છે. ઉજ્જનનો રાજા વિક્રમ જેના નામથી સંવત ચાલેછે. તેના દરબારમાં મુખ્ય પંડિતો હતા તે નવ રત્ન કહેવાતા તેમાં કાળીદાસ એક હતો. એ કાલિદાસે શકુંતલા, મૃચ્છકટી અને વિક્રમોર્વશી વિગેરે નાટક બનાવ્યાં છે. નૃત્ય ઉપરથી નાટક થયું છે. એનો અર્થ નાચવું એવો થાય છે.

શકુંતલા નાટક—એ ઘણું વખાણાએલું છે. એના યુરોપ અને બીજા દેશની બોલીઓમાં તરજુમા પણ થયા છે. શકુંતલા નાટકમાં ખોવાએલી વિંટી વિષે વાત છે. તે એવી કે—ઉત્તર હિંદમાં ચંદ્રવંશી દુષ્યંત નામે રાજા હતો. તે વનમાં શિકારે ગયો. ત્યાં કણ્વ રૂષિના આશ્રમમાં શકુંતલા નામે કન્યા સાથે તે પરણ્યો ને નીશાની દાખલ તેને વિંટી આપી. એ વિંટી તેણે ખોઈ. શકુંતલાને ભરત નામે દિકરો થયો. તેને લેઈ તે દુષ્યંત રાજાને દરબારે ગઈ. પણ ત્યાં તેને નીશાની વિના ઓળખી નહીં. તેથી તે ઘણું દુઃખ અને ખેદ પામી. આખરે વિંટી જડી ત્યારે રાજાએ કબુલ કરી ને સર્વ સુખીઆં થયાં. ભરત એ

મોટો પ્રતાપી રાજા થયો. એના નામ ઉપરથી ભરતખંડ કહેવાય છે. મૃચ્છકટીમાં નિરઅપરાધીનું ઉગરવું ને અપરાધીનું સજા પામવું તથા નળ નામે જુગારી રાજા અને તેની પતિવ્રતા દમયંતી રાણીની વાત છે. વિક્રમોર્વશીમાં વિક્રમ અને ઉર્વશીની વાર્તા છે.

પશુ વાર્તા—સંસ્કૃતમાં પંચતંત્ર નામે પશુવાર્તા છે. એ વિષ્ણુશર્માએ બનાવી છે. એની વાતો શીખામણ લેવા યોગ્ય છે. તેથી લોકોને બહુ ગમે છે. એના ઘણી ભાષામાં તરજુમા પણ થયા છે.

સંસ્કૃત ગાયન—ગીતગોવિંદ એ સંસ્કૃત ગાયન છે. એમાં કૃષ્ણની સ્તુતિ છે. એ ઈ. સ. ૧૨૦૦ ની સાલમાં જયદેવે રચ્યું.

प्रकरण ५ मुं.

બુદ્ધધર્મ. ઈ. સ. પે. ૫૪૩ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી.

બુદ્ધ ધર્મનો ઉદય.—ઈ. સ. પે. ૫૪૩ માં બુદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો. એ ધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ બુદ્ધ હતો. તે ઉપરથી એનું નામ બુદ્ધ પડયું. એના સામા બ્રાહ્મણ ધર્મના લોકો ૧૦૦૦ વરસ લગી લડયા ને હિંદમાંથી તેને હાકી કહાડયો. તે બીજા દેશમાં પ્રસર્યો. ત્યાં એને માનનારા દુનિઆમાં બીજા ધર્મ કરતાં વિશેષ છે.

બુદ્ધનું જન્મ ચરિત્ર—એ કપિલવસ્તુના સુદ્ધોદન રાજાનો એકનોએક દીકરો હતો. તે નાનપણમાં એકાંત વાસમાં સઘળો વખત ગુમાવતો હતો. તો પણ મોટી ઊમરે થતાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કરી સ્ત્રી પરણ્યો. તેને એક દીકરો થયો ત્યાં લગી તે સંસારમાં રહ્યો. ત્યાર પછી ૩૦ વરસની ઊમરે તે વનમાં ગયો ને મહા વૈરાગ્ય પામ્યો. એ વખતે પાંચ શિષ્યો એની સાથે હતા. જે ઠેકાણે બુદ્ધે તપ કર્યું છે, તે ઠેકાણે હાલ બુદ્ધ ગયાનું દેરું છે.

બુદ્ધનો જાહેર ઉપદેશ—બુદ્ધે પાંચ વરસ તપ કર્યું. પણ તેના મનની શાંતિ થઈ નહીં. તેથી તેણે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશ એણે પોતાની ઊમરના ૩૬ થી ૮૦ વરસ સુધી કર્યો. તેણે તમામ જાતના સ્ત્રી પુરૂષોને સરખો બોધ કર્યો. એના પેહેલા શિષ્યો સ્ત્રીઓ હતી. પછીથી આઠ શિષ્યો ભેગા થયા. તેમને તેણે "હવે તમે જાઓ ને સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર શીખવો" એમ કહીને પાસેના દેશમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. પોતે પણ ઉપદેશ કરતો ફર્યો. તે સાધુને વેશે પોતાના બાપના મેહેલમાં ગયો ને પોતાના બાપને તથા પોતાના દીકરાને અને પોતાની સ્ત્રીને ઉપદેશ કર્યો. તેથી એની સ્ત્રી આરજા થઈ.

બુદ્ધનું મરણ—બુદ્ધ ૮૦ વરસની ઊમરે વડની છાયા તળે મરણ પામ્યો. તેણે મરતી વખત પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો ને કહ્યું કે "ઉમંગી થજો, વિચારવંત થજો, પવિત્ર થજો, તમારા પોતાના હૃદય ઉપર દૃઢ નિશ્ચે રાખજો, જે માણસ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દૃઢતાથી વર્તે છે ને નીતિ પાળેછે અને હિંમત હારતો નથી તે ભવસાગર તરશે. હું જવા ઇચ્છુંછું. હું અનંત નિર્વાણ ઇચ્છુંછું."

બુદ્ધ થયોજ નથી—કેટલાક કહેછે કે બુદ્ધ થયોજ નથી. એ ધર્મ બ્રાહ્મણધર્મના તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ ઉપરથી કપિલમુનીનાં સાંખ્ય મતને આધારે થયોછે. બુદ્ધનું જન્મનગર કપીલવસ્તુ એ કપિલમુનીનો આશ્રમ છે. કપિલમતમાં માયા કે ભ્રાંતિવાદ છે તે ઉપરથી બુદ્ધની માનુ નામ માયાદેવી ઠરાવી છે. વળી બુદ્ધ નામ પણ કોઈ પુરૂષનું નથી. બુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અથવા ઉપદેશક એવો અર્થ છે.

બુદ્ધધર્મનું મૂળતત્વ—બુદ્ધધર્મનું મૂળતત્વ એ છે કે ફળદાતા કર્મ છે. એટલે માણસ જેવું કરે તેવું પામે. માટે કલ્યાણ કે અકલ્યાણ કરવું એ માણસના પોતાનાજ હાથમાં છે. અને પરમેશ્વરની કંઈ પણ

ગરજ નથી.

આત્માનું નિર્વાણ—જન્મ મરણથી છૂટી આખીલ આત્મામાં પોતાના આત્માને ભેળી દેવો તે આત્માનું નિર્વાણ છે. નિર્વાણ એટલે વિરામ. અર્થાત જન્મ મરણનો ફેરો ટળવો તે. અથવા મોક્ષ. બુદ્ધે નિર્વાણ પામવાને માટે દયા, દાન, તપ અને નીતિ તથા મનનો કબજો રાખવાને કહ્યું છે. બ્રાહ્મણના યજ્ઞને ઠેકાણે બુદ્ધે ત્રણ મોટી ફરજો બતાવી છે તે એ કે સમ એટલે ઈંદ્રિઓને વશ રાખવી તથા બીજા મનુષ્ય ઉપર હેત રાખવું અને જીવ દયા પાળવી.

બુદ્ધધર્મનો ફેલાવો—બુદ્ધે ધર્મનો ફેલાવો કરવા સારૂ પોતાના શિષ્યો તથા જતીઓ પરદેશમાં મોકલ્યા. તેમણે ઉપદેશ કરી બુદ્ધધર્મનો ફેલાવો કર્યો. બુદ્ધે ઉપદેશ કરવામાં જાતિભેદ રાખ્યો નથી પણ સર્વ જાતના લોકોને સરખો બોધ આપ્યો છે.

બુદ્ધ ધર્મની સભા—બુદ્ધના મરણ પછી તેના શિષ્યોની પેહેલી સભા પટણાની પાસેની ગુફામાં મળી હતી. તેમાં ૫૦૦ શિષ્યો હતા. તેમણે બુદ્ધે કહેલાં વચન, તેના નીતિના નિયમ અને તેના ધર્મના મત એ ત્રણનો સંગ્રહ કર્યો. બીજી સભા ઈ. સ. પૂ. ૪૪૩ માં મળી હતી. તેણે બુદ્ધના મતને વધારે માનનારા અને ઓછા માનનારા વચ્ચેના વાંધા પતાવ્યા. એમાં ૭૦૦ શિષ્યો હતા.

બુદ્ધ ધર્મી રાજાઓ—બુદ્ધધર્મી રાજાઓમાં મુખ્ય મગધનો અશોક, વાયવ્ય હિંદનો કનિષ્ક અને ઉત્તર હિંદનો શિલાદિત્ય એ ત્રણ થયા. એ રાજાઓએ પોતે બુદ્ધ ધર્મ પાળી એ ધર્મનો મહીમા વધાર્યો.

અશોક—ઇ. સ. પૂ. ૨૫૭ માં એ ધર્મમાં ભળ્યો. એણે ૬૪૦૦૦ ગોરજીઓને આશ્રય આપી પોતાના રાજમાં ઘણા અપાસરા સ્થાપ્યા. તેથી એનું રાજ આજ પણ બિહાર એટલે મઠભૂમી કહેવાય

છે. વળી તેણે એ ધર્મને રાજધર્મ કર્યો ને તેને ફેલાવવા સાધુઓ મોકલ્યા. તથા તેનો નિરણય કરવા ઈ. સ. પૂ. ૨૪૪ માં પટણામાં ત્રીજી બૌધ સભા કરી. તેમાં ૧ હજાર બુદ્ધ ધર્મના વડીલો હતા. તેમણે બુદ્ધ જતીઓને નામે કેટલાક ઠગારા લોકો પોતાનો મત ચલાવતા હતા તે સુધાર્યું. અશોકે બુદ્ધ ધર્મ ચોખો રાખવા તથા તેને ફેલાવવા બંદોબસ્ત કર્યો. તથા જીવદયાને સારૂ રસ્તા ઉપર કુવા ખોદાવ્યા, ઝાડ ડટાવ્યાં ને ધર્મશાળાઓ તથા પાંજરા પોળો કરાવી.

કનિષ્ક—એ ઈ. સ. ૪૦ માં સિથીઅન જાતનો વાયવ્ય હિંદનો રાજા હતો. એણે બૌધધર્મીની ચોથી કે છેલ્લી સભા ભરી. બૌદ્ધ મતનું ફરી શોધન કર્યું. એનો ઠરાવેલો ઉત્તર ગ્રંથ ચીનનો રાજધર્મ થયો. એ ધર્મ ટિબેટ, તાર્તરી, ચીન અને જાપાનમાં અદ્યાપિ ચાલેછે.

શિલાદિત્ય—એણે અશોકની પેઠે બુદ્ધ ધર્મને ઘણો આશ્રય આપ્યો. ઈ. સ ૬૩૪ માં બુદ્ધ ધર્મ માનનારાઓની તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ માનનારાઓની સભા બોલાવી. તેમાં ૨૧ ખંડીઆ રાજાઓ પોતાના રાજના વિદ્વાન જતીઓ અને બ્રાહ્મણો સાથે આવ્યા હતા. પ્રથમ બ્રાહ્મણો અને બૌધોનો સંવાદ થયો. પછી કનિષ્કના ઉત્તર ગ્રંથો અને અશોકના દક્ષિણ ગ્રંથો માનનારા વચ્ચે વાદ થયો. એ સભામાં પેહેલે દિવસે બુદ્ધની, બીજે દિવસે સૂર્યની અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી.

શિલાદિત્યની ખેરાત—શિલાદિત્ય દર પાંચ પાંચ વરસે અલ્હાબાદના ક્ષેત્રમાં પોતાના બધા તાબેદાર રાજા અને લોક સમુદાયને ૭૫ દિવસ જમાડતો અને મેહેલની તમામ દોલત ભીખારીઓને આપી દેતો હતો. એટલુંજ નહિ પણ ઓચ્છવને છેલ્લે દિવસે તો બુદ્ધનો મહા વૈરાગ્ય સંભારવાને પોતાનાં અંગનાં ઘરેણાં ને લુગડાં સુદ્ધાં પણ આપી

દેઈ ભીખારીનું વસ્ત્ર ધારણ કરતો હતો.

બૌધોનું વિદ્યાસ્થાન—નલન્દનો અપાશરો એ બૌધોનું મુખ્ય વિદ્યાસ્થાન હતું. એ અપાસરો ગયાજીની પાસે હતો. એમાં શિલાદિત્યના આશરાથી દસ હજાર જતીઓ ભણતા હતા ને ભક્તિ પણ કરતા હતા. કહેછે કે એક ચીનનો મુસાફર એમાં પાંચ વરસ રહ્યો હતો.

બ્રાહ્મણ ધર્મનો જય અને બુધ ધર્મની પડતી—ઈ. સ. ૮૦૦ પછી બ્રાહ્મણ ધર્મનો જય થયો અને બુદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ. બુદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશ ગયો. ત્યાં એના માનનારા દુનીઆનો લગભગ અડધો ભાગ એટલે ૫૦ કરોડ માણસ છે.

બૌદ્ધ ધર્મની શાખા—જૈન અથવા શ્રાવક ધર્મ એ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે. એમાં ૫ લાખ માણસ છે. એ પણ ફળદાતા કર્મ માને છે ને ૨૪ તિર્થિંકરની મૂર્તિઓને પુજેછે તથા તિર્થ, અપવાસ અને દાન ધર્મ તથા જીવદયા પાળે છે.

प्रकरण ६ ठुं.

ગ્રીક લોક. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭થી ઈ. સ. પૂ. ૧૬૧ સુધી.

હિંદના ઇતિહાસનાં બહારનાં સાધન—હિંદના ઇતિહાસનાં બહારનાં સાધનમાં પરદેશીઓએ કરેલી નોંધ તથા તેમના ઈતિહાસ અને કવિતાનાં પુસ્તકો છે. જેમકે કલાઈ અને હિંદના વેપારની બીજી જણસોનાં સંસ્કૃત નામ ગ્રીક કવિ હોમરની કવિતામાં છે. તેમજ હેબ્રુબાઇબલના પુસ્તકમાં હિંદમાં પેદા થતી વસ્તુઓનાં નામ છે. પરંતુ હિંદનું ખરેખરૂં જ્ઞાન સિકંદર જોડે આવેલા ગ્રીક લોકોએ પેહેલું યુરોપખંડને કર્યું. એ પેહેલાં હૈકાતૈઓસ, હેરોદોતસ અને વૈદ્યક તેથી હિંદ વિષે જાણનાર તથા કહેનાર યુરોપખંડમાં થયા.

સિકંદરની સ્વારી—ઇ. સ. પે. ૩૨૭માં ગ્રીસના મહાન સિકંદરે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી. તેના સામા પંજાબના કેટલાક ભાગનો પોરસ નામે હિંદુ રાજા જલમ આગળ લડ્યો. તેમાં તેનો દીકરો મરાયો ને પોતે તાબેદાર થયો. સિકંદરે તેનું રાજ તેને પાછું આપ્યું ને પોતાની જીતને ઠેકાણે બુકેફલા અને નિકાયા નામે શેહેર વસાવ્યાં. એ શેહેરોને હાલ જલાલપુર અને મોંગ કહેછે.

સિકંદરની બીજી સ્વારીઓ—સિકંદરે પંજાબમાં થઇ આગળ માગધમાં જવું ધાર્યું હતું પણ તેની ફોજે હિંદના તાપથી અકળાઈ જઇ આગળ વધવાની ના કહી. તેથી તે પાછો ફર્યો. પાછા ફરતાં સિંધ ઉપર સ્વારી કરી. તેમાં મુલતાન લેતાં માલી લોક જોડે લડાઇ થઈ. એ લડાઇમાં સિકંદરને ઘા વાગ્યા. પરંતુ તેથી હિંમત ન હારતાં પાંચ નદીઓના સંગમ ઉપર તેણે લાંબો વખત મુકામ કરી સિકંદરીઆ તથા પાતાળ જેને હાલ હૈદ્રાબાદ કહેછે તે વસાવ્યું. તથા આસપાસના રાજાઓને તાબેદાર બનાવ્યા ને તેમના ઉપર પોતાના સુબા મુક્યા. પછી તે બલુચિસ્તાન અને ઇરાન વાટે ઈ. સ. પે. ૩૨૫માં તુર્કસ્તાન તરફ સુસા શેહેરમાં ગયો. (એને અન્નપાણીની તંગીને લીધે રસ્તામાં ઘણું દુઃખ પડયું હતું)

સિકંદરની સ્વારીનો પરિણામ—સિકંદરની સ્વારીનો પરિણામ એ થયો કે પંજાબ અને સિંધમાં તેની પૂર્ણ સત્તા બેઠી. તેનો હિંદમાં પાછા આવવાનો ઇરાદો હતો. પણ ઇ. સ. પે. ૩૨૩ માં બાબીલનમાં તેનું મૃત્યુ થયું. અને તેના રાજના ભાગ પડયા. તેમાં હિંદ અને બાક્ટ્રીઆ એના સરદાર સેલ્યુકશના હાથમાં આવ્યાં.

ચંદ્રગુપ્ત—મૌરી વંશનો ચંદ્રગુપ્ત નામે ગંગાના પ્રદેશમાં દેશવટો પામેલો એક રાજવંશી હતો. તેણે માગધના નંદવંશનો નાશ થ-

વાથી તેની રાજધાની પટણાનો કબજો કર્યો ને ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬ માં રાજ સ્થાપી બીજા રાજા રાણા ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડીને અધિરાજ થયો. એ ચંદ્રગુપ્ત જોડે સેલ્યુકસને લડાઈ થઇ હતી પણ પાછળથી સલાહ થઈ તેથી સેલ્યુકસે થોડો મુલક અને પોતાની દીકરી ચંદ્રગુપ્તને આપી. તેના બદલામાં તેનો એલચી મેગાસ્થેનસ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહ્યો. એ વંશની ઇ. સ. પે. ૨૦૦ પછી પડતી થઇ.

મેગાસ્થેનસે કરેલું હિંદનું વર્ણન—ગ્રીક એલચી મેગાસ્થેનસે હિંદના વર્ણનમાં લોકની ચાર જાતને ઠેકાણે સાત જાતો અથવા નાત્યો કહીછે. તેઓનાં નામ તત્વજ્ઞાની, ખેડુત, ભરવાડ, કારીગરો, યુદ્ધ કરનારા ચોકસી રાખનારા, અને રાજમંત્રીઓ હતાં. તત્વજ્ઞાની એ બ્રાહ્મણ હતા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણમાં ભેદ જણાવ્યો છે. શ્રમણ એ બૌધ જતીઓનો વર્ગ હતો.

ઈ. સ. પે. ૩૦૦માં હિંદની સંસારી હાલત—એ વખતે એશિઆના બીજા બધા દેશો કરતાં હિંદની સંસારી હાલત સર્વોત્તમ હતી. હિંદુ લોક જૂઠું બોલતા નહીં, પારકો માલ તકાવતા નહીં તેથી બારણે તાળું વાસવાની તથા લેખપત્ર કરવાની જરૂર પડતી નહિ. લડાઈ કરી સરકારમાં જતા નહીં, સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હતી, ગુલામગીરી નહોતી, અને પુરૂષો બહાદુર અને ચતુર હતા. તથા મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે રાજવહીવટ ચાલતો હતો.

પછીથી થએલી ગ્રીક સ્વારીઓ—ગ્રીક સરદાર સેલ્યુકસનું બાકત્રીઆમાં રાજ થયું હતું. એ બાકત્રીઆના ગ્રીક લોકોની હિંદમાં મથુરાં, અયોધ્યા, સિંધ અને કચ્છ વિગેરે દેશો ઊપર સ્વારીઓ આવી હતી. પણ એમણે કંઈ રાજ સ્થાપ્યું નથી. એમની એંધાણીઓમાં માત્ર ખગોળ વિદ્યા અને કોતરણી કામછે. (ઈ. સ. પે. ૧૮૧–૧૬૧). એવું

કહેવાયછે કે સેલ્યુકસના દિકરા આંતિઓકે ઈ. સ. પે. ૨૬૬માં ચંદ્રગુપ્તના દિકરા અશોક જોડે સંધી કરી હતી.

પ્રકરણ ૭ મું.

સીથીઅન અથવા શક લોક.

ઈ. સ. પે. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી.

શક લોક—ગ્રીક પછી મધ્ય એશિઆના સીથીઅન લોકે હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરી. એમને શક પણ કહેછે. જંઘીસખાં ને તૈમુર એ જાતના હતા. શક લોકમાં ઘણી જાતો હતી. એમની સ્વારીઓનું જોર ઈ. સ. પે. ૧૦૦ વરસોમાં વધારે હતું.

ઉત્તર હિંદમાં શક રાજા—ઉત્તર હિંદમાં આગળ કહેલો શકરાજા મહારાજા કનિશ્ક થયો. એ બૌધ ધર્મી હતો. એની રાજધાની કાસ્મીરમાં હતી. એ રાજાએ ચીન ઉપર સ્વારી કરી જય મેળવ્યો હતો.

હજુ સુધી રહેલી શક જાતો—હિંદમાં હજુ સુધી રહેલી શક જાતો ગેટે અને દાહે નામે છે. પંજાબના જાટ લોક ગેટે જાતના છે અને તેમનો ઘે નામનો વિભાગ દાહે જાતથી ઉત્પન્ન થયો છે.

મહારાજા વિક્રમ—હિંદમાંથી શક લોકને હાકી કહાડનાર માળવાના ઉજ્જન નગ્રમાં મહારાજા વિક્રમ થયો. એણે પ્રજાને શક લોકના જુલમથી મુકાવી તેથી લોકો એને નામે સંવત ગણવા લાગ્યા. એ સંવત ઈ. સ. પે. ૫૭ થી શરૂ થાય છે. એ પરમાર્થિ અને પરાક્રમી રાજાના દરબારમાં મોટા મોટા પંડિતો અને કવિઓ હતા. તેઓમાં જે મુખ્ય હતા તે નવરત્ન કહેવાતા. વિક્રમ પછી કેટલેક વરસે એ દેશના ધારા નગ્રમાં રાજા ભોજ થયો એ પણ પરમાર્થિ અને પરાક્રમી હતો. એણે પણ વિક્રમની પેઠે વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો હતો.

સાલીવાહન—શક લોકના જુલમથી પ્રજાને મુક્ત કરનાર બીજો દક્ષિણમાં સાલીવાહન નામે રાજા થયો. એનો પણ શક ચાલેછે. એના શકને શાકે કહેછે. તે ઈ. સ. ૭૮ થી શરૂ થાય છે. સંવત ને શાકે બંને હિંદમાં સાલો ગણવામાં આવેછે. એમ કહેવાય છે કે સાલીવાહન કુંભારનો દીકરો હતો. એણે બ્રાહ્મણોને બૌધોના જુલમથી છોડાવ્યા તેથી બ્રાહ્મણોએ એનું માન વધારી એનો શાકે ટીપણા વીગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ચલાવ્યો.

શક લોક સામે લડનાર બીજા રાજા—શક લોક સામે લડનાર બીજા રાજાઓમાં મુંબાઇની વાયવ્ય દિશાએ કલ્યાણીના શાહકુળના રાજા, અયોધ્યાના રાજા અને ઉત્તર હિંદના ગુપ્ત રાજા તથા વલ્લભીના રાજા હતા. વલ્લભીના દરબારનો હેવાલ ચીના જાત્રાળુ હિઓ એન્થસાંગે લખ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે રાજધર્મ બૌધ હતો. પણ પાખંડીઓ એટલે બ્રાહ્મણો ઘણા હતા. એ વલ્લભીનું રાજ્ય ૮ મા સૈકામાં અરબોએ ઊંધું વાળ્યું.

प्रकरण ८ मुं.

હિંદુધર્મની વૃદ્ધિ. ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી.

અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ જાતના હિંદુલોક બનેલા છે. એ ત્રણે જાતોને પોતાંની રૂઢી, ભાષા ને ધર્મ હતાં.

અનાર્ય લોક—શીકાર વડે જીવવું, બે ત્રણ ભાઇઓ વચ્ચે એક બાઇડી પરણવી ને વારસો બેનનાં છોકરાંને આપવો એ એમની રૂઢી. તથા રાક્ષસો અને ભૂતોને પૂજવા એ એમનો ધર્મ હતો.

આર્ય લોક—ખેતી વડે નિર્વાહ કરવો, એક સ્ત્રીને એક પુરૂષથી સંસાર માંડવો, કુળાચાર પાળવો ને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે છોકરા છોડીઓને વારસો આપવો એ એમની રૂઢી તથા હિતકારી દેવોને પુજવા એ એમનો ધર્મ હતો.

શક લોક—એ અનાર્ય જાતના હશે એમ સંભવેછે. એમની સ્થિતી ભરવાડ કે ગોવાળીઆ જેવી હતી. પરંતુ યુદ્ધવિદ્યામાં એ વધારે કુશળ હતા.

આર્યોનાં મુખ્ય કામ—આર્યોમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈસ્ય એ ત્રણ જાતો હતી. તેમાં બ્રાહ્મણે ધર્મ તથા વિદ્યા ઉત્પન્ન કર્યાં. ક્ષત્રીએ મૂળ વતનીઓ જોડે લડાઈ કરી તેમને જીત્યા અને વૈસ્યે ખેતી તથા વેપાર કર્યો. શૂદ્રોને તેમણે ગણ્યાજ નહોતા. એમને દાસ પદ્વિમાં રાખ્યા હતા.

હિંદુધર્મની સ્થાપના—વેદધર્મનો જુનો માર્ગ, બૌધ ધર્મનો સાતમ મત અને અનાર્ય લોકની કેટલીક રૂઢીઓ મળીને હાલનો હિંદુધર્મ સ્થાપન થયો છે.

બૌધધર્મની અસર—હિંદુના દાનમાં, ધર્મમાં અને તિર્થમાં તથા અપવાસમાં અને દેવના વરઘોડામાં બૌધધર્મની અસર છે. જગન્નાથની રથજાત્રા એ બૌધધર્મના વરઘોડાની નીશાની છે.

અનાર્ય લોકની અસર—લાકડાનાં ઠુંઠાં, અનઘડ પથરા, ઝાડ અને માટીનાં ઢેપાં પુજાય છે એ અનાર્ય લોકની અસરનાં ચિન્હ છે. તેમજ નાગપુજા અને લિંગપુજા એ શક લોકની અસરની નિશાનીઓ છે.

જ્ઞાતિભેદ—હિંદુમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈસ્ય એ ત્રણ ઉત્તમ જાતિઓ છે. એમને દ્વિજ કહેછે. કેમકે એમને જનોઇનો બીજો સંસ્કાર થાય છે. શૂદ્રને જનોઈ પેહેરવાનો તથા ધર્મનાં પવિત્ર પૂસ્તકો વાંચવાનો અધિકાર નથી. (હાલ એ જાતોમાંથી ઘણી નાતો થઈ છે અને મૂળના અધિકાર બદલાઈ ગયા છે તેથી શૂદ્રો પણ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચે છે.)

બ્રાહ્મણનાં ગોત્રો—બ્રાહ્મણના મુખ્ય દશ વર્ગો અને ૧૮૮૬ ગોત્રો છે. તેમજ ક્ષત્રીઓમાં ૫૯૦ ગોત્રો છે. બ્રાહ્મણના દશ વર્ગોમાં વિંધ્યાચળની ઉત્તરમાં રહેનાર પંચગૌડ કહેવાય છે ને દક્ષિણમાં રહેનાર પંચદ્રવિડ કહેવાય છે.

હિંદની નાતો અને જાતો—હાલ હિંદમાં ઘણી જાતો અને

તેની ઘણી નાતો થઈ છે. એ નાતો એક બીજામાં લગ્ન કરતી નથી. તથા ઊંચી નાતવાળા નીચી નાતવાળાનું ખાતા પીતા નથી. ઘણા ધંધા પણ નાત પ્રમાણે થાયછે. જેમકે મોચી કે ઘાંચજાનો ધંધો બ્રાહ્મણ કે વાણીઆ કદી કરેજ નહીં.

હિંદુ ભકતમાળાનું પુસ્તક—હિંદુમાં ઘણા ભકતો થઈ ગયા. તેમાંના ૧૦૮ ભકતોનાં ચરિત્ર તથા તેમના ચમત્કારોનું એક પુસ્તક છે. તને ભક્તમાળાનું પુસ્તક કહેછે. એ ભકતમાળાનું પુસ્તક આસરે આજથી ૩૦૦ વરસ ઊપર નાભાજીએ રચ્યું છે. એ નાભાજી જાતે શુદ્ર હતા.

કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય—બ્રાહ્મણો બૌધ ધર્મનું ખંડણ કરવામાં અને તેનો નાશ કરવામાં મંડ્યા રહ્યા હતા. તેમનામાં એક પછી એક પરાક્રમી પુરૂષો ઊત્પન્ન થયા. તેમાં પેહેલા બિહારના રહેવાસી કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય હતા. તેમણે સગુણ ઇશ્વરનો બોધ કરી બૌધ મતનું ખંડણ કર્યું. એવું કહેવાયછે કે તેમના બોધથી દક્ષિણના કોઈ રાજાએ આખા હિંદુસ્તાનના બૌધધર્મીઓનો નાશ કરાવ્યો. પણ એ વાત માનવા જેવી નથી કારણ કે એવો કોઈ રાજા થયો નથી.

શંકરાચાર્ય—એ કુમારિલ ભટ્ટના શિષ્ય હતા. તે ઈ. સ. ના નવમા સૈકામાં થઈ ગયા. એમનો જન્મ મલબાર દેશમાં થયો હતો. એમણે કાશ્મીર સુધી પ્રવાસ કરી બૌધ મતનું ખંડણ કર્યું. અને વેદધર્મ તથા શિવમાર્ગનું સ્થાપન કર્યું. એમનો કાળ ૩૨ વરસની ઊમરે કેદાર નાથમાં થયો હતો.

હિંદુના દેવ—હિંદુધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણું અને શિવ એ ત્રણ મુખ્ય દેવછે. તેમાંથી શીવ અને વિષ્ણુંની મૂર્તિઓ પુજાયછે અને બ્રહ્માની મૂર્તિ પુજાતી નથી. શીવને માનનાર શીવધર્મી અને વિષ્ણુંને માનનાર તે વિષ્ણુંધર્મી કહેવાય છે.

શિવધર્મ—શંકરાચાર્યે સ્થાપેલો શિવધર્મ છે. રૂદ્ર, ગંગાધર વિગેરે

શિવનાં અનેક નામછે. તેમની મૂર્તિની પુજા થતી નથી પણ લિંગ પુજા થાયછે. એમનું વાહન આખલો છે- શિવનાં બે રૂપછે. એક આર્ય અને બીજાું અનાર્ય. ઉત્તમ આર્ય લોકો ગોરી ચામડી, ઊંડા ધ્યાનમાં બેઠેલા અને માથે ગંગાનું ચિન્હ તથા પાસે પોઠીઓ એવું ઉત્તમ સ્વરૂપ માનેછે અને તેમને પુષ્પની માળા તથા ચોખાનું નિર્દોષ નૈવેદ્ય ધરાવે છે. અનાર્ય અધમ લોકો શિવનાં ભૈરવ, બટુક વિગેરે ભયાનકરૂપ પુજેછે. અને તેમને ગળામાં ખોપરીની માળા તથા મદ્યમાંસનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે. એજ પ્રમાણે શંકરની સ્ત્રી પાર્વતીનાં પણ બેરૂપ પુજાય છે. ઉત્તમ લોક ઊમયા કે પાર્વતીરૂપ અને અધમ લોક કાળકા કે કાળીરૂપે પુજેછે. મુખ્ય તેર શિવ પંથો છે. બધી જાતના સાધુયોગી કહેવાય છે. શીવમાર્ગીઓમાં દેહદમન અને યોગાભ્યાસ કરનારથી માંડીને તે અઘોરી તથા બકરો લેઈ ફરનાર મદારીઓ સુધીના યોગી કહેવાય છે.

વિષ્ણુપુજા—વિષ્ણુંપુજામાં વિશેષ કરી રામ અને કૃષ્ણ એ બે પુજાય છે. એ વિષ્ણુંના દશ અવતારમાંના અવતાર છે. એમની પ્રેમની કવિતાઓ ઘણી છે. એ પંથ ઘણો લોક પ્રિયછે. વિષ્ણું એ જગતમાં પાલણ કરતા દેવછે. જગન્નાથ એ વિષ્ણુંની મૂર્તિ છે.

વિષ્ણુપુરાણ—એ વૈષ્ણવ મતનો સંગ્રહ છે. એ ઈ. સ.૰૧૦૪૫ ને સુમારે રચાયું. શિવ અને વિષ્ણુંનાં બધાં મળીને ૧૮ પુરાણ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં ૧૫ લાખ લીટીઓ છે. એ પુરાણમાં વિષ્ણુંની ભક્તિ ઉત્તમ ગણેલી છે.

વિષ્ણુધર્મના ઉપદેશકો—રામાનુંજ, રામાનંદ, કબીર, ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય વગરે વૈષ્ણધમના ઉપદેશકો થયા તેમણે વૈષ્ણવધર્મ ફેલાવ્યો.

રામાનુંજ—ઈ. સ. ૧૧૫૦ને સુમારે થયા. એ શિવમાર્ગી ચોલા રાજાના જુલમથી નાશી મ્હેસુરના જૈન રાજા પાસે ગયા અને તેની દી-

કરીના અંગમાંથી ભૂત કહાડી તેને વૈષ્ણવ કર્યો. પછી રામાનુંજ સ્વામી-એ એ રાજાને આધારે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રસાર કરી પોતાના મતના ૭૦૦ મઠ બાંધ્યા. તેમાંના ચાર મઠ અધાપી છે.

રામાનંદ—એમનો સમય ઈ. સ. ૧૩૦૦થી ૧૪૦૦ સુધીનો છે. એ રામાનુજની ગાદીએ બેસનાર પાંચમા આચાર્ય હતા. એમનું મુખ્ય ઠેકાણું કાશી હતુ. એમણે ધર્મનાં પુસ્તકો હિંદી ભાષામાં લખ્યાં. એ આચાર્યના ૧૨ શિષ્યો હજામ. ચમાર અને શાળવી જેવા નીચ જાતના હતા.

કબીર—એમનોસમય ઈ. સ. ૧૩૮૦થી ૧૪૨૦ સુધીનોછે. એ શાળવી જાતના રામાનંદના શિષ્યહતા. એમણે કબીર પંથ સ્થાપી હિંદુ મુસલમાન સર્વને સરખી રીતે એક ઈશ્વરનો બોધ કર્યો. એમનું પણ મુખ્ય સ્થળ કાશી હતું.

ચૈતન્ય—એમનો સમય ૧૪૮૫ થી ૧૫૨૭ સુધીનો છે. હાલ એ વિષ્ણુંનો અવતાર મનાઈ પુજાય છે. એમનો જન્મ બંગાળાના નદીઆ ગામમાં બ્રાહ્મણને ઘેર થયો હતો. એ ચતન્ય પંથ બંગાળા ને ઓઢીઆમાં ચાલેછે. એમના મઠમાં કુંવારા બાવા અને કુંવારી બાવીઓ ભેગાં રહેછે. અને વિષ્ણુ તથા ચતન્યની ભક્તિ કરેછે. બાવીઓ સંસારી સ્ત્રીઓને ભણાવેછે તેથી કરી બંગાળામાં સ્ત્રી કેળવણી દાખલ થઈ છે.

વલ્લભાચાર્ય—એ ઈ. સ. ૧૫૨૦ ને સુમારે થયા. એમણે ઉત્તર હિંદમાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. એમનો ઉપદેશ એ હતો કે આત્માનો ઉદ્ધાર કાયાકષ્ટથી નહી પણ રાધાકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ રાખવાથી થાય છે. મોક્ષનું સાધન ભક્તિ અને શ્રદ્ધા છે.

હિંદુઓનું ધર્મ બંધન—હિંદુઓનો સંસારી પાયો જ્ઞાતીબંધનથી મજબુત થયો છે. તેમ ધર્મનો પાયો શિવ અને વિષ્ણુંની ભક્તિથી મજબુત થયો છે. એટલે જ્ઞાતીબંધન સંસારનો પાયો છે. અને ધર્મબંધન શિવ, વિષ્ણુંની ભક્તિ છે.

प्रकरण ३ मुं.

મુસલમાનોની સ્વારીઓ.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય—એ ધર્મનો ઉદય અરબસ્તાનના મક્કા શેહેરમાં હજરત મહમદે કર્યો. એ પેગમ્બરનો જન્મ ઈ.સ ૫૭૦ માં ને કાળ ૬૩૨માં થયો હતો. મહમદ સાહેબે ઈ. સ. ૬૦૯માંનવો ધર્મ ચલાવ્યો તેથી મક્કાના લોકોએ તેને મારી નાખવા ઇરાદો કર્યો. એ જાણી મહમદ સાહેબ મદીને નાશી ગયા. ત્યારથી એમનો હીજરી સન ચાલેછે. એમના પછી ગાદીએ બેસનારા ખલીફા કહેવાયછે.

અરબોની સ્વારીઓ—મહમદ પેગમ્બરના મરણ પછી ઇ. સ. ૬૩૬માં ઉસ્માને ભરૂચ અને થાણા ઉપર નૌકાસેન્ય મોકલ્યાં હતાં. તે પછી ૬૬૨માં ને ૬૬૪માં તેમની સ્વારી સિંધ ભણી લૂટકરવા ગઇ. પણ તેમાં તેમનું કંઈ વળ્યું નહીં. ઉલટું તેમનું વહાણ કોઈ હિંદી બંદરમાં કબજે રહ્યું. એ વહાણની નુકશાની ભરી લેવા ઈ. સ. ૭૧૧માં મહમદ કાસમ નામે સરદારે સિંધ ઉપર ચડાઈ કરી. તેના સામો સિંધનો દાહીર રાજા આગળથી પોતાનાં બૈરાં છોકરાં બાળી મૂકી લડવા ગયો. તેમાં તેની હાર થઈ ને મુસલમાનોએ થાણાં બેસાડયાં. પરંતુ મહમદકાસમનું ૭૧૪માં મરણ થવાથી મુસલમાનો આગળ વધ્યા નહીં. ને ઈ. સ. ૭૫૦માં રજપૂતોએ સિંધદેશ પાછો જીતી લીધો. પણ ૮૨૮ લગી બરાબર તાબે થયો નહોતો.

મુસલમાનો જીતવા આવ્યા તે વખતે હિંદની હાલત—એ વખતે હિંદમાં રણશૂર રજપૂતો વસ્તા હતા અને રાજ્યોપણ ઘણાં અને જબરાં હતાં. ઉત્તરને મધ્ય હિંદમાં રજપૂતોનું રાજ્ય, ગંગાના નીચલા પ્રદેશમાં અને બહારમાં તથા તેનાથી નીચલા પ્રદેશમાં પાલવંશનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં ચેરા, ચૌલા તથા પાંડ્ય વંશનાં રાજ્ય હતાં.

હિંદુ લોકની પરદેશીઓ સામા થવાની રીત—એમની પરદેશી-

ઓ સામા થવાની રીત થકવી નાખે અને કંટાળો આપે એવી હતી. કેમકે પરદેશીઓ ચઢી આવતા તે વખતે સઘળાં રાજમંડળો સંપ કરી સામાં થતાં. ઉપરી અધિરાજ જીતાયા પછી પણ દરેક રાજા સામા થતી ને લડતા તથા સંપ કરી પાછળથી બલવા ઉઠાવતા હતા.

મુસલમાનોની જીત અપૂર્ણ હતી—કારણ કે આખો હિંદ કોઇ વાર તેમના તાબામાં થયો નથી, અને હિંદુરાજ સદૈવ ચાલું રહ્યું છે. મુસલમાની રાજ્ય અકબરથી ઔરંગજેબ સુધી પૂર્ણ જોરપર હતું તે વખતે પણ હિંદુરાજાઓ ખંડણી આપતા ને તેમના દરબારમાં વકીલો મોકલતા હતા. પણ પૂર્ણ રીતે તેમના તાબામાં થયા નથી. એવું પણ દોઢસોથી વધારે વરસ ચાલ્યું નહીં. એટલામાં તો રજપૂત સંસ્થાનના રજપૂતો, પંજાબના શીખ લોકો અને દક્ષિણના મરેઠા લોકો તેમના સામા થયા ને બધાં મુસલમાન રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લીધી. જો એ વખતે ઈંગ્રેજી સત્તા જામી ન હોત તો દિલ્લીની પાદશાહી પણ તેઓ લેત.

અફગાન ધાડો—હિંદુસ્તાનના થડમાં પશ્ચિમ દિશાએ અફગાનીસ્તાન કરીને દેશ છે. તેમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના મુસલમાનો પાસેના પંજાબ પ્રાંત ઉપર ધાડો પાડતા તેથી ખીજવાઇને લાહોરના જયપાળ રાજાએ ઈ. સ. ૯૭૭ માં અફગાનીસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી. તે વખતે ત્યાં સબકતગીન કરીને પાદશાહ ગજનીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે જયપાળ સામો લડયો. એ લડાઇમાં જયપાળ હાર્યો ને છૂટકારાને સારૂં ૫૦ હાથી તથા અઢી લાખ રૂપીઆ આપવા કબુલ કર્યા. પરંતુ બ્રાહ્મણોની ઉશ્કેરણીથી તે ન મોકલ્યા તેથી સબકતગીને આવી બીજી વાર જયપાળને હરાવ્યો ને પેશાવરમાં અફગાન લશ્કરનું થાણું બેસાડયું. આ વખતે જયપાળની મદદે દિલ્લી, અજમેર અને કનોજ વિગેરેના રાજાઓ ફોજ લેઇને આવ્યા હતા પણ તે સર્વની હાર થઈ.

હિંદમાં થએલા મુસલમાન રાજ્યવંશો—પ્રથમ ગીજની,

પછી ગોરી, ગુલામ, ખીલજી, તગલખ, સૈયદ લોદી અને તૈમુર અથવા મોગલ. એ આઠ વંશો અનુક્રમે હિંદુસ્તાનમાં થયા. તેમણે હિંદુધર્મ અને હિંદુરાજ્ય ડુબાવાને ધાર્યા પણ તે ડુબી ગયાં નહીં. અદ્યાપી લગણ હિંદમાં પુષ્કળ હિંદુઓ ને હિંદુરાજાઓ વસેછે. તે બધા બ્રાહ્મણોની સત્તામાં છે.

મહુમદ ગીજનવી—અફગાનીસ્તાનનો સબકતગીન પાદશાહ મુવા પછી તેનો દીકરો મહમદ ઈ. સ. ૯૯૭માં ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૦૦૧થી ૧૭ સ્વારીઓ હિંદ ઉપર કરી.. તેમાં ૧૩ સ્વારીઓ પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ જીતવા અને બાકીની ચાર સ્વારીઓ કાશ્મીર, કનોજ અને ગોવાલ્યર તથા સોમનાથ લૂટવાને કરી હતી.

મહુમદની મુખ્ય બાર સ્વારીઓ—(૧) જયપાળ ઉપર. (૨) ભાટીઆના રાજા ઉપર. (૩) મુલતાન ઉપર. (૪) અનંગપાળ ઉપર. (૫) બીજીવાર મુલતાન ઉપર. (૬) થાનેસ્વર ઉપર. (૭) કાશ્મીર ઉપર. (૮) કનોજ ઉપર. (૯) મથુરાં ઉપર. (૧૦) બીજીવાર કાશ્મીર ઉપર. (૧૧) કલિંજર તથા ગોવાલ્યર ઉપર અને (૧૨) સોરઠી સોમનાથ ઉપર.

ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં મહમદે જયપાળ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં જયપાળ હાર્યો તેથી તે પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા અનંગપાળને આપી રાજ્ય વસ્ત્રોસહીત ચીતા ખડકી બળી મુઓ, કેમકે હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે બેવાર હારેલો રાજા રાજ્ય કરવા લાયક ગણાય નહીં.

ઈ. સ. ૧૦૦૮ માં મહમદે અનંગપાળ ઉપર ચડાઈ કરી. તે વખતે અનંગપાળની મદદે દિલ્લી, કલિંજર અને કનોજ વિગરેના રાજા તથા જંગલી ધક્કરો આવ્યા અને બૈરાંએ પણ ઘરેણાં ગાંઠાં વેચી લડાઇને સારૂ ખરચી મોકલી. એમાં મુસલમાનો હાર્યા ને તેમનાં ૪૦૦૦ માણસ મરાયાં. * મહમદે ત્યાંથી જઈ હિમાલયમાંનું નગરકોટનુ દેરૂં લૂટયું.

* બીજા ઇતિહાસમાં અનંગપાળ હાર્યો ને તેનાં ૨૦ હજાર માણસ મરાયાં એમ લખ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૦૧૧ માં મહમદે જમના ઉપરનાં થાનેસ્વરનાં દેરાં લૂટયાં અને તોડી નાખ્યાં. તેમજ ૧૦૧૭માં મથુરાંનાં દેરાં લૂટી બાળી નાખ્યાં તથા ત્યાંનાં માણસોને ગુલામ કરી વેચ્યાં.

. ઈ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદે સોરઠી સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી. તેના સામો ગૂજરાતનો રાજા ભીમદેવ લડવા આવ્યો. પણ તે હાર્યો. મહમદે સોમનાથનું દેરૂં લૂટયું, ત્યાંની મૂર્તિઓ ભાગી ને દેરાનાં સુખડનાં કમાડ તથા મહાદેવના કડકા ગજની લેઈ ગયો. રસ્તામાં જતાં તે ભૂલો પડયો અને તેથી પાણી વિના તેનાં હજારો માણસ મરી ગયાં.

મહમદની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન—એ વર્ણન ફિરિસ્તા નામના ઇતિહાસ કર્તાએ અતિશે યોક્તિમાં કર્યુંછે. તેણે લખ્યું છે કે મહાદેવના બાણમાંથી દ્રવ્ય નીકળ્યું ને તે ન ભાગવા માટે હિંદુઓએ બહુ દ્રવ્ય આપવા માંડયું. પણ એ સર્વ ખોટુંછે. તેમજ લાર્ડ એલનબરોએ અફગાનીસ્તાન જીત્યાની નીશાની દાખલ સોમનાથના કમાડને નામે ગીજનીના રોજાનાં કમાડ ૧૮૪૨માં મોટા ઠાઠથી ઉત્તર હિંદમાં બતાવ્યાં હતાં. તેપણ ખરાં નથી.

મહમદની સ્વારીઓનો પરિણામ—મહમદની સ્વારીઓનો પરિણામ એ થયો કે હિંદમાંથી લાખો રૂપીઆનું ધન ગયું અને પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ ગજનીને તાબે થયો. મહમદનો હેતુ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાનો નહોતો પણ ધનવાન નગરો તથા દેરાં લૂટી ત્યાંની મૂર્તિઓ ભાગી ધન હરણ કરવાનો હતો. કેમકે એ પૈસાનો બહુ લોભી હતો.

મહમદ વિષેની વાતો—મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તાએ મહમદ વિષે ઘણી વાતો લખી છે. તેમાંની એક વાત એવીછે કે એક બાઇએ આવીને કહ્યું કે "તમારાથી જેટલો મુલક સચવાય તેથી વધારે ન રાખો. કેમકે ઈરાનના રણમાં ચોરોએ મારા છોકરાને મારી નાંખ્યો." આ હ-

પકાના બદલામાં તેણે એ બાઇને ઈનામ આપી ત્યાંના રક્ષણને ચાર સ્વાર મોકલ્યા.

બીજી વાત એવીછે કે ફરદોશી કવિએ શાહનામુ એટલે મહમદના ચરિત્રનું પુસ્તક બનાવ્યું. તેની દરેક તુકે સોનાની મોહોર આપવાનો ઠરાવ હતો. પણ તેના બદલામાં મહમદે રૂપાની મોહોરો આપવા માંડી. તે કવિએ ન લેતાં તેને વિષે નિંધાની કવિતા જોડી. તે માફ કરી તેને એક લાખ સોનાની મોહોરો મોકલી. પણ તે પહોંચતાં પેહેલાં કવિનું મૃત્યું થયું. એની નિંધાની કવિતાથી જણાય છે કે એની મા કોઈ નીચી જાતની હતી.

ગજની વંશનો અંત—મહમદે સોમનાથ પછી ઈરાન જીત્યું ને ૧૦૩૦માં મરી ગયો. એ કઠોર મનનો તથા પૈસાનો બહુ લોભી હતો. પણ વિદ્યા વધારવામાં મન લગાડવાથી એની નામના વધારે થઇછે. મહમદની પછી ગજનીની ગાદીએ મસુદ વિગેરે આઠ પાદશાહ થયા. પણ તેમના વખતમાં કંઈ જાણુવા જેવી બિના બની નથી. છેલ્લા નવમા પાદશાહ બેહેરામે પોતાનો જમાઈ જે ગોર પ્રાંતનો સૂબો હતો તેને મારી નાખ્યો. તેથી તેના ભાઈ અલ્લાઉદ્દીને આવી ગજની શેહેર બાળી નાખ્યું. બેહેરામ હિંદુસ્તાન તરફ નાઠો ને રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા ખુશરૂએ લાહોરમાં રાજ્ય કર્યું. એના સાત વરસના અમલ પછી તેનો દીકરો ખુશરૂ મલેક ગાદીએ બેઠો. પણ તેનો અમલ ગોરીવંશવાળાએ તોડી પાડયો.

ગોરીવંશ—ગીજની અને ગોરીવંશ વચ્ચે વેર બંધાયું હતું. તેથી તેમણે એક બીજાનાં વેરનાં સાટાં વાળ્યાં તેમાં આખરે ઈ. સ. ૧૧૫૨ માં ગોરીવંશનો જય થયો ને ગજનીના રાજાને લાહોર નાશી જવું પડયું. આ ગોરવંશમાં મહમદગોરી થયો. એણે ૧૧૮૬માં ગીજની વંશના ખુશરૂ મલેક પાસેથી લાહોર છીનવી લીધું ને હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરી. (એ ગોર પ્રાંતના રહેવાસી તે ઉપરથી ગોરી કહેવાય છે.)

મહમદ ગોરી—એને શાહબુદીન ગોરી પણ કહેછે. એને ગ્યાસુદીન કરીને એક ભાઈ હતો. તેને એને ઘણું હેત હતું. ગ્યાસુદીન ગાદીએ બેસી મુલકનો બંદોબસ્ત રાખતો અને શાહબુદીન લડાઈઓ ચલાવતો હતો. એ શાહબુદ્દીને કુલ નવ સ્વારીઓ હિંદુસ્તાન ઉપર કરી.

૧૧૭૬માં અને ૧૧૮૬માં શાહબુદીને લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી તે લીધું. ૧૧૭૮માં ગુજરાતના ભોળાભીમ ઉપર અને ૧૧૯૧માં દિલ્લીના પૃથ્વીરાય ઉપર ચડાઈ કરી. ભોળાભીમની સાથે પાટણ આગળ ને પૃથ્વીરાય સાથે થાનેસ્વર આગળ લડાઈ થઈ. પણ એ બેય લડાઈઓમાં તે હાર્યો. ત્યાર પછી ૧૧૯૩માં પૃથ્વીરાય ઉપર શાહબુદીને બીજીવાર પાણીપતના મેદાનમાં ચડાઈ કરી. આ વખતે પૃથ્વીરાય રજપૂતોના કુસંપથી હાર્યો ને મરાયો તથા તેની રાણી સતી થઈ. તે પછી શાહબુદીને અજમેર લીધું ને ૧૧૯૪માં કનોજ ઉપર ચડાઈ કરી તે જીત્યું ને તેના રાજા જયચંદ્ર રાઠોડને માર્યો. આ જયચંદ્ર પાસે લશ્કર ઘણું હતું તેથી તે દળ પાંગળો કહેવાતો હતો.

રજપૂતોમાં કુસંપ થવાનું કારણ—શાહબુદીન હિંદ જીતવા ચડયો તે વખતે દિલ્લી, અજમેર, કનોજ અને ગૂજરાત એ ચાર રજપૂતનાં મોટાં રાજ્ય હતાં. તેમાં દિલ્લીના તોમાર રાજા અનંગપાળને દીકરો નહોતો. તેથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાણેજ અજમેરના પૃથ્વીરાયને આપ્યું. આથી કનોજનો જયચંદ્ર રાઠોડ રીસાયો. ને પૃથ્વીરાય સાથે વેર બંધાયું. કારણ કે એ પણ અનંગપાળનો ભાણેજ હતો. વળી પૃથ્વીરાયને ગૂજરાતના સોળંકીભીમ જોડે પણ એક કંન્યાની તકરારમાં વેર બંધાયું હતું. કનોજના જયચંદ્ર રાઠોડે પોતાનું ચક્રવાર્તિપણું પ્રસિદ્ધ કરવા અને પોતાની દીકરી સંયોગતાનો સ્વયંવર કરવા મંડપમાં સર્વ રાજા રાણાને ભેગા કર્યા. તેમાં પૃથ્વીરાય આવ્યો નહીં તેથી તેનો પાડીઓ ઉભો કર્યો.

બનાવ એવો બન્યો કે એ ચાડીઆને કંન્યાએ વરમાળા પેહેરાવી. તેથી પૃથ્વીરાય આવી પોતાની કંન્યાને જબરજસ્તી લેઈ ગયો. આ પ્રકારના કુસંપના વૈરથી જયચંદ્રે શાહબુદ્દીનને બોલાવ્યો તેથી બંન્ને રાજ્યનો નાશ થયો.

પૃથ્વીરાય રાસો—એ રાસો તેના દરબારના ચંદ બારોટે રચ્યો છે તે હિંદી ભાષામાં છે. એમાં પૃથ્વીરાયના કુળનો નાશ થયાની વાત સ્વદેશા અભિમાનના રૂપમાં વર્ણવી છે.

રજપૂત સંસ્થાન—જયચંદ્ર રાઠોડ હાર્યા પછી મુસલમાનને તાબે ન થવાસારૂ ઉત્તર હિંદના તમામ રજપૂતો પોતાનાં ઘરબાર છોડી સિંધુની પૂર્વના મૂલકમાં જઈને વસ્યા ને રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે હાલ રજપૂત રાંસ્થાન કહેવાય છે.

કુતબુદ્દીન ને બખ્તીઆર ખીલજી—એ બે શાહબુદ્દીનના સરદાર હતા. શાહાબુદીને ૧૧૯૫ માં ગોવાલ્યર ઉપર નવમી ચડાઈ કરી પણ એકાએક તેને પાછું જવું પડયું. તેથી કુતબદ્દીને એ સાલમાં ગોવાલ્યર ને ગુજરાત જીત્યાં અને બખ્તીઆર ખીલજીએ ૧૧૯૯ માં અયોધ્યાને બહાર તથા ૧૨૦૩ માં બંગાળા જીત્યો. એ વેળા બંગાળામાં ૮૦ વરસનો લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો તે નાશીને જગન્નાથપુરીમાં જઈ રહ્યો ને બાકીનો ભવ ભક્તિમાં ગાળ્યો.

શાહાબુદ્દીન ગોરીનું મરણ—ઈ. સ. ૧૨૦૨ માં ગ્યાસુદીન મરી ગયા પછી શાહબુદ્દીન મહમદગોરી નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેણે ખારીજમના પાદશાહ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં તે હાર્યો. તેથી તેના પંજાબ, સિંધ વિગરેના સૂબા સ્વતંત્ર થયા અને ધક્કર લોકે ૧૨૦૩ માં પંજાબ લેઈ લીધું. એ સૂબાઓને તથા ધક્કરોને હરાવવા તે હિંદમાં આવ્યો ને હરાવીને પાછા જતાં સિંધુ નદીને કાંઠે મુકામ કર્યો. ત્યાં ધક્કરોએ તેને ઉંઘતો મારી નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૨૦૬.

મહમદ ગોરીની સ્વારીઓનું કારણ—એની સ્વારીઓનું કા-

રણ મહમદ ગજનવીની પેઠે દેશ લૂટી ધન હરણ કરવાનું નહોતું. પણ દેશ જીતી રાજ સ્થાપવાનું હતું. સબક્તગીને પેશાવર જીતી ગીજનીની હદ ત્યાં સુધી આણી. તેમાં મહમદ ગજનવીએ પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ વધાર્યો. પણ મહમદ ગોરીએ તો આખો ઉત્તર હિંદ જીતી તે ઉપર અમલ કરવા સૂબા નીમ્યા. જે તેના મરણ પછી તેના ધણી થયા. મહમદ ગોરીની નામના મહમદ ગજનવી કરતાં થોડી થઈ હતી. કારણ કે એણે વિદ્યાના કામમાં કંઈ મદદ કરી નહોતી.

प्रकरण १० मुं.

હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના.

ગુલામવંશ ૧૨૦૬–૧૨૯૦–૮૪.

ગુલામવંશ—મહમદગોરીને છોકરો ન હોવાથી તે ગુલામો રાખી ઉછેરતો હતો. એ રીતે તેણે કુતબુદ્દીનને ઉછેરી હિંદુસ્તાનનો સૂબો બનાવ્યો હતો. એ કુતબુદ્દીન શાહાબુદ્દીન મુવા પછી હિંદુસ્તાનનો સ્વતંત્ર પાદશાહ થયો.

કુતબુદ્દીન—૧૨૦૬–૧૨૧૦ એણે હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં પહેલ વહેલું મુસલમાની રાજ સ્થાપ્યું. એ જાતે ગુલામ હતો તેથી એના વંશનું નામ ગુલામવંશ પડ્યું. એ ગુલામવંશ ૧૨૦૬થી ૧૨૯૦ લગી ૮૪ વરસ ચાલ્યો. એ વંશને ત્રણ મોટાં સંકટ ખમવાં પડ્યાં તે એકે મુસલમાન સરદારોના બલવા, હિંદુઓનાં બંડ અને મુગલોની સ્વારીઓ. કુતબુદ્દીનની રાજધાની દિલ્લી હતી. ત્યાં તેના નામથી "કુતબમીનારો" છે. કુતબુદ્દીન પછી તેનો દીકરો આરામ ગાદીએ બેઠો. પણ એનામાં કંઈ દમ નહોતો તેથી એનું રાજ એના બનેવી અલ્તમશે લેઈ લીધું.

અલ્તમશ—૧૨૧૧–૧૨૩૬. એ ગુલામવંશમાં જબરો પાદશાહ થયો. એણે ૧૨૨૫ માં સિંધ અને બંગાળા જીત્યાં તથા ૧૨૩૧

માં માળવા જીતી ત્યાંનું મહાકાળેશ્વરનું દેરૂં ખોદી નાખ્યું. એના વખતમાં મુગલ સરદાર જંઘીસખાં આવ્યો હતો. પણ તે સિંધુ આગળથી પાછો ગયો. આ પાદશાહના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં પહેલ વેહેલાં ૧૨૨૯માં મુસલમાની નાણુંના શીક્કા પડ્યા તથા બગદાદના ખલીફાએ હિંદનું જૂદુ મુસલમાની રાજ માન્યું. એના અમલમાં વિંધ્યાચળ પર્વતની ઉત્તરનો તમાંમ મુલક એટલે પંજાબ, વાયવ્યપ્રાંત, અયોધ્યા, બિહાર, નીચલો બંગાળા, અજમેર, ગોવાલ્યર, માળવા અને સિંધ એ નવ પ્રાંતો દિલ્લીની ગાદી તાબે હતા.

રજીયાબેગમ—૧૨૩૬-૧૨૩૯. અલ્તમશ ૧૨૩૬ માં મરી ગયો તે પછી તેનો દીકરો રૂકનુદીન ગાદીએ બેઠો. પણ તેનામાં કંઈ દમ નહોતો તેથી તેની બેન રજીઆબેગમે રાજ લેઈ લીધું. એ બાઈ હોંસીઆર ને ભણેલી હતી. પણ એણે કોઈ ગુલામની સાથે દોસ્તી બાંધી તે વાત અમીરોને ગમી નહીં તેથી તેને કેદમાં નાંખી. ત્યાંથી અલતુનીઆ નામના ચોકીદારને લેઇને તે નાશી ગઈ. આખરે બંને પકડાયાં ને માર્યાં ગયાં. એને નરજાતિમાં સુલતાન રજીઆ કહેછે. એના પછી મવજુદીન તથા અલાઉદીન અને નાસરૂદીને રાજ કર્યાં. એમના વખતમાં મુગલોના હુમલા ઘણા થતા હતા. નાસરૂદીન એ ફકીરી ચાલનો હતો તેથી એનું રાજ એના વજીર ગ્યાસુદીનના હાથમાં હતું. એ ગ્યાસુદીને મુગલ સરદાર હોલાકુખાના વકીલને બહુ માન અપાવ્યું હતું. નાસરૂદીન ૧૨૬૫ માં મરી ગયો તેની ગાદીએ ગ્યાસુદીન બેઠો. એ ગ્યાસુદીનને બલબન કહેછે.

ગ્યાસુદીન બલબન—૧૨૬૫-૧૨૮૭. એ મુગલો જોડે, જંગલી હિંદી જાતો જોડે અને રજપૂતો જોડે વઢયો અને મેહેલના સાથી ગુલામોને કાઢી મૂક્યા. એ ઘણો નિર્દય હતો. દરેક બંડ સમાવતાં લોકો ઉપર એણે નિર્દયપણે જુલમ કર્યો. મેવાતનાં એક લાખ માણસ માર્યાં તથા જં-

ગાળાના સુબા તોગ્રલને ફાંસીએ દીધો. એ પોતે હલકી જાતનો હતો તો પણ એણે દરેક મોટા હોદ્દા અમીરી ખાનદાનવાળા માણસોને આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. એના વખતમાં મુગલોના જુલમથી નાશી આવેલા રાજાઓ, કવિઓ અને પંડિતો દિલ્લીમાં આવી ભરાયા. તેમને એણે વસવાને જગ્યા આપી તથા જીવીકા બાંધી આપી. કેમકે એ વાતમાં એ મોટાઈ માનતો હતો. પરદેશી રાજાઓ જે દેશથી આવેલા તે દેશનાં નામ પાડી તેમને રહેવાને મેહેલ બાંધી આપ્યા. જેમકે ખારીજમ, ગજની, ગોર-બગદાદ વિગેરે. એ ૧૨૮૭ માં મરી ગયો. એની ગાદી એના દીકરા બકારાખાંના દીકરા કૈકુબાદને મળી. કેમકે બકારાખાં સાથે એને અણબનાવ હતો.

કૈકુબાદ—૧૨૮૭–૧૨૯૦. એ ગુલામવંશમાં છેલ્લો બાદશાહ હતો. એને નિજામુદીન કરીને વજીર હતો તે ઘણો દુષ્ટ હતો. તેણે એની પાસે ઘણાં ઘાતકી કામ કરાવ્યાં તથા એના બાપ સાથે અણબનાવ કરાવ્યો. એને કૈકુબાદે મરાવ્યો. કૈકુબાદમાં રાજ ચલાવવાના હોંસ નહોતા તેથી ખીલજી લોકે તેને મારી પોતાના સરદાર જલાલુદીનને ગાદીએ બેસાડયો. ઈ. સ. ૧૨૯૦,

ગુલામવંશી રાજ્ય નબળું પડવાનાં કારણ—એ રાજ્ય નબળું પડવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણ છે. એક મુગલોની સ્વારીઓ, બીજું રજપૂતોનાં બંડ અને ત્રીજું જંગલી ધક્કરો તથા મેવાતના ડુંગરી લોકોના હુમલા. મુગલો ૧૨૪૫ માં ટિબેટને રસ્તે અને તે પછી ૪૪ વરસોમાં અફગાન ઘાટોને રસ્તે વારંવાર આવતા. તેમજ ધક્કરો ને મેવાતના ડુંગરી લોકો દિલ્લી સુધી લુટ કરતા હતા. તથા રજપૂતો વારંવાર સામા થતા તેથી ગુલામરાજાઓથી ઉત્તરહિંદ માત્ર અડધું જીતાયું હતું.

ખીલજીવંશ ૧૨૯૦–૧૩૨૦–૩૦

જલ્લાલુદ્દીન—૧૨૯૦–૧૨૯૫ એ ૭૦ વરસની ઉમરે ગાદીએ બેઠો. એ દયાળુ ને ભોળો હતો. તેથી એના રાજમાં ઘણાં બંડ થયાં. એણે ૧૨૯૨ માં મોગલોને હરાવ્યા ને એના ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીને ચ-ઢાઇઓ કરી ભીલસા નામે બુધ દેવળવાળું નગર લૂટ્યું તથા બુદેલખંડને માળવાનાં બંડ સમાવ્યાં. ત્યારપછી તેણે દક્ષિણમાં જઈ રાજા રામદેવને હરાવી તેની રાજધાની દેવગીરી લૂટ્યું ને પુષ્કળ ધન આણ્યું. એ ધન-માં ભાગ આપવાને બાને પોતાના કાકા જલ્લાલુદ્દીનને બોલાવ્યો ને માર્યો અને પોતે રાજા થયો.

અલ્લાઉદ્દીન—૧૨૯૫–૧૩૧૫. એણે ઘણાં ખુન કર્યાં તેથી એ ખુની કહેવાયો. પ્રથમ એના ભત્રીજા સુલેમાન વિગેરેએ બંડ કર્યાં તેથી તેમને માર્યા, ત્યારપછી પોતાના ભાઈ અલીફખાને તથા વજીર નસરતખાંને ગૂજરાત જીતવા ૧૨૯૭માં મોકલ્યા. તેમણે ત્યાંના રાજા કરણને હરાવી તેની રાણીઓ કમળાદેવી વીગેરેને પકડી આણી. તથા ખંભાત લૂટી મલેક કાફુર નામે ગુલામ લાવ્યા. જેણે આગળ જતાં મોટાં પરાક્રમ કર્યાં. તે પછી અલાઉદ્દીને ઈ. સ. ૧૩૦૦માં રણથંભોર અને ૧૩૦૩માં ચીતોડગઢ જી-ત્યાં. એમ ઉત્તરમાં જીત કરી ૧૩૦૩માં મલેક કાફુરને સરદાર બનાવી દ-ક્ષિણ મોકલ્યો. તેણે ૧૩૦૬માં માળવા, ખાનદેશ ને મહારાષ્ટ્ર લીધાં તથા દેવગીરીના રાજા રામદેવને પકડી આણી તાબેદારી કબુલ કરાવી. એ પછી કાફુરે ૧૨૦૯માં વરંગુળ ને ૧૩૧૦માં કરણાટક લીધાં ને ૧૩૧૨માં ઠેઠ રામેશ્વર સુધી જીત કરી રામના સેતુએ મસીદ બાંધી. અલાઉદ્દીનના રાજ્યમાં મુગલોએ સાતવાર હુમલા કર્યા. તેમાં પેહેલા બે હુમલા ૧૨૯૭–૯૮માં ને ત્રીજો હુમલો ૧૨૯૮માં કર્યો. એ વખતે મુગલ સરદાર કુતલુ-ખખાં હતો. ચોથો હુમલો ૧૩૦૩માં દિલ્હી ઉપર અને તે પછીના ત્રણ હુમલા ૧૩૦૪માં રોહીલખંડ ઉપર કર્યા. એ બધી વખત તેઓ હાર્યા ને

માર્યા ગયા.

અલાઉદ્દીનના રાજ્યનો અંત—એ પાદશાહ અનિમિત્ત ખાધાથી માંદો પડયો ને ઈ. સ. ૧૩૧૫માં મરણ પામ્યો. એ વિષે એમ કહેવાય છે કે કાફુરે તેને ઝેર દીધું. એના અંતના વખતમાં રાજ્યની માઠી વલે થઈ. ગૂજરાતમાં હિંદુઓએ બંડ કર્યું. ચીતોડગઢ રજપૂતોએ પાછો લીધો અને દક્ષિણમાં મુસલમાનો થાણાં હાંકી કહાડી રામદેવનો જમાઈ હરપાળ સ્વતંત્ર થયો.

અલાઉદ્દીનના ગુણદોષ—એ લડવૈયો ને બહાદુર હતો તથા એના કાયદા સારા હતા ને એના વખતમાં રાજ્યનો ફેલાવો પણ ઘણો થયો હતો. પરંતુ એ ઘણો અભિમાની, ધર્માંધ, જુલમી અને ખુની હતો. એણે માણસ જાત મારવામાં કંઈ પણ દયા રાખી નહીં તેથી એ ઇતિહાસમાં ખુની અને સાધારણ લોકમાં અલાધીઆ ખુની નામે ઓળખાય છે. એણે દિલ્લીમાં ૧૫ હજાર મુગલોને મારી નંખાવ્યા તથા કેટલાકને ગુલામ કરી વેચ્યા હતા.

મુબારક—૧૩૧૬—૧૩૨૦. કાફુરે અલાઉદીન પછી તેના ચોથા દીકરા ઊમરને ગાદીએ બેસાડયો ને મોટા બે દીકરાની આંખો ફોડી તથા ત્રીજા મુબારકને મારી નાંખવા મારા મોકલ્યા. મુબારક મારાને લાંચ આપી બચ્યો, એણે કાફુરને તથા પોતાના મોટા બે ભાઇઓને અને મારાને મારી નખાવ્યા ને ઉમરને આંધળો કર્યો, પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. એ મુબારકે ગુજરાતનું બંડ સમાવ્યું. તથા દક્ષિણમાં હરપાળને હરાવી મારી નાખ્યો ને કેટલાક કરવેરા માફ કર્યા. પછી રાજ્ય, વજીર ખુશરૂખાંને સોંપી મોજમજામાં પડયો. એ ખુશરૂખાંએ તેને માર્યો ને પોતે રાજા થયો.

ખુશરૂખાં—૧૩૨૦—૧૩૨૦. એ વટલેલો નીચી જાતનો હિંદુ હતો. એ ખરા મનથી મુસલમાન થયો નહોતો. એને હિંદુરાજ સ્થા-

પવાનો વિચાર થયો હતો પણ રજપૂતોએ તેને માન આપ્યું નહીં. એણે મુસલમાની ધર્મને અપમાન પહોચાડયું તેથી એની ફોજે બંડ કરી એને મારી નાખ્યો ને ખીલજીવંશનો અંત આવ્યો.

તગલખવંશ. ૧૩૨૦—૧૪૧૪-૯૪.

ગ્યાસુદીન—૧૩૨૦—૧૩૨૫. એણે ખુશરૂખાંને હરાવી મારી નાખ્યો તેથી અમીરોએ તેને ગાદીએ બેસાડયો. એ બાદશાહે રાજનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો તથા દિલ્હીની પાસે તગલખાબાદ નામે શેહેર વસાવી તેમાં રાજયધાની કરી. એના દીકરા જુમાખાંએ ૧૩૨૩ માં વરંગુળ જીત્યું ને એ પોતે ૧૩૨૪ માં બંગાળા પ્રાંતનો બંદોબસ્ત કરવા ગયો. રસ્તામાં આવતાં જુમાખાંએ તેને માર્યો ને પોતે રાજા થયો.

૧લો મહુમદ તગલખ—૧૩૨૫—૧૩૫૧. જુમાખાનું બીજું નામ મહમદ તગલખ છે. એ ભણેલો, ચતુર અને નિયમ પ્રમાણે ચાલનાર હતો. પરંતુ એનામાં ક્રુરતા, અવિચારીપણું અને ગાંડાઈનું બળ વિશેષ હતું. એ રાજાનો એક દાંત પડયો હતો તેના ઉપર એણે મસીદ ચણાવી.

એનાં અવિચારી કામ—મુગલોને નાણું આપી ખજાનો ખાલી કર્યો, ઇરાન તથા ચીન ઉપર ફોજ મોકલીઅને દેવગીરીમાં ગાદી કરવાને મનસુબે તેનું નામ દોલતાબાદ પાડયું ને ત્યાં દિલ્હીના લોકને જવાનો હુકમ કર્યો તથા તાંબાપીતળનાં નાણાં ચલાવ્યાં.

એનાઅવિચારી કામથી થએલું નુકશાન—ખજાનો ભરવા ભારે કર બેસાડ્યા તેથી લોકો સામા થયા, ઈરાન જનારી ફોજ પગાર ન મળવાથી વીખરાઈ ગઈ. ચીન મોકલેલી ફોજ રસ્તામાં મરી ગઈ અને દેવગીરી જવા આવવામાં હજારો લોક ખરાબખાસ્તા થઈ ગયા.

એની ક્રુરતા—એની ક્રુરતા હદપાર હતી. ગંગા જમના વચ્ચેના દે-

શમાં દશ અને વિશધણો વેરો વધાર્યો તેથી ખેડુતો ઘરબાર છોડી નાશી ગયા. ત્યાં તેમને કાપી નાંખ્યા. એ રીતે મોટા કનોજ શેહેરના લોકનો પણ ઘાત કરાવ્યો હતો. વળી એવા વખતમાં ભારે દુકાળ પડયો હતો તેથી લોકના દુઃખની કંઈ સીમા રહી નહોતી.

એના વખતમાં થએલાં બંડ—એણે મુસલમાની ધર્મ વધારવા આગ્રહ કર્યો તેથી તથા હિંદુઓને મોટા અધિકાર ન આપ્યા તેથી એના રાજ્યમાં ઘણાં બંડ થયાં. તથા કેટલાક પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. માળવા, પંજાબ, બંગાળા, દક્ષિણ અને ગૂજરાતમાં તથા બેદરમાં બંડ થયાં ને નીચલો બંગાળા, કરોમાંડલકાંઠો, કર્ણાટક, અને તૈલગણ એ પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા તથા દક્ષિણમાં હસનગંગુએ નવું બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧ લા મહમદ તગલખનું મરણ—એણે દરેક બંડ સમાવતાં ઘણી નિર્દયતા કરી. માળવામાં એના ભત્રિજાએ બંડ કર્યું હતું તેની એણે જીવતાં ચામડી ઉતરડાવી અને પંજાબના સૂબાએ બંડ કર્યું તેથી તેને ગરદન માર્યો. બીજાં બંડ સમ્યાં નહોતાં. ગુજરાતમાં બીજીવાર બંડ થયું. ત્યાંના બંડખોરો સિંધ તરફ નાઠા. તેની પછાડી પડતાં ઠઠ્ઠામાં તેનું મોત થયું. ને તેનો ભત્રિજો ફિરોજ્જુદીન ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૩૫૧.

ફીરોજ્જુદીન—૧૩૫૧—૧૩૮૮. એણે રીબાવીને મારવાની તથા નાક કાન કાપવાની ચાલ બંધ કરી ને લોકોને માથેથી ભારે કર ઉતાર્યા. એ ઇનસાફી અને દયાળુ હતો પણ લડાઇના કામમાં ખબડદાર નહોતો તેથી દક્ષિણ તથા બંગાળાની સ્વતંત્રતા કબુલ રાખી. એ પાદશાહે રૈયતના સુખને સારૂ કુવા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશાળાઓ અને દવાખાનાં કરાવ્યાં તથા મસીદો ને પુલો બંધાવ્યા તથા ખેતીને સારૂ નેરો ખોદાવી. તેમાંની જમનાં નદીની નેર તો હજુ પણ છે.

૨ જો મહમદ તગલખ ને તૈમુરલીંગ—૧૩૮૮—૧૪૧૨.

ફીરોજ્બુદીન. પછી આસુદીન, અબુબકર ને નાસરૂદીન પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં કંઈ જાણવા જેવું બન્યું નથી. પણ તે પછી ૧૩૯૨ માં થએલા છેલ્લા મહમદ તગલખના વખતમાં ૧૩૯૮ માં તૈમુરલીંગ આવ્યો. તેણે મહમદને હરાવી નસાડયો ને દિલ્લીમાં પાંચ દહાડા લૂટ તથા કતલ કરી તે પછી તે મીરતની કતલ કરી હરદ્વાર ગયો. એટલે મહમદે ગૂજરાતથી આવી રાજનો ફરી કબજો લીધો. તે ૧૪૧૨ માં મરી ગયો. એ દમ વગરનો હતો તેથી એના વખતમાં માળવા, ગુજરાત, જવાનપુર અને ખાનદેશ વિગેરેના હાકેમો સ્વતંત્ર થયા.

સૈયદ વંશ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૫૦. ૩૬.

ખીજરખાં—૧૪૧૪ થી ૧૪૨૧. મહમદ તગલખના મરણ પછી દોલતખાં લોદીએ બે વરસ રાજ કર્યું. એ દોલતખાં લોદીને પંજાબના સુબા ખીજરખાંએ હરાવી રાજ લીધું. એના પછી મુબારક, મહમદ અને અલ્લાઉદીન થયા. એમના વખતમાં પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા ને દિલ્લીની હદ છેક ઘટી ગઈ. તેથી બૈલોલખાં લોદીને રાજ્ય આપી અલ્લાઉદીન બુદાયું નામે ગામમાં રહેવા ગયો. ૧૪૫૦.

લોદી વંશ. ૧૪૫૦ થી ૧૫૨૬. ૭૬

બૈલોલખાં—૧૪૫૦ થી ૧૪૮૮. એણે ૨૬ વરસ સુધી લડી જુવાનપુરના રાજાને તાબે કર્યો. તે પછી ૧૪૮૮ માં મરી ગયો. એના પછી સિકંદર થયો એણે હિંદુઓને ઘણું નુકશાન કર્યું. એના વખતમાં આગ્રામાં ગાદી થઈ ને ફીરંગી આવ્યા તથા નાનકપંથ નીકળ્યો. એ ૧૫૧૭ માં મરણ પામ્યો ને પછી ઇબ્રાહિમ બેઠો. એના ઉપર તૈમુરવંશના બાબરે ચડાઈ કરી. તેની જોડે ૧૫૨૬ માં પાણીપતમાં લડાઈ થઈ. તેમાં ઇબ્રાહિમ હાર્યો ને માર્યો ગયો.

દક્ષિણનાં રાજ્ય—મોગલ વંશની શરૂઆતમા દક્ષિણમાં ચેરા,

ચૌલા, પાંડ્ય અને વિજયનગર તથા બ્રાહ્મણી વંશનું રાજ હતું. તેમાં પેહેલાં ચાર હિંદુ અને છેલ્લું એક મુસલમાની રાજ્ય હતું. ચેરાની રાજધાની તાલ્કદ હતું ને તેમાં ૫૦ રાજા થયા. ચૌલાની રાજધાની કુંભકોનમ અને તાંજોરમાં હતી એમાં ૬૬ રાજા થયા. પાંડ્યની રાજધાની મધુરામાં હતી. એમાં ઘણા રાજા થયા. ૧૧૬ મા રાજાને મલેક કાફુરે માર્યો હતો. એની ગાદીએ જેટલા રાજા થયા તેટલા યુરોપના કોઈ રાજ્યની ગાદીએ થયા નથી. વિજયનગરમાં નરસિંગ વંશનો અમલ હતો. દક્ષિણનો પ્રમાણીક ઇતિહાસ એ વંશથી શરૂ થાયછે. એ રાજ્યનો અંત તાલીકોટનીલડાઇમાં મુગલોએ આણ્યો. પણ તેના વંશજોએ જાગીરો મેળવી જૂદાં રાજ સ્થાપ્યાં. મ્હેસૂરના રાજા, અનગુંડીના રાજા અને મદ્રાસના પોલેગાર લોકો એ વંશના છે. એક રાજકુમારે ચંદ્રગીરીમાં રાજ સ્થાપ્યું હતું. તેના વંશે ૧૬૩૯ માં મદ્રાસની જગા ઈંગ્રેજોને આપી.

બ્રાહ્મણીવંશ—ઈ. સ. ૧૩૦૩માં અલાઉદ્દીને દક્ષિણ દેશ જીત્યો ત્યારથી દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. બ્રાહ્મણીવંશ મહમદ તગલખની પડતીના વખતમાં તેના સરદાર જાફરખાંએ સ્થાપ્યો. એ સરદાર દિલ્લીમાં કાંગા નામે બ્રાહ્મણને ઘેર ગુલામ હતો. એ બ્રાહ્મણે એના ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખી હતી તે ઉપરથી પોતાના વંશનું નામ એણે બ્રાહ્મણી પાડ્યું. એ વંશ ૧૩૪૭થી ૧૫૨૫ લગી ૧૭૮ વરસ ચાલ્યો. એની રાજધાની પ્રથમ ગુલબર્ગ, પછી વરંગુળ અને છેલ્લે બિડરમાં થઈ હતી. એ રાજ્ય ઘણું જબરૂં હતું પણ માહોમાંહેના કુસંપથી તેની પડતી થઇ ને અદિલશાહી, કુતબશાહી, નિજામશાહી અને ઇમાદશાહી તથા બરીદશાહી એ પાંચ ભાગ પડ્યા.

અદિલશાહી—એ રાજ્ય અદિલશાહે ૧૪૮૯માં વિજાપુરમાં સ્થાપ્યું. તેનો ૧૬૬૮માં ઔરંગજેબે અંત આણ્યો.

કુતબશાહી—એ રાજ્ય કુતબશાહે ૧૫૧૨માં ગોવળકાંડામાં સ્થાપ્યું. એનો પણ ૧૬૬૮માં ઔરંગજેબે અંત આણ્યો.

નીજામશાહી—એ રાજ્ય નીજામશાહે ૧૪૯૦માં અહમદનગરમાં સ્થાપ્યું. તેને ૧૬૩૬માં શાહજહાંએ જીત્યું એ રાજ્યમાં મલીક અંબર થયો તેણે પેહેલવેહેલી દક્ષિણમાં જમાબંદી બાંધી.

ઈમાદશાહી—ઈમાદશાહે એ રાજ્ય ૧૪૮૮માં ઇલીચપુરમાં સ્થાપ્યું તેને ૧૫૦૨માં નિજામશાહે જીત્યું.

બરીદશાહી—બરીદશાહે ૧૪૯૮માં એ રાજ્ય બિદરમાં સ્થાપ્યું. તેને ૧૬૫૭માં ઔરંગજેબે જીત્યું.

ઉત્તર હિંદનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય.

દક્ષિણમાં જેમ બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્વતંત્ર થયાં હતાં તેમ ઉત્તરમાં બંગાળા, માળવા, ગુજરાત અને જવાનપૂર વિગેરે મુસલમાની રાજ્યો તથા ચિતોડ જયપૂર ને જોદ્ધપૂર વિગેરે રજપૂત રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં હતાં.

બંગાળા—એમાં ૧૩૪૦ માં ૧ લા મહમદ તગલખના વખતમાં ફકરૂદીનને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એને ૧૫૭૬ માં અકબરે જીત્યું.

માળવા—એમાં ૧૪૦૧ માં ૨ જા મહમદતગલખના વખતમાં દિલાવરખાંએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેને ૧૫૫૧ માં ગુજરાતના બહાદુરશાહે જીત્યું.

ગૂજરાત—એમાં ૧૪૦૩ માં બીજા મહમદતગલખના વખતમાં જાફરખાને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એને ત્રીજા મુજફ્ફર પાસેથી ૧૫૭૩ માં અકબરે જીત્યું. એમાં પેહેલો અહમદશાહ તથા બીજો મહમદ બેગડો નામે જબરા પાદશાહ થયા. તેમાં અહમદશાહે ૧૪૧૧-૧૨ માં અમદાવાદ વસાવ્યું ને મહમદ બેગડે જુનાગઢ તથા પાવાગઢ જીત્યાં.

જવાનપુર—એમાં પણ બીજા મહમદતગલખના વખતમાં

૧૩૯૩ માં ક્વાજહાંને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ૧૪૭૮ માં બહીલોલ લોદીએ જીત્યું.

ચિતોડ, જયપુર, જોધપુર, બુંદી વિગેરે રજપૂત રાજ્યો— ફીરોજ્જુદીન તગલખના વખતમાં સ્વતંત્ર થયાં. તેમને મુગલોએ આધીન કર્યાં. ચિતોડમાં પ્રખ્યાત ભક્તાણી મીરાંબાઇનો વર કુંભોરાણો થયો તેણે ૧૪૪૦ માં માળવાના પાદશાહને કેદ કર્યો હતો.

प्रकरण ११ मुं.

મોગલવંશ ૧૫૨૬ થી ૧૮૫૭—૩૩૨.

બાબર—૧૫૨૬—૧૫૩૦. એ બાપની પછી ૧૨ વરસની ઉમરે તાતારદેશમાં નાનાફર્ગાનની ગાદીએ બેઠો પછી પરાક્રમ કરી તૈમુરની રાજધાની સમરકંદ જીત્યું પણ ઉસ્બેક લોકે તેને કહાડી મૂક્યો. ત્યાંથી તેણે જઈ કાબુલનું રાજ્ય જીત્યું. ઈ. સ. ૧૫૦૪. તે પછી તેણે ૧૫૨૬ માં પંજાબના સૂબા દોલતખાલોદીના બોલાવ્યાથી હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. તેના સામા પાણીપતના રણમાં દિલ્હીનો પાદશાહ ઇબ્રાહિમ લોદી લડયો. તેમાં તે હાર્યો ને દિલ્હીપતી બાબર થયો. ત્યારપછી મેવાડનો રાણો સંગ બીજા રાજાઓની મદદ લેઈ બાબર સામા લડવા આવ્યો તેને ૧૫૨૭ માં શીકરી આગળ હરાવ્યો. આ લડાઇમાં બાબર ઘણો સપડાયો હતો તેથી જીવતાં સુધી દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી ૧૫૨૮ માં બાબરે ચંદેરી જીત્યું. ને ૧૫૩૦ માં આગ્રામાં મરી ગયો. બાબર એનો અર્થ સિંહ એવો થાયછે. એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરૂષ હતો. એ શૂરો, ધીરજવાન, આનંદી અને પ્રેમી હતો. એને ફુલનો ઘણો શોખ હતો.

હુમાયુ—૧૫૩૦—૧૫૫૬. બાબરને ચાર દીકરા હતા. હુમાયુ, કામરાન, ઈંદાલ ને મિરજાશ્કરી. તેમાં વડો હુમાયુ ગાદીએ બેઠો.

૧૫૩૦. એને મધ્ય એશીઆમાંથી આવતી મદદ બંધ પડી તોપણ પરાક્રમ કરી ૧૫૩૫ માં ગુજરાતના પાદશાહ બાહાદુરશાહને મંદેસર આગળ હરાવ્યો. તે પછી ચાંપાનેરના રાજા તેઇરાવળને હરાવી ચાંપાનેર જીત્યું. એવામાં અફગાન સરદાર શીરશાહે બળવો કર્યો ને બંગાળા તથા બહાર જીત્યાં. તેના સામા હુમાયુએ ૧૫૩૯ માં બકસર આગળ ને ૧૫૪૦ માં કનોજ આગળ લડાઈ કરી પણ તેમાં તે હાર્યો ને ઇરાન તરફ નાઠો.

શીરશા—૧૫૪૦—૧૫૪૫—હુમાયુ નાહાથી એ દિલ્લીપતી થયો. એણે લોકોને સારૂ રસ્તા, ધર્મશાળાઓ ને સદાવ્રતો બંધાવ્યાં. એ ઘણો કપટી હતો તેથી એણે રાયસેનના હિંદુઓને કપટથી માર્યા ને મારવાડના રાજા માલદેવના સરદારને કપટનો કાગળ લખ્યો. તે પછી તે ૧૫૪૫ માં કલિંજર લેતાં મૃત્યુ પામ્યો. તેની પછી તેનો દીકરો સલીમશાહ થયો, તેમાં દમ ન હોવાથી તેનું રાજ્ય તેના ભાઈ અદીલશાહે લીધું. એના વખતમાં બંગાળા, માળવા, અને પંજાબ વિગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થયા ને રાજ્યમાં ગડબડ થઈ. એવામાં શીઆપંથ પાળવાની સરતે ઇરાનમાંથી ૧૪૦૦૦ સ્વારની મદદ લેઈ હુમાયુ આવ્યો ને ફરીને દિલ્લીમાં અમલ કર્યો. પણ ૧૫૨૬ માં નીસરણીએથી પડી મરણ પામ્યો. એના પછી એનો દીકરો અકબર ગાદીએ બેઠો.

અકબર—૧૫૫૬-૧૬૦૫. એ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એનું વય ૧૩ વરસનું હતું. તથાપી ૧૫૫૬ માં એણે પાણીપતના રણમાં અફગાન સરદાર હેમુને સખત હાર ખવડાવી હતી. એના રાજ્યનો વહીહટ એના બાપના વખતનો પ્રધાન બેહેરામ ચલાવતો હતો. એ બેહેરામને ખાનબાવા એટલે રાજાપિતા કહેતા. તેણેજ અકબરને રાજકાજમાં પાવરધો કરી અફગાન લડાઇમાં જય મેળવી આપ્યો હતો. એ બેહેરામમાં જુલમીપણું તથા અહંકાર એ અવગુણ હતા માટે અકબરે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો. તેથી

બેહેરામે બલવો કર્યો. તે અકબરે માફ કરી તેને પેન્સન બાંધી આપ્યું. પછી બેહેરામ મક્કેજવાસારૂ નીકળ્યો ,ત્યાં રસ્તામાં કોઈ અફગાને તેના બાપનું વેર તેને મારી નાખ્યો.

અકબરનાં કામ—એણે પ્રથમ સ્વતંત્ર થએલાં મુસલમાની રાજ્ય જીતી પોતાના રાજ્યમાં ભેળ્યાં. પછી રજપૂત રાજ્યો ઉપર ચડ્યો અને તેને આધિન કર્યાં. એટલુંજ નહીં પણ બળ તથા સગાઈ અને મિત્રાચારીથી પોતાનાં મદદગાર બનાવ્યાં એ પ્રમાણે આખુ હિંદ વશ કરી મરતી વખત તેણે ચક્રવર્તી રાજ્ય પોતાના છોકરાને સારૂ મેલ્યું.

અકબરે લીધેલી રાજકન્યાઓ—અકબરે જેપૂર અને જોદ્ધપુરની રાજકંન્યાઓ લીધી. ચીતોડ જીતાયું પણ તેણે કન્યા આપી નહિ તેથી એ સીસોદીઆ આજ પણ રજપૂતોમાં માન પામે છે. એમનું રાજ હાલ ઉદેપુરમાં છે. જેપુરના રાજાની કંન્યાને અકબર પોતે પરણ્યો હતો ને જોદ્ધપુરની કંન્યાને પોતાના દિકરા જહાંગીર વેરે પરણાવી હતી.

અકબરે હિંદુનાં મન મેળવવા કરેલાં કામ—અકબરે હિંદુનાં મન મેળવવાને સારૂ જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય તેમને મોટા મોટા અધિકાર આપ્યા, જુલમી વેરા બંધ કર્યા અને તેમના ધર્મ તેઓને સુખે પાળવા દીધા. તથા તેમને લાભ થાય એવા કાયદા કર્યા.

હિંદુઓને આપેલા મોટા અધિકાર—અકબરે જેપૂરના રાજા ભગવાનસિંહને પંજાબના સૂબા બનાવ્યા હતા. જોદ્ધપુરના રાજા માનસિંગને સેનાપતિ નીમ્યા હતા. અને રાજા ટોડરમલને વસુલાત ખાતાનો કારભાર આપ્યો હતો એ સિવાય બીજા ૫૧ હિંદુઓ ઘોડેસ્વાર ફોજના ઉપરી હતા. રાજા ટોડરમલે ઉત્તર હિંદમાં પેહેલ વેહેલી જમા બંધી બાંધી જમીનની માપણી કરાવી.

અકબરે હિંદુને લાભ થાય એવા કરેલા કાયદા—એણે

જઝીઆવેરો માફ કરવાના, બાળલગ્ન અટકાવવાના તથા વિધવા વિવાહના અને સતી ન થવાના કાયદા કર્યા હતા. તેમજ સંસ્કૃત પૂસ્તકોના ફારસીમાં તરજુમા કરાવ્યા હતા.

અકબરે જીતેલાં મુસલમાની રાજ્યો—તેણે પ્રથમ બંગાળા, ઓડીસા, ગુજરાત, માળવા, કાશ્મીર, સિંધ અને કંદહાર એ ઉત્તરનાં મુસલમાની રાજ્યો જીતી દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી. દક્ષિણમાં અહમદનગરની ગાદી બાબત ચાર જણ દાવો કરતા હતા. તેમાંના એક જણે અકબરની મદદ માગી. તેથી અકબરે પોતાના દીકરા મુરાદને મોકલ્યો, તેના સામી ચાંદબીબી થઈ પણ જીતી નહીં તેથી તેણે વરાડ પ્રાંત આપી સલાહ કરી. બીજીવાર ફરી તકરાર થઈ. ત્યારે અકબર પંડે ગયો. એવામાં ચાંદબીબીને કોઇએ મારી નાંખી તેથી અહમદનગર તાબે થયું પણ તે શાહજહાંના રાજ સુધી બરાબર જીતાયું નહોતું. ચાંદબીબી ઘણી બહાદુર હતી એનો જોડો ભરતખંડમાં બીજો થયો નથી.

અકબરની રાજધાની—અકબરે રાજધાનીનેસારૂ ફતેપુરશીકરી વસાવ્યું હતું પરંતુ આગ્રા વધારે સારૂ સ્થળ જણાયાથી દિલ્હી છોડી ત્યાં રાજધાની કરી ને ૧૫૬૬ માં તેનો કોટ ચણાવ્યો તે અદ્યાપી લગણ જમનાં નદી ઉપર જુકી રહ્યો છે.

યુસફજી લોકનું બંડ—અકબરના વખતમાં વાયવ્ય તરફના યુસફજી એટલે રોશનીઆ પંથ વાળાએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું તેમના ઉપર રાજા ટોડરમલ તથા, માનસિંહે ચડાઈ કરીને તેમના સરદાર જમાલને ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં માર્યો.

અકબરનું મરણ—એ ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. એને આગ્રામાં સિકંદરાબાદના રોજામાં દાટયો છે. તેની કબર ઉપર ઓરાડવાને ઈંગ્રેજ ગવર્નર નોર્થબ્રુકે ૧૮૭૩ માં એક ભારે મુલની ચાદર આપીછે. અકબ-

રને સલીમ દાનીઆલ ને મુરાદ એ ત્રણ દીકરા હતા તેમાં છેલ્લા બે મરણ પામ્યા હતા ને સલીમ જીવતો હતો. તે દારૂડીઓ ને બદચાલનો હતો તેથી તથા પોતાના કુટુંબનાં કાવતરાંથી અકબર ઘયડપણમાં દુખી થયો.

અકબરનો નવો ધર્મ—એના રાજમાં જૂદા જૂદા ધર્મ ચાલતા હતા તેથી ધર્મનો નિશ્ચય કરવા તેણે પોતાના દરબારમાં ભણેલા બ્રાહ્મણો, મુસલ્લમાનો યાહુદીઓ અને પારસીઓ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરી રાખી ધર્મની તકરારો દર શુક્રવારે કરાવી. અને સૃષ્ટિ પ્રાપ્ય ઈશ્વરજ્ઞાનને આધારે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. એના રાજમાં સર્વને મરજીમુજબ ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી. એ પોતે દરરોજ સુર્યને પુજતો તથા એની એક રાણી હિંદુ અને એક ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારી હતી.

અકબરની રાજ રચના—એણે રાજના પ્રાંત કરીને તેના ઉપર એકેકો સૂબો મૂક્યો હતો. એ સૂબાને લશ્કરી, ન્યાય અને વસુલાત ખાતાની સતા હતી. બધા મળી પંદર સૂબા હતા. સેનાપતીઓને જાગીરને બદલે પગાર આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. દરેક ગામમાં ચોકીદારો વંશપરંપરા હતા. મુખ્ય ન્યાયાધીશ દિલ્લીમાં રહેતો તેની મદદમાં બીજા શેહેરોમાં કાજીઓ હતા. પોલીસનો ઉપરી કોટવાળ હતો તે માજીસ્ત્રેટનું કામ પણ કરતો હતો.

અકબરની જમાબંદીની રીત—તેણે જમીન મપાવી દરેક બિઘે પાક નકી કર્યો હતો. તેમાંના ત્રીજા હિસ્સાના ધણી સરકારને ઠરાવ્યા હતા. એ ભાગને બદલે નાણું લેવાની પણ છૂટ હતી. હિંદમાં જમાબંધીનો મૂળ પાયો અકબરે નાખ્યો હતો.

અકબરની પેદાશ—અકબરના રાજની કુલ પેદાશ ૪૨ કરોડ રૂપીઆની ગણાઈ છે. તેમાં જમીનની ૧૭ા કરોડ અને બાકી નીકવેરાની હતી. તપાસ કરતાં માલમ પડેછે કે અકબર ઈંગ્રેજ કરતાં ત્રણગાણું

વેરો લેનો હતો.

અકબરના પ્રધાન—અકબરને બે પ્રધાન હતા. એક રાજા ટોડ-રમલ અને બીજો અબુલફજલ. ટોડરમલે જમાબંધીની રીત બાંધી અને અબુલફજલે "આઇને અકબરી" એટલે અકબરના કાયદાનું પુ-સ્તક બનાવ્યું. એ સિવાય બીરબલ, અને જેનખાં વિગેરે એના રાજમાં બહાદુર ને વિદ્વાન સરદારો હતા.

અકબરનાં સુધારાનાં કામ—એણે બાળલગ્ન કરવાની મના કરી, સતી થવાનો ધારો બંધ કર્યો, નાતરાં કરવાની છૂટ આપી. જજીઆ વેરો માફ કર્યો. હિંદુઓને મોટી મોટી જગાઓ આપી. વિદ્યા તથા વિ-દ્વાનોને આશરો આપ્યો, જમાબંધી બાંધી ખેડુતોને સુખી કર્યા ને સર્વને મરજી મુજબ ધર્મ પાળવા દીધો એ એનાં સુધારાનાં કામ હતાં.

અકબરના ગુણ—અકબર રાજકાજમાં બહાદુર, દૃઢ તથા ઉદાર મનવાળો, અને ક્ષમાવાન તથા શરણે આવેલા શત્રુ ઉપર દયા રાખનારો હતો. એ સ્વભાવે ચંચળ ને ઉદ્યોગી હતો તથા કદમાં ઊંચો ને શરીરે અંગ્રેજ લોક જેવો ગોરો હતો. એને ઉંઘ થોડી હતી, તથા એ મિતાહા-રી હતો. એનો પોશાક સાદો હતો. મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર સર્વોત્તમ થઈ ગયો.

જહાંગીર—૧૬૦૫–૧૬૨૭. અકબર પછી તેનો મોટો દીકરો સલીમ એ જહાંગીર એટલે દુનીઆં જીતનાર એવું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એણે બાવીસ વરસ અમલ કર્યો. એ બાવીસ વરસ ત્રણ કામમાં ગાળ્યાં. એક પોતાના દીકરાના અને સરદારના બલવા બેસાડી દેવામાં, બીજું પોતાની બેગમની સત્તા વધારવામાં અને ત્રીજું પોતાની મોજમજામાં.

નુરજહાં—(દુનિઆંનું તેજ) એ જહાંગીરની માનીતી બેગમ હતી.

એનો બાપ એને ઈરાનથી લેઈને આવ્યો હતો. એ ઘણી રૂપાળી તથા બહાદુર હતી. જહાંગીરે એને પ્રથમ પરણવા ચાહ્યું હતું પણ અકબરને એ પસંદ ન હોવાથી તેને કોઈ શીપાઈ બહાદુર નામે સરદારની સાંથે પરણાવી. એ સરદારને જહાંગીરે પાદશાહ થયા પછી મારી નાખ્યો ને નુરજહાંને પોતે પરણ્યો. એ બાઈએ પ્રથમ જહાંગીર ઉપર સત્તા બેસાડી. પોતાના બાપ તથા પોતાના ભાઈ અસોફખાંને મોટા અધિકાર અપાવ્યા.

શાહજહાં—જહાંગીરને ખુરમ, ખુશરૂ, સહરીઆર ને પરવીઝ એ ચાર દીકરા હતા. તેમાંના ખુરમે ૧૬૧૪ માં ઉદેપુરના રાણાને હરાવ્યો. તેથી તેને શાહ અથવા શાહજહાં એવું નામ આપી કાબુલ ઉપર મોકલ્યો. તેણે ૫૦૦૦ રજપૂત ફોજ સાથે જઈ કાબુલનું બંડ બેસાડી દીધું.

શાહજહાંનો બલવો—શાહજહાંનું પરાક્રમ જોઈને નુરજહાં બળતી હતી, માટે જહાંગીર પછી તેને ગાદી ન મળે અને સહરિઆરને મળે એવી ગોઠવણ કરવા તે ચહાતી હતી. એ કારણ માટે જહાંગીરને તેણે ભંભેર્યો. તેથી જહાંગીરે તેનું લશ્કર મંગાવી લેવા હુકમ કર્યો. પણ તે કપટની વાત શાહજહાંએ જાણી માટે લશ્કર ન મોકલતાં તે દક્ષિણ જઈ મલીકઅંબરને મળી ગયો ને બંડ ઉઠાવ્યું. તેને પકડવા સારૂ સરદાર મોહોબતખાં તથા શાહાજાદા પરવીજને મોકલ્યો. તેથી તેણે માફ માગી.

મોહોબતખાંનો બલવો—જહાંગીરના રાજ્યમાં મોહોબતખાં સરદારની સત્તા ઘણી હતી. માટે તેના ઉપર પણ નુરજહાં બળતી હતી. તેથી તેના ઉપર ખોટાં તહોમત મૂક્યાં. તેનો જવાબ દેવાને પાદશાહે તેને હજુરમાં બોલાવ્યો. તેણે ન આવતાં સામા થઈ બળવો ઉઠાવ્યો ને જહાંગીર તથા નુરજહાંને કેદ કર્યાં ત્યાંથી તે કપટથી નાઠાં. ત્યારપછી જહાંગીર કાશ્મીર ગયો ને ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો.

જહાંગીરના રાજ્યની હકીકત—જહાંગીરના રાજ્યની હકીકત

સરટામસરો નામે ઈંગ્રેજ વકીલે બરાબર લખેલી છે. એ વકીલ સન ૧૬૧૫ માં વેપારની પરવાનગી લેવા આવ્યો હતો. તે લખેછે કે એની રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી. એ બુદ્ધિવાન ને ઘણો વૈભવી હતો. સોનાના રત્નજડીત સિંહાસન ઉપર બેસ્તો. દરબારનો ઠાઠ સારો હતો. પોતે દારૂ પીતો પણ રૈયતને પીવાની મનાઈ કરી હતી. રાજ્યનું કામ ડહાપણ અને ઈન્સાફથી કરતો ને ઘંટના સંબંધવાળી સાંકળ કિલ્લાથી જમીન સુધી લટકતી રાખી તેની મારફત સર્વની ફરીયાદ સાંભળતો હતો. પણ ઈજારદારોનો જુલમ બહુ હતો તથા દક્ષિણની હાલત ખરાબ થઇ હતી. એ એના બાપનો ધર્મ પાળતો હતો. એનો હુકમ પાછો ફરતો નહીં. તેથી આજ પણ કહેવાય છે કે "જહાંગીરી હુકમ" એના રાજ્યની પેદાશ ૫૦ કરોડની હતી. એના વખતમાં બટાટા, તંબાકુ અને મકાઈ હિંદમાં પેહેલવેહેલાં દાખલ થયાં.

શાહજહાં—૧૬૨૭—૧૬૫૮. જહાંગીર મરણ પામ્યો તે વખતે શાહજહાં દક્ષિણમાં હતો. તેણે આની સરદાર મોહોબતખાં તથા અસોફખાનની મદદથી ગાદી લીધી. ને નુરજહાંને દરમાયો બાંધી આપી તેના પક્ષના સહરીઆર વિગેરેને મારી નાખ્યા. એણે માળવાના સુબા ખાંજહાં લોદીએ કરેલું બંડ સમાવ્યું તથા બલ્ખ અને કંદહાર જીત્યાં. તેમજ દક્ષિણમાં ઈલીચપુર અને બેદરગઢ જીત્યાં તથા એના દીકરા ઔરંગજેબે વિજાપુર અને ગોવળકાંડાના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી- પરંતુ કંદહાર ઈરાનીઓએ પાછું લીધું હતું. એના વખતમાં મરેઠા જોરપર આવ્યા ને તેમના સરદાર શાહજીએ અહમદનગરની વજીરાત લીધી.

શાહજહાંએ બાંધેલી ઈમારતો—એણે આગ્રામાં અને દિલ્લીમાં ભભકાબંધ ઈમારતો બાંધી ઘણો વખત મોજમજામાં ગાળ્યો. આગ્રામાં પોતાની રાણીની કબર ઉપર તાજમેહેલ નામે સુંદર ઈમારત બંધાવીછે

તે આખી દુનિઆમાં બહુ વખાણાય છે. તેમજ દિલ્લીની મોટી જુમામસીદ અને રાજમેહેલ એ પણ બહુ વખાણવા જોગ છે.

શાહજહાંના રાજ્યની પેદાશ—એના રાજ્યની પેદાશ ઘણી હતી. અકબરના વખતમાં જમીનની પેદાશ ૧૭॥ કરોડ રૂપીઆની હતી. તે વધીને એના વખતમાં ૨૨ કરોડની થઈ હતી. એ પણ એના બાપની પેઠે ઘણો મોજશોખી હતો. એણે પોતાને બેસવા સારૂ રત્નજડીત મોરના ઘાટનું સોનાનું મોરાસન બનાવ્યું હતું. તેની પુંછડીની કીમત ૩॥ કરોડ રૂપીઆ ગણાઈ છે.

ઔરંગજેબનો બખેડો—શાહજહાં ને દારા, સુજા, મુરાદ, અને ઔરંગજેબ એ ચાર દીકરા હતા. તેમણે તેને મોટા મોટા અધિકાર આપ્યા હતા. એ દરેકના સ્વભાવ જૂદા જૂદા હતા. દારા ને મૂરાદ ભોળા હતા. સુજા બાયલો હતો તથા ઔરંગજેબ કપટી ને બહાદુર હતો. ઈ. સ. ૧૬૫૭માં શાહજહાં માંદો પડયો ત્યારે દારા ને સુજા પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. ને માંહોમાંહે લડ્યા. તેમાં સુજા હાર્યો. તેમજ ઔરંગજેબે મુરાદને પક્ષમાં લેઈ દારાને તથા એના સરદાર જસવંતસિંહને આગ્રા અને ઉજ્જન આગળ હરાવ્યા. એવામાં શાહજહાં સાજો થયો તેની પાસે ઔરંગજેબે ગાદી માગી પણ તેણે આપી નહીં. તેથી તેણે તેને કેદ કરી ગાદી લીધી. શાહજહાં ૮ વરસ કેદખાનું ભોગવી ૧૬૬૬માં આગ્રામાં મરી ગયો.

ઔરંગજેબ—૧૬૫૮—૧૭૦૭. એના રાજ્યની મુખ્ય બીનાઓમાં ભાઇઓનાં ખૂન, સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોનું જીતવું અને મરેઠા તથા રજપૂતો સામી લડાઈ.

ભાઇઓનાં ખૂન—એણે પેહેલાં વડાભાઈ દારાને મરાવી નાખ્યો, પછી બીજા ભાઈ સુજાને હરાવી આરાકાનમાં નસાડયો તે ત્યાં મરાયો

અને છેલ્લે નહાનાભાઈ મુરાદને બંધીખાનામાં નાખી શીરછેદ કરાવ્યો. તેમજ દારાના દીકરા સુલેમાનને પણ મારી નંખાવ્યો.

દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો—દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્વતંત્ર હતાં તેના સામા ઔરંગજેબ લડ્યો. તેમાં બીડર, ઈલીચપુર અને અહમદનગર તો તેણે પોતાના બાપના વખતમાં જીત્યાં હતાં. બાકીનાં ગોવળકોંડા અને બીજાપુરસાથે ૨૫ વરસ લડાઈ ચલાવી. તેમાં ૫ વરસતો પંડે રણક્ષેત્રમાં રહ્યો. ત્યારે પૂર્ણ જીત થઈ (૧૬૮૮.) એટલામાં નવું મરેઠીરાજ્ય ઉત્પન્ન થયું.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના—૧૬૬૪થી ૧૬૮૦. મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના શીવાજી મહારાજે કરી. એ ૧૬૬૪માં રાજા થયો ને ૧૬૭૪ માં ત્રપતી થઈ રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાઅભીશેક કરાવ્યો. ત્યારપછી ૬ વરસે મરણ પામ્યો. એ શીવાજીએ ઔરંગજેબના વખતમાં ૧૬૭૦ માં મુગલાઈ રાજ્યમાંથી ચોથ લીધી હતી. તથા ઔરંગજેબનો દીકરો અકબર તેની સાથે મળી ગયો હતો. શીવાજી પછી તેનો દીકરો સંભાજી થયો. એને ઔરંગજેબે ૧૬૮૯માં નિર્દયપણે મારી નાખી તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ કર્યાં ને તેના પુષ્કળ કીલ્લા તથા રાજધાની કબજે કરી. પણ મરેઠાએ બીજા સરદાર રાજારામને ગાદીએ બેસાડી તેને જીંજીગઢમાં રાખ્યો ને પોતાના કિલ્લા ૧૭૦૫માં પાછા લીધા ઔરંગજેબે ઘણી મેહેનત કરી પણ મરેઠા લોકો જીતાયા નહીં ને તેમણે લૂટફાટ કરી તેને હેરાન કર્યો.

ઔરંગજેબની ભૂલ—આ વખતે ઔરંગજેબે એક ભૂલ ખાધી તે એકે તેણે વૃદ્ધિ પામતા મરેઠી રાજ્યનો નાશ કરવા મુસલમાની રાજ્યો જોડે સંપ કર્યો નહીં. જો એણે ઉત્તર ને દક્ષિણના તમામ મુસલમાની રાજ્યો જોડે સંપ કર્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય નાશ પામત.

ઔરંગજેબનું મૃત્યુ—ઔરંગજેબને મરતી વખત ઘણું દુઃખ થયું

હતું તેની ફોજ નબળી થઈ ગઈ તથા તે તેના કબજામાં રહી નહીં. વળી મરેઠા ઉપરાછાપરી છાપા મારી સંતાઈ જતા હતા, તેમને ચોથ આપવા તથા તેમની જોડે સલાહ કરવા મનસૂબો કર્યો હતો તે પાર પાડ્યો નહીં, પછી તેના મનમાં આવ્યું કે મેં મારા બાપને જેવું દુઃખ દીધું હતું તેવું દુઃખ મારા દીકરા મને દેશે. એવા દુઃખમાં ને વેહેમમાં તે અહમદનગરમાં ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યો.

મીરજુમલાની આસામ ઉપરની ચડાઈ—ઔરંગજેબના સરદાર મીરજુમલાએ ૧૬૬૨ માં આસામ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. ત્યાં એનું લશ્કર રોગીષ્ટ ભુમીને લીધે નબળું થઈ ગયું તથા દેશીઓનાં ધાડાં આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યાં ને ખોરાક રોકાઈ ગયો એટલુંજ નહીં પણ મીરજુમલા રસ્તામાં મરી ગયો તેથી એ ચડાઈ નિષ્ફળ ગઈ હતી.

ઔરંગજેબની રજપૂતો ઉપરની ચડાઈ—અકબર રજપૂતો જોડે સ્નેહભાવથી વર્ત્યો તેથી તે તેના મદદગાર થયા, પણ ઔરંગજેબ ધર્માંધપણે દ્વેષથી તેમની જોડે વર્ત્યો તેથી તે સામા થયા. એના વખતમાં જેપૂર. જોદ્ધપૂર અને ઉદેપૂર એ ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. તેમાંનાં જેપુર અને જોદ્ધપુરવાળાને તેણે દગાથી મરાવ્યા તથા નિમકહલાલ રાજા જસવતસિંહનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ કરવાનો મનસૂબો કર્યો હતો. તેને ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે બચાવ્યાં. એ વિગેરે કારણથી ઔરંગજેબે ઉદેપુર ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં રજપૂત સરદાર દુર્ગાદાસે ઘણું જોર માર્યું ને શાહજાદો અકબર રજપૂતોને મળી ગયો. તેથી તેણે હિંમત હારી સન ૧૬૮૧ માં રજપૂતો જોડે સલાહ કરી.

ઔરંગજેબે કરેલો જુલમ—એણે હિંદુધર્મને નુકશાન કરવા તથા મુસલમાની ધર્મ વધારવા હિંદુઓ ઉપર ઘણો જુલમ કર્યો. સતનરામી નામે હિંદુ પંથીઓને તેણે ઘણા સતાવ્યા તેથી તે દિલ્હી પાસેના નાર-

નોલ ગામમાં સામા થયા. તેમને બાદશાહે હરાવ્યા ને ગુસ્સે થઈ અક-બરે માફ કરેલો જજીઆવેરો પાછો હિંદુઓ ઉપર નાખ્યો તથા તેમને રાજકાજમાંથી દુર કર્યા. આથી રજપૂતો ઘણા ખીજવાયા. તેથી તેમણે માળવાના મુસલમાની પ્રાંતો ઉજડ કર્યા, મસીદો ભાગી નાખી અને મુલાંઓનું અપમાન કર્યું તથા કુરાનને બાળી નાખ્યું.

ઔરંગજેબના રાજ્યની ઉપજ—એના રાજ્યની કુલ ઉપજ ૮૦ કરોડ રૂપીઆની હતી. તેમાંની ૩૮ કરોડ જમીનની ને ૪૨ કરોડ કર-વેરાની હતી. એ ઉપરથી માલમ પડેછે કે તે ઘણો કર લેતો હતો. એનું રાજ્ય ઉત્તરે કાસ્મીરથી તે દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી અને પૂર્વે આસા-મથી ને પશ્ચિમે સિંધ લગી ફેલાયું હતું.

ઔરંગજેબનાં લક્ષણ—એ જાહેરમાં મુસલમાન પાદશાહને ઘટે તે પ્રમાણે ભભકાબંધ રહેતો પણ ખાનગી રહેણી સાદી રાખતો. કામમાં ઊદ્યોગી હતો ને ધર્મક્રિઆ બરાબર પાળતો, કુરાનનાં વચન યાદ રાખતો ને મુસલમાની ધર્મ વધારવા ચહાતો હતો. તેથી અકબર કરતાં એ મુસલમાનોમાં વધારે માન પામ્યો. એ પાદશાહ બહાદુર હતો. એણે રાજ્ય તથા ઉપજ વધારી. જો એણે બાપને રાજ્યભ્રષ્ટ, ભાઇઓનાં ખૂન અને હિંદુઓ ઉપર જુલમ ન કર્યો હોત તો એ ઘણો વખાણવા જેવો ગણાત.

મુગલાઈ રાજની પડતી.

બાબરથી ઔરંગજેબ સુધીના પાદશાહોના વખતમાં મુગલાઈ રાજની પૂર્ણ ચડતી હતી. પણ તે પછીના છ પાદશાહોના વખતમાં મુગલાઈ રાજ-ની પડતી થઈ. અને તે પછીના ત્રણ પાદશાહતો માત્ર નામનાજ થયા. ઔરંગજેબને મોઆજીમ, આજીમ, કામબખ્સ અને મહમદ તથા અ-કબર એ પાંચ દીકરા હતા. તેમાંના છેલ્લા બે મરી ગયા હતા ને બાકીના

ત્રણ જીવતા હતા. તેમણે ગાદીને સારૂ ઘણો જઘડો કર્યો. તેમાં જુલ-ફીકારખાંની મદદથી બધાંને મારી મોઆજીમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

બહાદુરશાહ—૧૭૦૭—૧૭૧૨. એને શાહઆલમ પેહેલો કહે છે. એનું રાજ જુલફીકારખાંના હાથમાં હતું. એના વખતમાં રજપૂત તથા મરેઠા સ્વતંત્ર થયા ને શીખલોકે બંડ કર્યું. તે સમ્યું નહીં. એના પછી એનો વડો દીકરો જહાંદરશાહ બાઈ ભત્રીજાઓને મારી ગાદીએ બેઠો. એણે એક વરસ રાજ કર્યું. ત્યાર પછી તેની કતલમાંથી બચેલા ફ-રોખશીરે સૈયદહુસેન તથા સૈયદ અબદુલાની મદદથી જહાંદરશાહ તથા તેના જુલફીકારખાંને આગ્રાની લડાઈમાં મારી રાજ લીધું.

ફરોખસીર—૧૭૧૩—૧૭૧૯. એના વખતમાં જોદ્ધપુરનો અ-જીતસિંહ તથા બીજા રજપૂતો સ્વતંત્ર થયા. તથા ૧૭૧૬ માં શીખ સરદાર બંદુએ બંડ કર્યું. તેથી તેને તથા તેનાં માણસોને ફરોખસીરે નિર્દયપણે માર્યા. એ બાદશાહને કંઈ રોગ થયો હતો તે ઈંગ્રેજ દાક્તર હેમીલ્ટને મટાડયો. તેથી તેણે કેટલોક મુલક દાકતરના કહેવાથી કંપનીને આપ્યો. પછી સૈયદો સાથે અણબનાવ થવાથી એનું મોત થયું. સૈયદોએ એના પછી ત્રણ બાળકોને ગાદીએ બેસાડ્યા. તેમાંના બે મરી ગયા ને ત્રીજા મહમદે રાજ કર્યું.

મહમદશાહ—૧૭૧૯ થી ૧૭૪૮. એના વખતમાં સરદાર નિજામ ઉલ્મુલ્કે ૧૭૨૦ માં દક્ષિણ હૈદ્રાબાદમાં ગાદી સ્થાપી તેમ તેના વજીર સાદતખાંએ ૧૭૩૨ માં અયોધ્યામાં રાજ સ્થાપ્યું. તથા જોદ્ધપુરના અ-જીતસિંહે અજમેર લીધુ ને મરેઠા દક્ષિણની ચોથ લેઈ ઉત્તરમાં ગયા. તેમણે ૧૭૪૩ માં માળવા જીત્યો. એવામાં ઈરાનનો નાદીરશાહ આવ્યો.

સૈયદોના બળનો નાશ—નિજામને તાબે કરવા હુસેન દક્ષિણમાં

જતો હતો તેને કોઇએ મારી નાખ્યો ને અબદલાને ૧૭૨૦ માં નિજામે શાહપુરની લડાઈમાં હરાવ્યો. એ પ્રમાણે સૈયદોના બળનો નાશ થયો. એ સૈયદો બાદશાહ બનાવનાર કહેવાય છે. કેમકે એમણે ઘણા બાદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યા હતા.

નાદીરશાહ—એ ૧૭૩૯ માં મહમદશાહ મોગલના વખતમાં આવ્યો હતો. એણે દિલ્લીમાં કતલ તથા લૂટ કરી ત્રીસ હજાર માણસોને માર્યાં. ને શાહજહાંવાળું મોરાસન તથા કોહીનુર વિગેરે રત્નો મળી ૩૨ કરોડ રૂપીઆનું ધન હરણ કર્યું. એના પછી ૧૭૪૭ માં અફઘાનીસ્તાનનો અહમદ દુરાની આવ્યો હતો તેને મહમદશાહના દીકરા અહમદશાહે હરાવ્યો.

અહમદશાહ—૧૭૪૮–૧૭૫૪. એના વખતમાં ૧૭૫૦ માં રોહીલાએ બંડ કર્યું તે સમાવ્યું, તથા ૧૭૫૧ માં મરેઠાને ઓઢીઆ પ્રાંત અને બંગાળાની ચોથ લેવાની સનંદ મળી. તે પછી ૧૭૫૨ માં અહમદ દુરાની બીજીવાર આવ્યો તેને પંજાબમાં હરાવી પાછો વાળ્યો. એ પાદશાહને સરદાર ઘાજીઉદીને આંધળો કરી મારી નાખ્યો ને આલમગીર બીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજો—૧૭૫૪—૧૭૫૯. એના વખતમાં ઘાજીઉદીને અહમદ દુરાનીના મૂકેલા પંજાબના સુબાને કહાડી મૂક્યો તેથી દુરાની ૧૭૫૬ માં ત્રીજીવાર આવ્યો. તે દિલ્લીમાં લૂટ કરી મથુરાં ગયો. મથુરાંમાં ઓચ્છવને દહાડે દુરાનીએ લૂટ તથા કતલ કરી. અને કન્યાઓ તથા જવાન સ્ત્રી પુરૂષોને ગુલામ કરી લેઈ ગયો. પછી તે ૧૭૫૯ માં ચોથીવાર આવ્યો કારણ કે મરેઠાએ પંજાબમાં લૂટ કરી હતી. આ વખતે ઘાજીઉદીને આલમગીરને મારી નાંખ્યો ને શાહઆલમ બીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

શાહ આલમ બીજો—૧૭૫૯-૧૮૦૬. એના વખતમાં મરેઠાએ દિલ્લી લેઈ દુરાની તાબાનો પંજાબ પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાં લૂટફાટ કરવા માંડી. તેથી દુરાની પાંચમીવાર આવ્યો. તેના સામા ૧૭૬૧ માં પાણીપતના રણમાં મરેઠા સરદાર વિશ્વાસરાવ તથા ભાઉસાહેબ લડ્યા. તેમાં વિશ્વાસરાવ મરાયો ને મરેઠા હાર્યા. શાહઆલમ ૧૭૭૧ લગી ઈંગ્રેજને તાબે રહ્યો તે પછી દક્ષિણના મરેઠા તથા ઉત્તરના સિંધીઆને તાબે થયો ને ૧૮૦૩ માં લાર્ડ લેકે સિંધીઆને હરાવી તેને છોડવ્યો. તે પછી ૧૮૦૬ માં ગુલામકાદરે તેને આંધળો કર્યો. ને તેજ સાલમાં તે મરી ગયો. એના પછી અકબર બીજો અને તેનો દીકરો મહમદ બહાદુરશાહ થયા. એ પુતળાં જેવા હતા. એમનું રાજ્ય મેહેલમાં અને એમની સ્ત્રીઓ ઉપર હતું. એ ઈંગ્રેજનું પેન્સન લેઈ તેના આધીનમાં રહેતા હતા.

મોગલ વંશની સમાપ્તી—૧૮૬૬. એ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ મહમદ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ હોવાથી તેને ઈંગ્રેજે રંગુનમાં કેદ રાખ્યો.૧૮૫૮. ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. એ વંશ મુસલ્લમાન વંશોમાં વધારે વરસ ટક્યો. એ ૩૩૨ વરસ ચાલ્યો તેમાં એક પછી એક ૭ મોટા પાદશાહ થયા. તેમાં અકબર સર્વોત્તમ હતો. તેણે હિંદુ મુસલમાન સર્વને સરખા ગણી રાજ્ય આબાદ કર્યું. ઔરંગજેબ જબરો થયો તેણે રાજ્ય વધાર્યું પણ ધર્માંધપણાથી તે અપમાન પામ્યો.

ઇંગ્રેજે હિંદનું રાજ્ય લીધું—ઈંગ્રેજે હિંદનું રાજ મોગલો પાસેથી લીધું નથી. પણ મરેઠા તથા શીખ પાસેથી લીધું છે. મરેઠાને છેલ્લા ૧૮૧૮ માં ને શીખને છેલ્લા૧૮૪૯ માં હરાવ્યા.

प्रकरण १२ मुं.

મરેઠી રાજ્ય ૧૬૬૪ થી ૧૮૧૮.

મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શીવાજી એનો દાદો માલોજી ભોંસલે કુળનો હતો. એ માલોજી અહમદનગરના રાજ્યમાં સરદાર હતો. તેને શાહજી નામે દીકરો થયો. એ શાહજીનું લગ્ન મરેઠા સરદાર જાદવરાયની દીકરી જીજીબાઈ વેરે થયું હતું. તેને પેટે ૧૬૨૭માં શીવાજીનો જન્મ થયો. શાહજીએ અહમદનગર અને બીજાપુર તરફથી મોગલ સામા લડવામાં બહાદુરી કરી. તેથી તેને બે જાગીરો મળી. એક સતારાની પાસે અને બીજી તંજાવરમાં. સતારાની જાગીરમાં શીવાજીને રાખી પોતે તંજાવરની જાગીર સંભાળવા ગયો.

શીવાજી—૧૬૬૪–૧૬૮૦—શીવાજીને ભણાવવા તથા સાચવવા દાદાજી કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો હતો. તેની પાસે એ ભણ્યો નહીં પણ ઘોડા ખેલાવવાનુ અને હથિઆર બાંધવાનું શીખ્યો. તથા મહાભારત અને બીજી કથાઓ સાંભળી તેના મનમાં સ્વદેશાભિમાન ઉત્પન્ન થયું. એ સ્વદેશાભિમાન તેણે આખી મરેઠા જાતમાં મેલ્યું અને છળભેદ તથા ખૂન અને સકત લડાઇઓ કરી મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને રાયગઢમાં રાજધાની કરી. એની ફોજમાં મરેઠી જાતના સીપાઇઓ હતા તેમને એ પગાર આપતો નહીં પણ લૂટમાંથી ભાગ આપતો હતો.

શીવાજીનું કપટ—એણે કપટથી ૧૬૫૯માં વિજાંપુરના સરદાર અફજલખાનું ખૂન કર્યું ને ૧૬૬૨ માં ઔરંગજેબના સરદાર સાઇસ્તખાને પુનામાં જખમી કર્યો, અફજલખાને સલાહને બાને એક ડુંગરી કિલ્લામાં બોલાવ્યો ને તેનો તથા તેની સેનાનો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી શીવાજી રાતની વખત સાઇસ્તખાના તંબુમાં છાનો માનો પેઠો ને તેના ઉપર તરવારનો ઘા કર્યો. તેમાં સાઇસ્તખાંની બે આંગળીઓ કપાઇને તે નાઠો. તે

પછી ૧૬૬૩માં શીવાજીએ સુરત લૂટયું ને ૧૬૬૪ માં તેનો બાપ મરી જવાથી એ રાજા થયો.

શીવાજી કેદમાં—૧૬૬૫ માં શીવાજીએ બિજાપુર જીતવાને ઔરંગજેબને મદદ કરી તેથી ઔરંગજેબે તેને માન આપવાને બાને ૧૬૬૬માં દિલ્લી તેડાવ્યો. શીવાજી તથા તેનો દીકરો સંભાજી દિલ્લી ગયા. ત્યાં બાદશાહે તેમને કેદમાં નાખ્યા. ત્યાંથી તેઓ શીપાઇઓને લાંચ આપી નાઠા. ને સાધુને વેશે દક્ષિણ આવ્યા. તે પછી શીવાજીએ ૧૬૭૦માં બીજીવાર સુરત લૂટયુ.

શીવાજીનો રાજ્યાભિશેક—શીવાજીએ ૧૬૭૪ મા રાયગઢમાં રાજ્યાભિશેક કરાવી પોતાની તુળા સોનાથી કરી તથા બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું. તે પછી એણે પોતાનું રાજ્ય ૧૬૭૬ માં કર્ણાટક સુધી ફેલાવ્યું ને તંજાવરની જાગીર પોતાના ભાઈ વ્યંકાજીને આપી. ત્યાર કેડે તે ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. મરેઠી રાજ્યમાં એના જેવો બહાદુર પુરૂષ બીજો થયો નથી. એ શરીરે ઠીંગણો તથા મજબૂત હતો. એને સંભાજી અને રાજારામ બે દીકરા હતા.

સંભાજી—૧૬૮૦—૧૬૮૯. શીવાજી પછી એનો વડોદીકરો સંભાજી પોતાના સગાંવહાલાંને મારી ગાદીએ બેઠો. એ કલુશાહ નામે બ્રાહ્મણની ખરાબ સોબતમાં પડી રંડીબાજી તથા કેફ કરવા શીખ્યો. એક વખતે સંભાજી પોતાની વાડીમાં બેસી દારૂ પીતો હતો તે વખતે ઔરંગજેબે તેને ઓચીંતો પકડી આંખો ઉપર ડામ દેવડાવી તથા તેની જીભ કપાવી મારી નાખ્યો. તેમજ તેના વહાલા કલુશાહને પણ મારી નાખ્યો. પછી તેની રાણી તથા ૭ વરસના કુંવર શાહુને દિલ્લી લેઈ જઈ કેદ રાખ્યાં.

રાજારામ—૧૬૮૯—૧૭૦૦. સંભાજીના મરણ પછી મરેઠાએ તેના ઓરમાન ભાઈ રાજારામને સરદાર બનાવ્યો ને તેને જીંજીગઢમાં રાખ્યો. તેના ઉપર ઔરંગજેબે ચડાઈ કરી જીંજીગઢ ઘેર્યો. તેમાંથી રાજારામ

લાંચ આપી નાઠો ને ૧૭૦૦ માં મરી ગયો.

શીવાજી બીજો—૧૭૦૦—૧૭૦૮. રાજારામના મુવા પછી તેના દીકરા શીવાજીને ગાદી મળી. તે નાનો હતો માટે રાજ્ય તેની મા તારાબાઈ ચલાવતી હતી. એના વખતમાં ઔરંગઝેબ મરી ગયો ને તેના દીકરા આ-જીમે શાહુને પાદશાહને તાબેદાર રહેવાની સરતે છોડયો. પછી તે રાજ્ય લેવા આવ્યો પણ તારા બાઈએ આપ્યું નહિ. તેથી તેને શાહુએ હરાવીને ગાદી લીધી. તારા બાઈએ જઈ કોલાપુરમાં રાજ સ્થાપ્યું. ત્યારથી મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ પડયા. એક સતારા ને બીજો કોલાપુર. તેમાંનું કોલાપુરનું રાજ્ય હજુ ચાલેછે.

શાહુ પહેલો—૧૭૦૭—૧૭૪૮. એણે બાલાજી વિશ્વનાથને પ્રધાન બનાવી બધો રાજ કારભાર તેને સોંપ્યો ને પોતે મોજ મજામાં પડયો. એ બાલાજી વિશ્વનાથ જાતે બ્રાહ્મણ હતો ને પેશ્વા એ એનો ઈલિકાબ હતો. એના કુળના બધા પેશ્વા કહેવાય છે. બાલાજી પેહેલાં તલાટુ કરતો હતો. તે પોતાના બુદ્ધિબળે તથા ઉદ્યોગે કરી પ્રધાન પદ પામ્યો. એણે શાહુનું રાજ્ય વધાર્યું ને ૧૭૧૯ માં દિલ્લી જઈ મહમદશાહ પાસે દક્ષિણની ચોથ લેવાનું તથા મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા કબુલ કરાવી. એ ૧૭૨૦ માં મરી ગયો. એને બાજીરાવ અને ચીમનાજી નામે બે દીકરા હતા. તેમાંથી બાજીરાવને પ્રધાન પદ મળ્યું.

બીજો પેશ્વા બાજીરાવ પેહેલો—એણે સિંધિઆં તથા હોલકર વિગેરે સારા સારા અમલદારોને મોટી મોટી જગાઓ આપી અને નર્મદા તથા ચંબલ નદીનો પ્રદેશ અને માળવા દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી ખૂચી લીધા. ત્યાર કેડે ૧૭૩૪ માં ગૂજરાતના સૂબા ત્રીંબકરાવને ડભોઈની લડાઈમાં હરાવી માર્યો ને તેના બાળકને ગૂજરાતનો સૂબો બનાવી પીલાજી ગાયકવાડને તેનો રક્ષક નીમ્યો. તે પછી વળી ૧૭૩૬ માંનિજામ તથા

બાદશાહની ફોજને હરાવી બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક લીધો. વળી તેના સરદાર રઘુજીભોંસલે વરાડ અને ચીમનાજી આપાએ ૧૭૩૯ માં પોર્તુગીજ પાસેથી વસાઈ લીધું. તે પછી ૧૭૪૦ માં તે મરી ગયો. એ ઘણો બહાદુર હતો. મરેઠામાં શીવાજી અને બ્રાહ્મણોમાં બાજીરાવ જેવા વિરપુરૂષો દક્ષિણમાં બીજા થયા નથી. બાજીરાવને, બાલાજી, રાઘોબા અને સમશેરબહાદુર એ ત્રણ દીકરા હતા. તેમાંથી મોટો બાલાજી ૧૭૪૦ માં પેશ્વા થયો.

ત્રીજા પેશ્વા બાલાજીબાજીરાવ—૧૭૪૦—૧૭૬૧. એમના વખતમાં શાહુ રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી એમણે બીજા શીવાજીના દીકરા રામરાજાને ગાદીએ બેસાડયો ને મરેઠી ત્રાસ વરતાવ્યો. તથા નિજામનો મુલક જીત્યો. એ બાલાજીના વખતમાં ભોંસલે કુળની ત્રીજી શાખા નાગપુરમાં સ્થાપન થઈ.

રામરાજા—૧૭૪૮—૧૭૭૭. એણે બાલાજી પેશ્વાના કબજામાંથી છૂટવા સારૂ તેને કહાડવાનો ઉપાય કર્યો. પણ બાલાજીએ એક શાહુ રાજાની સહીનો દસ્તાવેજ રજુ કર્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે શીવાજીના વંશો રાજ્ય કરે ને પેશ્વાના વંશો પ્રધાનપણું કરે. તેથી રામરાજાએ સતારાની આસપાસનો મુલક રાખી રાજ્ય ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો ૧૭૫૧. આ વખતથી પેશ્વાની ગાદી પુનામાં થઈ. રામરાજા ૧૭૭૭ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી તેની ગાદીએ તેનો દતક શાહુ બીજો થયો.

શાહુ બીજો—૧૭૭૭—૧૮૦૧. એણે પણ પેશ્વાના કબજામાંથી છૂટવા તોફાન કર્યું. એના વખતમાં સવાઈ માધવરાવ પેશ્વા હતો. એ નહાનો હતો તેથી એના સરદારો કારભાર કરતા હતા. એ સરદારોએ શાહુને તથા તેના બે દીકરાઓને કેદ કર્યા. શાહુ બીજો ૧૮૦૧ માં મરણ પામ્યો. તે પછી ઈંગ્રેજ સરકારે ૧૮૧૮ માં ખડકીની લડાઈમાં

પેશ્વાઈ•જીતી ત્યારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબને બેસાડયો. એ બાળાસાહેબના ઉપર ફીતુરનો વેહેમ આવ્યાથી ઈંગ્રેજ સરકારે તેને ૧૮૪૦ માં ઉઠાડી તેના ભાઈ આપાસાહેબને બેસાડયો. એ આપાસાહેબ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરી ગયો. તેથી ઈંગ્રેજ સરકારે સતારાનું રાજ ખાલસા કર્યું ને તેના દતક રામરાજાને ૧૮૪૯ માં ૫૦ હજારનું વરસાસન બાંધી આપ્યું. એ રીતે શીવાજીના વંશના પેહેલા ભાગનો અંત આવ્યો ને બીજો ભાગ જે કોલ્હાપુર તે ઈંગ્રેજ સરકારના આશ્રય તળે હજુ ચાલેછે.

પેશ્વાઈ રાજ્ય.

ત્રીજા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ—એના વખતમાં ૧૭૫૧ માં પેશ્વાની ગાદી પુનામાં થઈ ત્યારથી એમનું બળ વધતું ગયું. એ વખતે ઈંદોર ગ્વાલ્યર, વડોદરા, નાગપુર, ધાર, અકલકોટ, કોલ્હાપુર અને તંજાવર એ આઠ મરેઠી રાજ્ય હતાં.

૧૭૫૭માં બાલાજીએ કર્ણાટકના નવાબ તથા મ્હૈસૂરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. અને ૧૭૬૦માં તેના ભાઈ ચીમનાજીના દીકરા સદાશીવ ભાઉએ ઉદગી આગળ નીજામને હરાવ્યો. વળી નાગપુરના ભોંસલાએ ૧૭૪૨ અને ૧૭૪૩માં બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના નવાબ અલીવર્દિખાં પાસેથી બંગાળાની ચોથ તથા ઓઢીઆ પ્રાંત લીધો. તેમજ ૧૭૫૮માં રઘુનાથરાવે દુરાની લોકોનો પંજાબપ્રાંત જીત્યો. તેથી અહમદ દુરાની પાંચમીવાર હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો.

અહમદદુરાની અને મરેઠાની લડાઈ—૧૭૬૧. આ લડાઈ પાણીપતમાં થઇ હતી. એમાં ભરતપુરનો સુરજમલ તથા રજપૂતો મરેઠાના પક્ષમાં આવ્યા હતા તથા મરેઠી લશ્કરપણ ઘણું હતું તો પણ સદાશીવભાઉની મુરખાઇથી હાર થઈ. એમાં સદાશીવ અને બાજીરાવનો

દીકરો વિશ્વાસરાવ વિગરે ઘણા સરદારો મરાયા ને મરેઠી લશ્કરનો ઘાણ વળી ગયો. તેથી દક્ષિણમાં ઘેરે ઘેર રડારોળ થઈ. આ લડાઈ "ભાઉ ગર્દી" કહેવાય છે. એ હારથી બાલાજીને ઘણું દુઃખ થયું ને તે ૧૭૬૧માં ગોદાવરીને તીરે મરણ પામ્યો. એને વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ અને નારણરાવ એ ત્રણ દીકરા હતા. તેમાં વિશ્વાસરાવ મરાયો ને માધવરાવ પેશ્વા થયો.

ચોથો પેશ્વા પહેલો માધવરાવ—૧૭૬૧–૧૭૭૨. આ માધવરાવ પેશ્વાના દરબારમાં સખારામ બાપુ, રામશાસ્ત્રી અને ત્રંબકરાવ મામા તથા નાના ફડનવીસ એ ચતુર સરદારો હતા, તેમને સાડાત્રણ ડાહ્યા કહેતા. એમાં નાના ફડનવીસ અડધો ડાહ્યો હતો. માધવરાવ ૧૭ વરસની નાની ઉમરનો હતો તેથી તેનો કારભાર તેનો કાકો રાઘોબા કરતો હતો. તેનાથી સ્વતંત્ર થવા માધવરાવનો વિચાર થયો તેથી કુસંપ પેઠો. એ માધવરાવે નિજામઅલી પુના લૂટવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો તથા ૧૭૬૫માં ને ૧૭૬૭માં મહેસૂર ઉપર ચડાઈ કરી હૈદરઅલી પાસેથી દંડ લીધો. વળી તેના સરદાર મહાદજી સિંધિઆએ રજપૂત સંસ્થાન તથા રોહીલખંડમાંથી ખંડણી લીધી ને દિલ્લીના પાદશાહને તાબે કર્યો. તે પછી ૧૭૭૨માં માધવરાવે હૈદરને ત્રીજીવાર ચેરકુલ્લીના રણમાં હરાવ્યો ને પોતાને ફાવતી સરતો કબુલ કરાવી. ત્યાર કેડે એનું એજ સાલમાં મૃત્યુ થયું.

પાંચમા પેશ્વા નારણરાવ—૧૭૭૨–૧૭૭૩. ચોથા પેશ્વા માધવરાવને છોકરો ન હોવાથી તેના ભાઈ નારણરાવને ગાદી મળી. એ નારણરાવનો તેના કાકા રાઘોબાએ રાજ્ય લેવા ૧૭૭૩ માં ઘાત કરાવ્યો. પણ એવામાં નારણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડયો, તેને મરેઠા સરદારોએ સવાઈ માધવરાવ એ નામથી પેશ્વા નીમ્યો. પરંતુ એથી મરેઠી વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો.

છઠ્ઠા પેશ્વા સવાઈ માધવરાવ અને પહેલો મરેઠી વિગ્રહ—

૧૭૭૪—૧૭૯૫. સવાઈ માધવરાવનો જન્મ તેના બાપના મરણ પછી થયો તેથી વાંધો ઉઠાવી રાઘોબાએ ગાદીનો દાવો કર્યો. પણ મરેઠા સરદાર સખારામબાપુ અને નાનાફડનવીસ વિગેરેએ સામા થઈ તેને ગાદી આપી નહીં. તેથી રાઘોબાએ ઈંગ્રેજને પક્ષમાં બોલાવ્યા અને માધવરાવના સરદાર નાનાફડનવીસે ફ્રેંચોને બોલાવ્યા. એ રીતે પેહેલો મરેઠીવિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો.

સવાઈ માધવરાવની પાસેથી ગાદી લેવા ઉપર લખેલા રાઘોબાએ ૧૭૭૫ માં મુંબાઈ સરકારને સુરત મુકામે કરાર કરી લખી આપ્યું કે જો ઈંગ્રેજો મને પુનાની ગાદી અપાવે તો તેના બદલામાં હું સાષ્ટિ વિગેરે બેટ આપું. તેથી મુંબાઈ સરકારે માધવરાવ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું પણ કલકત્તા સરકારને એ વાત પસંદ ન આવ્યાથી ખરા વારસ માધવરાવ સાથે ૧૭૭૬ માં પુરંદર મુકામે કરાર કર્યો. પરંતુ એવામાં ખબર મળી કે માધવરાવના પ્રધાન નાનાફડનવીસે ફ્રેંચોને પક્ષમાં બોલાવ્યા છે તેથી કલકત્તા સરકારે માધવરાવનો પક્ષ કબુલ રાખ્યો.

પેહેલો મરેઠી વિગ્રહ—૧૭૭૮—૧૭૮૧ લગી ચાલ્યો. તેમાં ઘણા લડાઈ ટંટા થયા. આખરે ૧૭૮૨ માં સાલબાઇનું તહનામું થયાથી એનો અંત આવ્યો. આ તહનામાથી ઈંગ્રેજોને સાષ્ટિ વિગેરે બેટ મળ્યા ને રાઘોબાને પેન્સન આપવામાં આવ્યું તથા સવાઈ માધવરાવ પેશ્વાના અધિકાર ઉપર રહ્યા. પણ ૨૧ વરસની ઉમર થતાં લગી નાનાફડનવીસે તેને રાજ્યની લગામ સોંપી નહીં તેથી તેણે આપઘાત કર્યો. ૧૭૯૫. (એણે કુર્દલના રણમાં ૧૭૯૫ માં નીજામને હરાવ્યો હતો.)

૭ મો પેશ્વા બીજો બાજીરાવ—૧૭૯૫—૧૮૧૮. સવાઈ માધરાવને દીકરો ન હોવાથી તેના બાપના કાકા રાઘોબાના દીકરા બાજીરાવને પેશ્વાઈ મળી. એ બાજીરાવ બાયલો કહેવાય છે. એ બીકણ અને અવિચારી હતો. એના વખતમાં નાનાફડનવીસ ૧૮૦૦ માં મરી ગયો ને પેશ્વાઈ

રાજ્યની પડતી થઈ. સિંધિઆ ને હોલકર સ્વતંત્ર થઈ માંહોમાંહે લડ્યા. તેમાં બાજીરાવે સિંધિઆનો પક્ષ કર્યો તેથી હોલકરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી. આથી બાજીરાવ નાસી ઈંગ્રેજના રક્ષણમાં ગયો ને ૧૮૦૨ માં વસાઇનું તહનામું કર્યું. તેમાં લખી આપ્યું કે ઈંગ્રેજી લશ્કર પુનામાં મારે ખરચે રાખવું. પરંતુ એથી બીજો મરેઠી વિગ્રહ ઉઠયો.

બીજો મરેઠી વિગ્રહ—૧૮૦૩—૧૮૦૪. વસાઇનું તહનામું થવાથી નાગપુરના ભોંસલા તથા સિંધિઆ નાખુશ થયા. તેથી બીજો મરેઠી હિગ્રહ ઉઠયો. તેમાં દક્ષિણમાં આસાઈ અને આરગામ તથા ઉત્તરમાં દિલ્લી, દિગ અને લાસવારી આગળ યુદ્ધ થયું. આસાઇ અને આરગામ આગળ ૧૮૦૩ માં જનરલ વેલેસ્લીએ સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા ને દિલ્લી તથા લાસવારી આગળ જનરલ લેક સાહેબે ૧૮૦૩ માં સિંધિઆને હરાવ્યો અને દિગ આગળ ફ્રેજર–મોનસને ૧૮૦૪ માં હોલકરને હરાવ્યો. એ રીતે બીજા મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. તે પછી ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ ઉઠયો.

ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ—૧૮૧૭—૧૮૧૮. એ વિગ્રહ થવાનું કારણ એ છે કે વસાઇનો તહનામા પછી બાજીરાવ પેશ્વા ઈંગ્રેજ સામા કાવતરાં કરવા લાગ્યો. તેથી તેની જોડે પુના મુકામે ૧૮૧૭ માં ફરી કરાર કર્યો. ને આગળ કરતાં વધારે લશ્કર અને રેસીડેન્ટ પુનામાં રાખવા ઠરાવ કર્યો. તો પણ તે જંપ્યો નહિ તેથી ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. એ વિગ્રહમાં ખડકી, કોરેગામ, નાગપુર, જબલપુર, માહીદપુર અને આસ્ટી આગળ લડાઇઓ થઈ. તેમાં ૧૮૧૭ માં ખડકી અને કોરેગામ આગળ તથા ૧૮૧૮ માં આસ્ટી આગળ પેશ્વાને ઈંગ્રેજોએ હરાવ્યો. તેમજ તેની મદદે આવનાર નાગપુરના ભોંસલાને નાગપુર તથા જબલપુર આગળ અને હોલકરને માહીદપુર આગળ હરાવ્યા. સન ૧૮૧૭.

ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહનો પરિણામ—એનો પરિણામ એ થયો કે પેશ્વા, હોલકર અને નાગપુરના ભોંસલાનો સદાનો અંત આવ્યો. ને બાજીરાવ પેશ્વા ઈંગ્રેજને શરણે જઈ રહ્યો. તેને પેન્સન બાંધી આપી બીથુરમાં રાખ્યો ને તેનો મુલક ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં ભેળ્યો. એ પેશ્વાનો દતક નાનાસાહેબ ૧૮૫૭ ના બલવામાં આગેવાન હતો.

બીજાં મરેઠી રાજ્યોની ઉત્પત્તિ.

સિંધિઆ—એ રાજ્યસ્થાપનાર રાણોજી સિંધિઆ પેહેલા બાજીરાવ પેશ્વાનાં પગરખાં સાચવનાર હતો. એને બાજીરાવે ૧૭૨૦માં સરદાર નીમ્યો ત્યારથી એ વંશની ચડતી થઈ. એ વંશ હજુ ચાલેછે. એની રાજધાની ગોવાલ્યરમાં છે. રાણાજી પછી જંકોજી અને પછી મહાદજી સિંધિઆ થયા. તેણે ૧લા માધવરાવ પેશ્વાના વખતમાં રજપૂતસંસ્થાન અને રોહીલખંડમાંથી ખંડણી લીધી તથા દિલ્લીના પાદશાહને કબજે કર્યો. ૧૭૬૮. એ પછી દોલતરાવ સિંધિઆ થયો તેને ઈંગ્રેજોએ ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહમાં હરાવ્યો.

હોલકર—એ ભરવાડના વંશના કહેવાયછે. એમાં પેહેલો મલારજી હોલકર થયો. એનેપણ ૧૭૨૦માં બાજીરાવે સરદાર નીમ્યો ત્યારથી એની ચડતી થઈ. એ વંશ પણ હજુ ચાલેછે. એની રાજધાની ઈંદોરમાં છે, મલારજી મરી ગયા પછી તેને સીધોવારસ ન હોવાથી તેના મરનાર દીકરા ખંડેરાવની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈએ તુકાજીને ખોળે લીધો ને કારભાર ચલાવ્યો. તુકાજી મરી ગયાપછી યશવંતરાવ અને તેના પછી તેનો દીકરો મલ્હારરાવ થયો. યશવંતરાવને બીજા મરેઠી વિગ્રહમાં ૧૮૦૪ માં અને મલ્હારરાવને ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહમાં ૧૮૧૭માં ઈંગ્રેજોએ હરાવ્યા હતા. તે પછીથી એ રાજ્યમાં રેસીડેન્ટ રહેછે.

ભોંસલા—એ શીવાજીના કુળના હતા. એ રાજ્ય રાઘોજી ભોંસલે

૧૭૫૩ માં સ્થાપ્યું. એની રાજ્યધાની નાગપુરમાં હતી એ નાગપુરના ભોંસલાએ બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી તે લૂટયું તેથી કલકતાની આસપાસ મરેઠી ખાડી ખોદાઈ. એ વંશમાં બીજો રાઘોજી થયો તેણે મરતા લગી પોતાના રાજ્યમાં ઈંગ્રેજી સૈન્ય રાખ્યું નહોતું. પછી પરસાજી થયો તેને મારી આપાસાહેબ બેઠો. એને ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહમાં ૧૮૧૭માં ઈંગ્રેજોએ હરાવ્યો. એનાપછી એ વંશમાં છેલ્લો રઘુજી ભોંસલે થયો તે અપુત્ર મરણ પામ્યો તેથી તેનું રાજ્ય ૧૮૫૩માં ઇંગ્રેજી રાજમાં ભેળ્યું.

ગાયકવાડ—એ રાજ બાજીરાવના સરદાર પીલાજી ગાયકવાડે સ્થાપ્યું ને ૧૭૩૧માં વડોદરામાં ગાદી કરી. એ રાજના દસમા ગાયકવાડ મલ્હારરાવ ઉપર સન ૧૮૭૫માં રેસીડેન્ટને ઝેર દેવાનું તોહમત આવ્યાથી તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યો ને તેના કુળના શીઆજીરાવને ગાદી આપી. તે અદ્યાપી રાજ્ય કરેછે. એ રાજ્યમાં ૧૮૧૭થી ઈંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રહેછે.

प्रकरण १२ मुं.

યુરોપીયન લોકોનું હિંદમાં આવવું. ઈ. સ. ૧૫૦૦—૧૭૦૦

હિંદુસ્તાનો વેપાર—પ્રથમ યુરોપને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આરબ લોકો મારફત વેપાર ચાલતો હતો. આરબ લોકો લાલ સમુદ્રને રસ્તે હિંદુસ્તાનમાથી માલ લેઈજઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં થઈ ઈટાલી દેશમાં વેચતા. ત્યાંથી પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં જતો. તેથી એ માલ ઘણો મોઘો પડતો. માટે યુરોપીયન લોકોને હિંદુસ્તાન સાથે પરભાર્યો વેપાર કરવાનું મન થયું. પણ હિંદુસ્તાનમાં આવવાના જળ માર્ગની તેમને ખબર નહોતી અને જમીન માર્ગતો બહુ વિકટ હતો. તેથી તે આવી શક્યા નહિ.

પોર્તુગીજ લોકોનો હિંદમાં આવવાનો યત્ન—પંદરમા સકાની આખરમાં યુરોપીઅન લોકોનું હિદમાં આવવા વધારે લક્ષ ખેંચાયું.

તેમાંના પોર્તુગીજ લોકો આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે સફરો કરતા હતા. તેમણે તે રસ્તે હિંદમાં આવવા ધાર્યું. તેમનો એક સરદાર ૧૪૮૭માં કેપ આવગુડ હોપ સુધી આવ્યો. અહિં તેને તોફાન નડયું તેથી તે પાછો ગયો. અને એ ભૂસીરનું નામ તોફાની ભૂસીર પડયું.

સ્પેનના લોકોનો હિંદમાં આવવાનો યત્ન—પોર્તુગીજના પડોસી સ્પેનના રાજાએ પોર્તુગીજનું જોઈ કોલંબસને કેટલાંક વહાણ આપી પશ્ચિમ તરફ હિંદ શોધવા મોકલ્યો. તેણે હિંદને બદલે ૧૪૯૨માં અમેરિકા શોધી કહાડયો. અને તેમાં તેમને ઘણો લાભ થયો.

પોર્તુગીજોનું હિંદમાં આવવું—૧૪૯૮—પોર્તુગીજના રાજા ઈમાન્યુલે સન ૧૪૯૭માં વાસકોડી ગામા નામે અનુભવી સરદારને બીજી વાર હિંદ શોધવા મોકલ્યો. તે કેપ આવગુડ હોપની દક્ષિણે થઈ ૧૪૯૮માં હિંસ્તાનને પશ્ચિમ કાંઠે કાલીકટ બંદરે ઉતર્યો ને છ મહિના રહી પાછો ગયો. એ વખતે કાલીકટના રાજા ઝામોરિને પોર્તુગાલના રાજા ઉપર એક પત્ર લખી આપ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે" મારા રાજમાં તજ, લવીંગ, સુંઠ, મરી અને રત્નો નિપજે છે તે આપી તેના બદલામાં તમારા દેશમાંથી સોનું રૂપું પરવાળાં અને લાલ રંગ લેવા ઇચ્છુંછું.

વાસકોડી ગામાનું બીજીવાર આવવું—સન ૧૫૦૨માં વાસકોડીગામા હિંદમાં બીજીવાર આવ્યો. એ વખતે એણે કોચીનને કાનાનોરના રાજા સાથે સલાહ કરી ઝામોરિનને હરાવ્યો ને પછી સ્વદેશ ગયો. તેનાં પછી ૧૫૦૩ માં પોર્તુગીજથી આલ્બુકર્ક નામે સરદાર આવ્યો. (એ લોકો પ્રથમ વેપાર કરવા આવ્યા હતા.)

પોર્તુગીજના ગવર્નરો—સન૧૫૦૫માં પોર્તુગીજનો પેહેલો ગવર્નર આલ્મૈડા થયો તે પછી ૧૫૦૯ માં આલ્બુકર્ક આવ્યો. એણે પોર્તુગીજ સત્તા વધારી. તેણે પ્રથમ કાલીકટ ઉપર હુમલો કર્યો. પણ તેમાં નિષ્ફળ થયો. ત્યાર પછી તેણે ૧૫૧૦ માં દીવ અને ૧૫૧૫માં ગોવા લીધાં. તે

અદ્યાપી તેમના તાબામાં છે. તે પછી એણે મલાકા લીધું ને સિયામ તથા મસાલાના બેટો જોડે વેપાર ચલાવ્યો. ત્યાર કેડે એ ગોવે ગયો ત્યાં એનું ૧૫૧૫ માં મોત થયું. તે પછી ૧૫૨૪ માં વાસકોડીગામાં ત્રીજીવાર હિંદમાં આવ્યો તે ૧૫૨૭ માં કોચીનમાં મરી ગયો.

પોર્તુગીજોનાં કૃત્યો—હિંદમાં પોર્તુગીજોનાં કૃત્યો ઘણાં ઘાતકી તથા જુલમી હતાં. તેમણે મુલક જીતતાં ધર્માંધ પણાથી ઘણા ઘાત તથા જુલમ કર્યા. માત્ર આલ્બુકર્કે દેશી રાજા પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી હતી. તેથી તેઓ તેના નામને ઘણાં સંભારતાં હતાં. ૧૫૫૮ માં પોર્તુગીજોને દમણ મળ્યું. એ લોકોએ ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધી પૂર્વ તરફનો બધો વેપાર એકલે હાથે ચલાવ્યો. પણ તેમાં ૧૫૮૦ માં પોર્તુગીજનું રાજ સ્પેન સાથે જોડાઈ ગયું ત્યારથી તેમની પડતી થઈ. તે પછી તેમની ચડતી થઈજ નહીં. તે વખત જેટલો મુલક તેમના તાબામાં આવ્યો હતો તેટલોજ અત્યારે તેમના તાબામાં છે.

પોર્તુગીજ લોકોનાં સંસ્થાન—હાલ દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ સંસ્થાન પોર્તુગીજોનાં હિંદમાં છે. તેમાં યુરોપીઅન પોર્તુગીજો અને દેશી પોર્તુગીજો રહેછે. એ રોમનકાથોલીક ધર્મ પાળેછે. એમના ફીકા રંગ ઉપરથી આ દેશના લોકો એમને ફીરંગી કહેછે. એમનો મુખ્ય ગવર્નર ગોવામાં રહેછે.

વલંદા લોક—પોર્તુગીજનો લાભ જોઈ હોલાંડના રહેવાશી વલંદા લોકોની દાઢ સળકી. એ વલંદાને ડચ પણ કહેછે. વલંદાની આ દેશમાં આવવાની ઘણી કંપનીઓ ઉભી થઈ. તે બધી ૧૬૦૨ માં ડચ ઈસ્ટ-ઈંડિઆ કંપની સાથે જોડાઈ ગઈ. એમણે હિંદમાં આવી પોર્તુગીજોને વેપાર તથા સત્તા તોડી પાડી.

ઇંગ્રેજોને હિંદમાં આવવાનું કારણ—વલંદા લોકોએ પ્રથમ ૧૬૦૫ માં આમ્બોયનામાં રાજધાની કરી. તે પછી ૧૬૧૯ માં જાવા

બેટમાં બટેવીઆ શેહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. પરંતુ થોડા વખત પછી ઇંગ્રેજો આમ્બોયનામાં વેપાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં એમની ૧૬૨૩ માં વલંદાએ કતલ કરી. તેથી ઇંગ્રેજોને હિંદમાં આવવું પડયું. તે પેહેલાં ઈંગ્રેજો આર્કિપેલેગોના બેટોમાં વેપાર કરતા હતા.

વલંદાના બળની વૃદ્ધિ—દહાડે દહાડે વલંદાનું બળ વધતું ગયું. તેથી તેમણે પોર્તુગીજ લોકોનાં એક પછી એક સંસ્થાનો લીધાં. પ્રથમ ૧૬૩૫ માં ફેર્મોસા, ૧૬૪૦ મલાક્કા તથા ૧૬૫૮માં સિંહલદ્વિપમાંનું જાફનાપટમ લીધું. તે પછી ૧૬૫૯ માં મક્કાસર અને ૧૬૬૪માં કોચીન તથા કાલીકટ લીધાં ત્યારકેડે ૧૬૬૯ માં પાલકોલુ, મલબાર અને સેંતથોમી લીધાં. તે પછી વલંદાની પડતી આવી.

વલંદાનો વેપાર—વલંદાએ ૧૬૪૭ માં મદ્રાસમાં વેપાર કર્યો ને ૧૬૫૨ માં તેની પાસેના પાલકોલુમાં પ્રથમ કોઠી ઘાલી. તેમ બંગાળાના ચિન્સુરામાં પણ તેમની કોઠી હતી. એ સિવાય તેમણે હિંદનાં બીજાં શેહેરોમાં પણ વેપારનાં મથકો અને પોતાને રહેવા સારૂ મકાનો બાંધ્યાં હતાં. તેમાંના કેટલાએક તેમના નામથી હજુ પણ ઓળખાય છે. જેમકે અમદાવાદમાં વલંદાની હવેલી અને સુરતમાં વલંદાવાડ વીગરે છે.

વલંદા લોકની પડતી થવાનું કારણ—એમની પડતી થવાનું કારણ એ છે કે હિંદ વેપાર કરવાનો બોળો દેશ છતાં બીજા પરદેશી વેપારીઓ ઉપર અદેખાઈ કરી તેમજ દેશીઓ ઉપર પ્રીતિ ન રાખતાં તેમના ઉપર જુલમ કર્યો તેથી એમની ઉતાવળે પડતી થઈ. સન ૧૭૫૮માં ઈંગ્રેજ સરદાર કલાઇવે તેમનું ચિન્સુરા જીત્યું ત્યારથી એમની પડતી થવા લાગી. તે પછી ઈંગ્રેજોએ એમનાં ઘણાં થાણાં લીધાં. હાલ વલંદાનું એક શેહેર હિંદમાં નથી.

ઈંગ્રેજ લોક.

ઇંગ્રેજ લોકનો હિંદમાં આવવાનો યત્ન—ઈંગ્રેજ લોકે પ્રથમ ૧૪૯૬ માં વાયવ્ય કોણને રસ્તે અને તે પછી યુરોપ એશિઆના ઉત્તર સમુદ્રને રસ્તે હિંદમાં આવવા યત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો હતો.

પેહેલા હિંદમાં આવનાર ઇંગ્રેજો—૧૫૭૯ માં ટામસ સ્ટીવનસન અને તે પછી ૧૫૮૩ માં ફિચ, ન્યુબેરી, અને લીડસ નામે ઈંગ્રેજો પેહેલા હિંદમાં આવેલા જણાય છે. તેમાંનો પેહેલો સાષ્ટિ બેટની જેસ્યુઈટ કોલેજનો મુખ્ય શિક્ષક હતો. ને બીજા ત્રણ વેપારી હતા.

ઇંગ્રેજોનું કેપ આવગુડહોપને રસ્તે હિંદમાં આવવું—સન ૧૫૯૬ માં આફ્રિકાની દક્ષિણે રહેલી કેપઆવગુડહોપની ભૂશીર હૌટમાન નામે વલંદાએ ઓળંગી તે પછી ઈંગ્રેજો એ રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા.

ઈંગ્રેજની ઇસ્ટઇંડિઆ કંપનીઓ—સન ૧૫૯૯ માં વલંદાએ ઈંગ્રેજને વેચવાનાં મરીનો ભાવ શેરે ૧॥ રૂપીઓ હતો તે વધારીને ત્રણ અને ચાર રૂપીઆ કર્યો. તેથી ઈંગ્રેજોને હિંદ જોડે પરભાર્યો વેપાર કરવાનું મન થયું. તેમની એક વેપારી મંડળી ઉભી થઈ તેમને સન ૧૬૦૦ માં ઈંગ્લાંડની રાણી ઈલીજાબેથે પૂર્વના દેશો જોડે વેપાર કરવાની સનંદ આપી. એ મંડળી તે પેહેલી ઈસ્ટઈંડિઆ કંપની કહેવાઈ. તે પછી ઈંગ્લાંડમાં ૧૬૩૫ માં કોર્ટની અને ૧૬૫૫ માં સાહાસીક વેપારીઓની, તથા ૧૬૯૮ માં ઈંગ્લીશ અથવા સાધારણ મંડળી એવે નામે કંપનીઓ થઈ તે બધી મૂળ કંપની જોડે ૧૭૦૯ માં જોડાઈ ગઈ. અને તેમનુ સંયુક્ત ઈસ્ટઈંડિઆ કંપની એવું નામ પડયું.

ઇંગ્રેજ ઈસ્ટઇંડિઆ કંપનીનો વેપાર–ઈંગ્રેજઈસ્ટઈંડિઆ કંપની સન ૧૬૦૨માં હિંદુસ્તાનના પૂર્વ બેટો જોડે વેપાર કરવા લાગી પરંતુ હિં-

દુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીઝે તેમને પેસવા દીધા નહીં. તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમણે ખંભાતમાંથી પેહેલ વેહેલો માલ ભર્યો ને ૧૬૧૫ માં પોર્તુગીઝોને સુંવાળીના દરીઆઈ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. એ સાલમાં સરટામસરો ઈંગ્લાંડના પેહેલા જેમ્સ બાદશાહનો વકીલ થઇ હિંદમાં આવ્યો ને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વેપારની લાભકારક માગણીઓ કબુલ કરાવી.

આમ્બોયનાની કતલ—આમ્બોયનામાં ઈંગ્રેજ અને વલંદાએ સંપીને વેપાર કરવાની સરત હતી. તે છતાં ૧૬૨૩ માં વલંદાએ ઈંગ્રેજનાં ૨૦ માણસોની કતલ કરી. તેથી ઈંગ્રેજો ઘણા ગુસ્સે થયા ને તેમની પાસેથી નુકસાની બદલ ૩૬૧૫૦ રૂપીઆ લીધા.

મદ્રાસ ઈલાકામાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં—એ ઇલાકામાં મછલીપટણ, આર્ગામ અને મદ્રાસમાં ઈંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં થયાં. ઈંગ્રેજો મસાલાના બેટોમાં વેપાર કરતા હતા પણ ત્યાં વલંદાએ તેમને સુખે રહેવા દીધા નહીં. તેથી તેઓ હિંદમાં આવ્યા ને ૧૬૧૦ માં મછલીપટણને ૧૬૨૬ માં આર્ગામમાં થાણાં કર્યાં. તે પછી ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી મદ્રાસ વેચાતું લેઈ ત્યાં ૧૬૩૮ માં ફોર્તસેતજ્યાર્જનો કિલ્લો બાંધ્યો. તે પછી ૧૬૫૩ માં મદ્રાસનો સ્વતંત્ર ઈલાકો થયો. મદ્રાસને ચીનાપટમ પણ કહેછે.

મુંબાઇ ઇલાકામાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં—એ ઇલાકામાં સુરત ને મુંબાઈમાં ઈંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં થયાં. હિંદના પશ્ચિમ કાંઠે ઈંગ્રેજના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ સુરત હતું. ત્યાં ૧૬૧૫ માં પેહેલી કોઠી ઘાલી. ત્યાંથી ઘોઘા અમદાવાદ ને ખંભાત જોડે વેપાર ચલાવતા હતા. પછી ૧૬૬૧ માં પોર્તુગીઝે પેરામણીમાં ઈંગ્રેજને મુંબાઇ બેટ આપ્યો. એ વખતે મુંબાઈ માછીઓનું નાનું સરખું ગામડું હતું ને ત્યાંનાં હવા પાણી બહુ નઠારાં હતાં. એ મુંબાઈ બેટ બીજા ચાર્લસ રાજાએ સન

૧૬૬૮માં દરવરસે ૧૦૦ રૂપીઆ લેવા કરી ઇસ્ટઇંડિઆ કંપનીને આપ્યો. તેથી કંપનીએ સુરતથી થાણું ઉઠાવી ૧૬૮૭ માં મુંબાઇમાં નાખ્યું કારણ કે શિવાજીએ ૧૬૬૩ માં તથા ૧૬૭૦ માં સુરત લૂટ્યું હતું તેથી એમને ભો લાગ્યો હતો.

બંગાળામાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં—એ ઇલાકામાં ૧૬૪૦ માં હુંગલીઅને ૧૬૪૨ માં બાલાશોરમાં ઇંગ્રેજોનાં પેહેલાં થાણાં થયાં. તે પછી બીજી કોઠીઓ ઘાલી. બંગાળામાં વેપાર કરવાની પરવાનગી ૧૬૩૪ માં શાહજહાંએ પેહેલ વેહેલી આપી. તે પછી ૧૬૪૫ માં દાક્તર બાઉટને પોતાની નોકરીના બદલામાં શાહજહાં પાસે એકલા ઇંગ્રેજોને વેપાર કરવાનો હક મેળવી આપ્યો ત્યારથી બીજાં થાણાં થયાં.

બંગાળાને મદ્રાસથી જૂદુ પાડયું—સન ૧૬૮૧માં બંગાળાને મદ્રાસથી જૂદુ પાડયું અને બંગાળાની કોઠીઓનો ગવનર મીસ્તર હોજીસને નીમ્યો. એના તાબામાં કાશીમ બજાર, પટણા, બાલાશોર, માલદાહ અને ધાકાની કોઠીઓ હતી.

કલકતા ને વિલ્યમનો કિલ્લો—સન ૧૬૮૬માં બંગાળાના નવાબ સાઇસ્તખાંએ ઇંગ્રેજી કોઠીઓ જપ્ત કરવાનો હુકમ કર્યો. તેથી હુંગલીના ઇંગ્રેજો સુટાન્ટીમાં નાશી ગયા. પછી તેમણે ૧૭૦૦માં સુટાન્ટી, ગોવિંદપુરા અને કાલીકટાએ ત્રણ ગામ ઔરંગજેબના દીકરા આજીમ પાસેથી વેચાતાં લીધાં ને ત્યાં ફોર્તસેંત વિલ્યમનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ ત્રણ ગામ મળી હાલનું કલકતા શેહેર થયું છે.

ઉપજ તથા મુલક વધારવાને કંપનીની ગોઠવણ—એ કામ કરવાને માટે સન ૧૬૮૯માં સરજોન ચાઇલ્ડને હિંદનો ગવર્નર જનરલ અને નોકા સેનાપતિ નીમ્યો ને તેને સલાહ અથવા લડાઈ કરવાના અને કંપનીના રક્ષણ કરવાના સર્વે અધિકાર આપ્યા.

યુરોપી ઇસ્ટઇંડીઆ કંપનીઓ—હિંદ જોડે વેપાર કરવાને યુરોપ ખંડના ઈંગ્રેજ, વલંદા, ફ્રેંચ અને ડેન્માર્કના લોકે તથા સ્કાટલાંડ આસ્ત્રિઆ અને સ્વિડનના લોકે તથા સ્પેનના રાજાએ મળી કુલ આઠ ઇસ્ટઇંડિઆ કંપનિઓ સ્થાપી હતી. તેમાં ઈંગ્રેજોની ત્રણ, ફ્રેંચોની છ અને ડેન્માર્કના લોકોની બે કંપનીઓ થઈ હતી. એ બધામાં ફ્રેંચ અને ઈંગ્રેજ કંપનીઓનું જોર વધારે હતું. પોર્તુગીજ લોકોએ કંપની સ્થાપી નથી તેમને રાજાએ મોકલ્યા હતા.

ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીઓનાં થાણાં.

(૧) પોર્તુગીજો—એ ૧૪૯૮ માં આવ્યા. એમનાં મુખ્ય થાણાં દીવ, દમણ ને ગોવા થયાં. **(૨) ઇંગ્રેજો**—એમણે પેહેલી ૧૬૦૦માં કંપની સ્થાપી. તેમનાં મુખ્ય થાણાં મદ્રાસ, મુંબાઈ ને બંગાળા ઇલાકામાં થયાં. તે પછી તેઓ હિંદના ધણી થયા. **(૩) વલંદા**—એમણે ૧૬૦૨ માં રાજ્ય તરફથી કંપની સ્થાપી. તેમનાં થાણાં પ્રથમ આમ્બોયના અને જાવામાં થયાં. તે પછી તેમણે બીજાં કેટલાંક સંસ્થાન મેળવ્યાં પણ હાલ તેમાંનું એકે તેમના તાબામાં નથી. **(૪) ફ્રેંચો**—એમણે ૧૬૦૪ થી છ કંપનીઓ સ્થાપી. ૧૬૬૪ માં તેઓ હિંદમાં આવ્યા. ને ૧૬૭૪ માં પાંદીચેરીમાં પેહેલું થાણું કર્યું. તે પછી બીજાં સંસ્થાન મેળવ્યાં. હાલ તેમના તાબામાં ચંદ્રનગર, પાંદિચેરી, યાનાન, કારીકલ અને માહેબંદર છે. **(૫) ડેન્માર્કના લોકો**—એમણે ૧૬૧૨ તથા ૧૬૭૦ માં કંપનીઓ સ્થાપી. ને ટાંકવીબાર, શ્રીરામપુર, પોર્તોનોવો, ઇડોવા અને હોલેરીનાં સંસ્થાન મેળવ્યાં પણ હાલ એકે તેમના તાબામાં નથી. ટાંકવીબાર ને શ્રીરામપુર ઈંગ્રેજે ૧૬૪૫ માં વેચાતાં લીધાં હતાં. તે પછી સ્કાટલાંડના લોકોએ ૧૬૯૫ માં, આસ્ત્રીઆના લોકોએ ૧૭૨૩માં અને સ્વિડનના લોકોએ ૧૭૩૧ માં તથા સ્પેનના રાજાએ ૧૭૩૩ માં ઇસ્ટ ઈંડિઆ કંપનીઓ સ્થાપી હતી. પણ એ લોકો હિંદમાં વેપાર કરવા પામ્યા નથી.

प्रकरण १४ मु.

ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ રાજ્ય.

ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ રાજ્ય—ઈંગ્રેજને તાબે હિંદમાં પેહેલી ભૂમી ૧૬૩૮ માં મદ્રાસની આવી. ત્યાં એમણે ફોર્તસેંતજ્યાર્જ નામે કીલ્લો બાંધ્યો. તેમ ફ્રેંચોનું પેહેલું થાણું ૧૬૭૪ માં પાંદિચેરીમાં થયું. એ લોકોએ ઈંગ્રેજ સાથે શત્રુતાઇ રાખ્યા વિના ઘણાં વરસ જોડે જોડે રહી વેપાર કર્યો. પણ આખરે કુસંપ થયો. તેમાં ફ્રેંચ રાજ્ય પડી ભાગ્યું ને ઈંગ્રેજી રાજ્ય બળવાન થયું. એ વખતે દક્ષિણ હિંદમાં નિઝામ, કર્ણાટક, ત્રિચિનાપોલી, તંજાવર, મ્હેસુર અને પોલીગાર લોકનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતાં.

કર્ણાટકનો પેહેલો વિગ્રહ—૧૭૪૬—૧૭૪૮. કર્ણાટકનો પેહેલો વિગ્રહ ઈંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. એ વિગ્રહ થવાનું કારણ એકે ફ્રેંચોએ ઈંગ્રેજોનું મદ્રાસ અન્યાયપણે લીધું હતું. આ વેળા મદ્રાસમાં ઈંગ્રેજ સરદાર બાસ્કાવેન અને લારેન્સ હતા. તથા કલાઈવ કંપનીનો કારકુન હતો. તેમજ ફ્રેંચ સરદાર દુપ્લી તથા લાબર્દોન્સ હતા. એ લાબર્દોન્સે ૧૭૪૬ માં મદ્રાસ ઉપર હુમલો કરી તે અન્યાયપણે લીધું. તેથી મદ્રાસના ઈંગ્રેજો પાંદિચેરીનો દક્ષિણે દેવીદગઢમાં નાશી ગયા. પાછીથી કંઈ દંડ લેઈ લાબર્દોન્સે મદ્રાસ ઈંગ્રેજોને પાછું આપ્યું. પણ એ વાત ફ્રેંચ ગવર્નર દુપ્લીને ગમી નહીં તેથી તેણે ફરી મદ્રાસ ઘેર્યું. એટલામાં ઈંગ્રેજોને બીજી મદદ આવી તેથી તેમને પાછા જવું પડયું. પછી બાસ્કાવેન અને લારેન્સે પાંદિચેરી ઘેર્યું. એ ઘેરામાં ફ્રેંચોએ બધા હુમલા પાછા વાળ્યા અને પાંદિચેરી જીતાયું નહીં. એવામાં ઈંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં સલાહ થઈ. તેથી સૌસૌનો મુલક પાછો મળ્યો ને એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

ઈંગ્રેજોને દેવીદકોટા મળ્યું—સન ૧૭૪૮ માં તંજાવરમાં ગાદી માટે બે ભાઇઓ લડતા હતા. તેમાંના એક જણના પક્ષમાં ઈંગ્રેજો હતા. તે પક્ષ મૂકી દેવા સામા પક્ષવાળાએ ઇંગ્રેજોને દેવીદકોટા લાંચ દાખલ આપ્યું.

કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ—૧૭૪૮—૧૭૫૪. આ બીજો વિગ્રહ હૈદ્રાબાદ તથા આર્કોટની ગાદીએ પોતપોતાના પક્ષના રાજા બેસાડવા સારૂ ફ્રેંચો તથા ઈંગ્રેજો વચ્ચે થયો. એ લડાઇમાં ફ્રેંચ સરદાર ડુપ્લી તથા બુસી હતા અને ઈંગ્રેજ સરદાર કલાઇવ હતો. ડુપ્લી સહાસીક, મહત્વાંક્ષી અને રાજ્ય લોભી તથા રાજ્ય વિદ્યાંમાં કુશળ હતો. કલાઇવમાં પણ એવા ગુણ હતા તથાપી ડુપ્લી કરતાં યુદ્ધકુશળતા વિશેષ હતી.

આર્કોટ તથા હૈદ્રાબાદ—સન ૧૭૪૮ માં એ બન્નેના રાજા મરણ પામ્યા. તેથી તેમની ગાદીએ અનુક્રમે નવાબ અનવરૂદીન અને નિઝામ નાસીરજંગ બેઠા. અનવરૂદીનનો શત્રુ ચંદાસાહેબ અને નિઝામનો શત્રુ મીરઝાફરજંગ હતા. તેમણે પોતાની મદદે ફ્રેંચોને બોલાવ્યા. ફ્રેંચોએ આવી ૧૭૫૦માં અંબુરની લડાઈમાં અનવરૂદીનને અને ત્રિચિનાપોલીની લડાઇમાં નાસીરજંગને હરાવ્યા અને આર્કોટની ગાદી ચંદાસાહેબને તથા નીઝામની ગાદી મીરઝાફરજંગને આપી. પણ મીરઝાફરજંગને કોઇએ મારી નાખ્યો તેથી તેની જગા તેના ભાઈ સલાબતજંગને આપી. આ બિન હક રાજાઓને રાજ્ય અપાવનાર ફ્રેંચ સરદાર બુસી હતો. આથી ચંદાસાહેબે પાંદિચેરીની આસપાસનાં ૮૧ ગામ અને સલાબતજંગે ઉત્તર સરકાર તથા મછલીપટણ ફ્રેંચોને આપ્યાં.

ડુપ્લીની જીતની નીશાનીઓ—એ રીતે ડુપ્લીની જીત થવાથી તેને "દક્ષિણ હિંદનો સૂબો" એવી પદ્રિ પ્રાપ્ત થઈ. તેથી તેણે ફુલાઇને પોતાની જીતની જગાએ કિર્તિ સ્તંભો તથા ડુપ્લીઆબાદ નામે શેહેરો

વસાવ્યાં. એ શેહેરોનો તથા કિર્તિ સ્તંભોનો કલાઇવે નાશ કર્યો.

આર્કાટની લડાઈ—૧૭૫૧.આર્કાટના નવાબના પક્ષમાં ઈંગ્રેજો હતા તથાપી તેની હાર થઈને અનવરૂદીન મરાયો તથા તેનો દીકરો મહંમદઅલી હતો તેને ચંદાસાહેબે ત્રીચીનાપોલીમાં ઘેર્યો. આ ઘેરો છોડવવાને સારૂ કલાઇવ સાહેબે એવી જુકિત બતાવી કે જો આપણે ચંદા સાહેબની રાજ્ય-ધાની આર્કાટ ઉપર ચડાઈ કરીએ તો એ ઘેરો ઉઠાવી ચંદાસાહેબ ત્યાં આ-વશે. આવાત બધાંને પસંદ પડી તેથી તેમણે ૧૭૫૧માં ૨૦૦ ઇંગ્રેજ તથા ૩૦૦ કાળા લોક સાથે કલાઇવને આર્કાટ ઉપર મોકલ્યો. તેણે આર્કાટ જીતી તેનો કોટ સુધારવા માંડયો. આ વાત ચંદાસાહેબે જાણી તેથી તેણે પોતાના દિકરા રાજાસાહેબને ૧૯૦ ફ્રેંચો સુદ્ધાંત દસ હજાર ફોજ સાથે આર્કાટ મોકલ્યો. રાજાસાહેબ ૫૦ દિવસ ઘેરો ઘાલી લડયો પરંતુ ઇંગ્રેજી ફોજ અતિ દુ:ખી થતા લગી હઠી નહીં. ને પછી મદ્રાસથી મદદ આવી તેવડે કલાઇવે તેને ૧૭૫૧ માં આર્કાટ અને આર્નિ આગળ તથા ૧૭૫૨ માં કાવરેપાક આગળ હરાવ્યો તથા દુપ્લીના કિર્તિ સ્તંભો ભાગી દુપ્લીઆબાદનો નાશ કર્યો.

ચંદાસાહેબનું મૃત્યુ—એના મદદગાર ફ્રેંચો તેને છોડી જતા રહ્યા તેથી તે તંજાવરના સેનાપતીને શરણે થયો. તેણે દગાથી તેને માર્યો. આ-ણીપા ઈંગ્રેજોએ ત્રિચિનાપોલી જીતી આર્કાટની ગાદીએ મહમદઅલીને બેસાડયો. એ મહમદઅલી પછી વહાલાજહાંન કહેવાયો. ત્યાર પછી મેજર-લારેન્સે બાહુર આગળ ફ્રેંચોને હરાવ્યા. ઈ. સ. ૧૭૫૨. એ રીતે આર્કા-ટની લડાઈ જીત્યા પછી ૧૭૫૨ માં કલાઇવ પોતાનું શરીર બગડવાથી વિલાયત ગયો. આ આર્કાટની લડાઈની જીતથી અને કલાઇવના પરાક્ર-મથી હિંદમાં ઇંગ્રેજની કિર્તિ બહુ ફેલાઇ અને હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્ય જામ્યું તેથી એ લડાઈ ઇતિહાસમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

ડુપ્લીનું મરણ અને બીજા ફ્રેંચ ગવર્નરો—ડુપ્લીના કામથી ફ્રેંચ સરકાર નાખુશ થઈ તેથી તેને પાછો બોલાવી લીધો. એ ૧૭૫૪ માં ફ્રાંસ પહોચ્યો. ત્યાં ઘણું દુઃખ તથા અપમાન પામી ૧૭૬૩ માં મરી ગયો. એના પછી ફ્રેંચ સરકારે ગોધ્યુ નામે ગવર્નરને ઈંગ્રેજ સાથે સલાહ કરવાને મોકલ્યો. તેણે આ દેશથી અજાણ્યા હોવાને લીધે ઈંગ્રેજને માફક આવે એવા કરાર કરી આપ્યા. પણ એ કરાર બહુ દિવસ ટકયા નહીં. ગોધ્યું પછી ૧૭૫૮ માં ફ્રેંચ સરકારે કૌંટડીલાલી નામે ગવર્નરને મોકલ્યો. તે અહંકારી ને અવિચારી હતો. તેણે આવતાંવેતજ ઇંગ્રેજોનું દેવીદકોટા જીત્યું. એનો ઇંગ્રેજોને હિંદમાંથી કહાડવાનો વિચાર હતો પણ તેની પાસે તેટલું દ્રવ્ય નહોતું.

વાંદેવાસની લડાઈ—૧૭૬૦. લાલીએ પાંદીચેરીના શાહુકારો પાસેથી બળાત્કારે થોડું ઘણું દ્રવ્ય મેળવી ઇંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી. પણ તેમાં જીત થઇ નહીં. આખરે ૧૭૬૦ માં વાંદેવાસ આગળ ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે મોટી લડાઇ થઈ. તેમાં ઇંગ્રેજ સરદાર કર્નલકુટ સાહેબે લાલી તથા બુસીને હરાવ્યા ને ૧૭૬૧ માં તેમનો જીંજીગઢ તથા પાંદિચેરી લીધાં. આ હારથી ફ્રેંચ સત્તા નાશ પામી. પછી એ સાલમાં લાલી ફ્રાંન્સ ગયો ત્યાં એના ઉપર રાજ્ય ખોયાનું તહોમત મૂકી ત્યાંની સરકારે તેને ફાંસીએ દીધો. ત્યારકેડે ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે ૧૭૬૨ માં સલાહ થયાથી ચંદ્રનગર, યાનાન, પાંદીચેરી, કારીકલ અને માહે એ પાંચ સંસ્થાન ઇંગ્રેજોએ ફ્રેંચોને આપ્યાં તે હાલ તેમના તાબામાં છે.

બંગાળામાં ઇંગ્રેજી સત્તાનું જામવું.

બંગાળાનો નવાબ—૧૭૦૭ માં બંગાળાનો નવાબ મુર્શિદકુલીખાંન કરીને હતો. એને જાફરખાન પણ કહેછે. એ ઔરંગજેબના મરણ

પછી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એ જન્મે બ્રાહ્મણ હતો. એની રાજધાની ધાકામાં હતી. ત્યાંથી કહાડીને તેણે મુર્શીદાબાદમાં કરી. એના વખતમાં બંગાળામાં ઇંગ્રેજનું મથક કલકત્તા, ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર અને વલંદાનું ચિન્સુરામાં હતું. એ દરેકની કોઠીઓ કાશીમબજાર, ધાકા, પટણા અને માલ્દાહમાં હતી. મૂર્શીદકુલીખાને ૨૧ વરસ અમલ કર્યો. એના પછી એનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. એ એનો જમાઇ પણ થાય. એની પાસેથી ૧૭૪૦ માં અલીવર્દિખાને રાજ ખૂંચી લીધું. એ અલિવર્દિખાને કલકત્તાની આસપાસ ખાડી ખોદવાને ૧૭૪૨ માં ઈંગ્રેજોને રજા આપી. એ ખાડી તે મરેઠી ખાડી કહેવાય છે.

કલકતાનું કેદખાનું—૧૭૫૬. અલીવર્દિખાન પછી તેનો ૧૮ વરસનો પૌત્ર શિરાજઉદવલા ગાદીએ બેઠો. તે મૂર્ખ અને અવિચારી હતો. તેના કુટુંબનો એક માણસ તેના કોપથી નાશીને ઈંગ્રેજને શરણે આવ્યો. તે ઇંગ્રેજોએ પાછો ન આપ્યો તેથી તેણે કાશીમબજારની ઇંગ્રેજી વખારો લૂટી કલકતા ઘેર્યું તેમાંથી ઘણાં માણસો નાશી છૂટચાં. માત્ર ૧૪૬ રહી ગયાં. તેને નવાબે એક સાંકડી ઓરડીમાં પુર્યાં. તેમાં તે બાપડાં ઉનાળાના તાપને લીધે પાણી વિના અકલાઈ રૂંધાઇને મરણ પામ્યાં. ફકત ૨૩ જીવતાં નીકળ્યાં. ૧૭૫૬.

કલકતાની મદદ—આ આફતના સમાચાર મદ્રાસ પહોંચતાં કલકતાની મદદે કલાઇવ અને વાટસન આવી પહોંચ્યા. તેમણે કલકતા જીતી શિરાજઉદવલા સાથે સલાહ કરી કંપનીના હક પાછા મેળવ્યા. તથા નુંકસાનીનો પુષ્કળ બદલો લીધો. ૧૭૫૭.

પ્લાસીની લડાઈ—એ લડાઈ ૧૭૫૭ ના જુન માસની ૨૩ મી તારીખે સુરાજઉદવલ્લા તથા કલાઇવ સાહેબ વચ્ચે થઈ. આ લડાઈ થવાનું કારણ એ હતું કે કલાઇવે સુરાજઉદવલાના ના કહેવા છતાં ક-

ચોનું ચંદ્રનગર જીત્યું હતું. તેથી તે ગુસ્સે થયો ને લડવા આવ્યો. તેમાં તે હાર્યો ને ઉંટ ઉપર બેશી નાશી ગયો.

કલાઇવે કરેલું કાવત્રું—આ લડાઇમાં સુરાજઉદવલાને હરાવવા કલાઇવે તેના સરદાર મીરજાફરને ફોડ્યો. ને તેની ગાદી તેને આપવા ઠરાવ કર્યો. એ કાવતરામાં નવાબનો ખજાનચી રાયદુર્લભ તથા જગત શેઠ સામેલ થયા. એવામાં અમીચંદ નામે નવાબનો દલાલ આવ્યો. તેને એ વાત છાની રાખવા ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનો કપટી દસ્તાવેજ લખી આપ્યો.

મિરજાફરનું ગાદીએ બેસવું—આગલા ઠરાવ પ્રમાણે ૧૭૫૭માં કલાઇવે શિરાજ ઉદવલાની ગાદી તેના આગળથી ફુટેલા સરદાર મીરજાફરને આપી. તેના બદલામાં ઈંગ્રેજે ૨,૬૯,૭૭,૫૦૦ રૂપીઆ માગ્યા. પણ એટલા ખજાનામાં ન હોવાથી એમાંની અડધી રકમ લેઈ પતવ્યું. તે પણ ઘરેણાં ગાંઠાં લીધાં ત્યારે પુરી થઇ. અમાંનો કેટલોક ભાગ કંપનીને મળ્યો ને બાકીનો ફોજને તેના હક પ્રમાણે વેંચી આપ્યો. પણ અમીચંદને કંઈ ન મળ્યું તેથી તે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો.

કલાઇવ જમીદાર થયો—મીરજાફરે ૧૭૫૭ માં કલકતાની આસપાસનાં ચોવીસ પરગણાંની વસુલાત લેવાનો હક કંપનીને આપ્યો હતો. તે હક દિલીના પાદશાહે ૧૭૫૯ માં કલાઈવને બક્ષીસ કર્યો તેથી કલાઈવ જમીદાર થયો. પરંતુ એ હકને સારૂ કંપનીએ વાંધો ઉઠાવ્યો. ને ૧૭૬૫ માં દસ વરસની ફરીસનંદ કરી આપી. પણ એ પુરાં થતાં કલાઈવ સાહેબ મરી ગયો. તે પછી ૨૪ પરગણાં કંપનીને મળ્યાં.

કલાઈવ બંગાળાનો પેહેલો ગવર્નર થયો—સન ૧૭૫૮માં કંપનીના ડાયરેકટરોએ કલાઈવને બંગાળાનો પેહેલો ગવર્નર નીમ્યો. એ વખતે દિલીનો શાહ આલમ, ફ્રેંચો અને વલંદા જોરપર હતા તેમાંના શાહ

આલમને કલાઇવે પટણા આગળ હરાવી નસાડયો ને કર્નલ ફોર્ડે ફ્રેંચોનું મછલીપટણ જીતી ઉત્તર સરકાર તથા હૈદ્રાબાદમાં ઈંગ્રેજી સત્તા સ્થાપી. મીરજાફરે ઉપકાર ભૂલી જઈ ઈંગ્રેજોને કહાડવા વલંદાને બોલાવ્યા હતા. તેમનો કલાઇવે તથા ફોર્ડે નાશ કર્યો. માત્ર ચિન્સુરા પોતાની ઈચ્છાથી તેમની પાસે રહેવા દીધું. પછી ૧૭૬૦ માં કલાઇવ બીજીવાર વિલાયત ગયો. ત્યાં તે બહુ માન પામ્યો.

બંગાળાનો ખરાબ વહીવટ—૧૭૬૦-૧૭૬૪. કલાઇવ વિલાયત ગયા પછી ચાર વરસ બંગાળામાં ખરાબ વહીવટ ચાલ્યો. એ વેળા ગવર્નર વાન્સીતાર્ત હતો. તેના વખતમાં ઈંગ્રેજો પુષ્કળ ધન પડાવવા લાગ્યા. અને તેથી રૈયત ઉપર જુલમ થવા માંડયો. વળી એવામાં મીરજાફરના લશ્કરમાં સીપાઈઓને પગાર ન મળવાથી બંડ ઉઠયું. તે મીરજાફરથી સમાવાયું નહીં. તેથી તેને ઈંગ્રેજોએ ૧૭૬૦ માં ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકયો ને તેના ધનવાન જમાઈ મીરકાસીમને બેસાડયો. તેની પાસેથી ખાનગી બકસીસો ઉપરાંત બર્દવાન, મીદનાપુર અને ચિતાગાંગ પરગણાં લીધાં. ૧૭૬૧.

મીરકાસીમનો બલવો—૧૭૬૩. મીરકાસીમનો મનસુબો ઈંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવાનો હતો. તેથી તેણે પોતાની ગાદી મુર્શિદાબાદમાંથી કહાડી મોંગીરમાં કરી ને કવાયતી લશ્કર ઉભું કર્યું. એવામાં જકાત બાબત તકરાર ઉઠી તેથી લડવાનું બહાનું મળ્યું. કંપનીના માલની હાંસલની માફી હતી. તેનો ઉપયોગ કંપનીના નોકરો પોતાના ખાનગી માલને માટે પણ કરતા તેથી નવાબની ઉપજને નુકસાન થવા લાગ્યું. તેની ફરિઆદ નવાબે કૌંસીલમાં કરી પણ તેનો કંઈ બંદોબસ્ત થયો નહીં. તેથી તેણે બલવો કર્યો. તેમાં ઈંગ્રેજના ૨૦૦૦ હજાર દેશી સીપાઇઓ તથા ૨૦૦ ઈંગ્રેજો પટણા અને બંગાળાના બીજા ભાગોમાં મળી મરાયા.

ઇંગ્રેજોએ બંગાળા ફરીને જીત્યું—૧૭૬૪. બંગાળા ફરીને જીતતાં ઇંગ્રેજ તથા મીરકાસીમ વચ્ચે ૧૭૬૩ માં એક લડાઈ ઘેરીઆ આગળ અને બીજી લડાઈ ઉધાના નાળા આગળ થઈ એ બેઉમાં મેજર આદમ્સે મીરકાસીમને હરાવ્યો ને તેની ગાદીએ ફરીવારકો મીરજાફરને બેસાડ્યો. તેથી મીરકાસીમ અયોધ્યે નાશી ગયો. તેને દિલ્લીનો શાહ આલમ મળ્યો. પછી અયોધ્યાનો નવાબ સુજાઉદવલા, મીરકાશીમ અને શાહઆલમ એ ત્રણેજણે પટણા ઉપર ચડાઈ કરી. તેમાં તથા બકસરની લડાઈમાં મેજર મનરો સાહેબે ત્રણેને હરાવ્યા. ૧૭૬૪. આથી અયોધ્યાનું રાજ ઇંગ્રેજને તાબે થયું ને શાહઆલમ શરણે આવ્યો તથા મીરકાશીમ નાસી ગયો.

ક્લાઇવનો બીજીવારનો રાજ્ય કારભાર—૧૭૬૫—૧૭૬૭. ક્લાઇવ બીજીવાર ૧૭૬૫ માં ગવર્નર થઈ કલકતે આવ્યો. એ વખત એણે બે મોટાં કામ કર્યાં તે એક એક દિલ્લીના પાદશાહ પાસેથી કાયદેસર મુલક મેળવ્યો અને બીજું ઇંગ્રેજ નોકરોને યોગ્ય પગાર બાંધી આપી તેમને લાંચ લેતા અટકાવ્યા.

ઇંગ્રેજને બંગાળાની દિવાની એટલે વસુલાત ઉઘરાવવાનો હક મળ્યો—૧૭૬૫. ક્લાઇવે પ્રથમ લડાઈના ખરચને પેટે ૫૦ લાખ રૂપીઆ લેઈ અયોધ્યાનું રાજ તેના નવાબને પાછું આપ્યું. અને કોરા તથા અલ્હાબાદ શાહઆલમને આપ્યા. તેના બદલામાં શાહઆલમે બંગાળા બહાર અને ઓઢીઆ પ્રાંતની દીવાની એટલે વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો. એ વસુલાતમાંથી ૩૦ લાખ ખંડણીના શાહઆલમને અને ૬૦ લાખ બંગાળાના નવાબને આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એ પ્રકારે એ પ્રાંતમાં બે રાજ્ય સ્થાપન થયાં. એટલે વસુલાતનું કામ કંપની કરે અને લેણદેણના તથા મારામારીના

કજીઆ નવાબ ચૂકવે.

કલાઇવે નોકરો સંબંધી કરેલો ઠરાવ—૧૭૬૬. ઈંગ્રેજ નોકરોને ટુંકા પગારને લીધે ખાનગી વેપાર કરવાની તથા દેશીઓ પાસેથી બક્ષીસો લેવાની છૂટ હતી. તેથી જુલમ અને અનિતી થતાં તે અટકાવવાને ક્લાઇવ સાહેબે તેઓનો પગાર મીઠાના ઈજારામાંથી વધારી આપ્યો ને તેમનું બેવડું ભાથું બંધ કર્યું. આ કામથી બસેં અમલદારોએ બલવો કરી રાજીનામાં મોકલ્યાં પણ ક્લાઇવ ડગ્યો નહીં.

કલાઇવનું ત્રીજીવાર વિલાયત જવું—૧૭૬૭. એ સાલમાં ક્લાઇવ સાહેબ છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો તે પાછો આવ્યોજ નહીં. વિલાયતમાં એના ઉપર એના શત્રુઓએ તોહોમત મૂક્યાં. તેનું કામ ચાલ્યું. તેમાં તે જીત્યો પણ બહુ દુઃખ ભોગવી ૧૭૭૪ માં આપઘાત કરી મુઓ. હિંદમાં ઇંગ્રેજી રાજનો પાયો નાખનાર એ નર હતો.

કલાઇવ સાહેબના ગુણદોષ—એ પ્રથમ વેપાર ખાતાની નોકરી લેઈ હિંદમાં આવ્યો પણ તે નોકરી નહીં પસંદ પડવાથી તે લશ્કરી ખાતામાં રહ્યો. આગળ પોતાની બુદ્ધિબળે તથા ચતુરાઇએ કરી ગવર્નરની પદ્વિએ પહોંચ્યો. એ શૂરવિર, લડવાઇઓ, હિંમતવાન ચતુર અને અહંકારી તથા તાગસી હતો. તેમ દગાખોર પણ ઓછો નહોતો.

બે રાજનો વહીવટ—૧૭૬૭-૧૭૭૨ બંગાળા, બહાર અને ઓઢીઆમાં ૧૭૬૫ માં કલાઇવના સ્થાપેલા બે રાજના વહીવટથી કામ બરાબર ચાલ્યું નહીં. એ વહીવટ પાંચ વરસ ચાલ્યો. એમાં ક્લાઇવ પછી હેરી વેરેલ્સ્ત તથા જાન કાર્ટીયર ગવર્નર થયા. તેમના વખતમાં પેહેલો મ્હૈસૂર વિગ્રહ અને ઓઢીઆમાં પડેલો દુકાળ એ બે મુખ્ય બનાવો છે. ઓઢીઆમાં ૧૭૭૦ માં દુકાળ પડયો ને તેમાં વસ્તીનો લગભગ ત્રીજો ભાગ મરણ પામ્યો હતો.

મ્હેસૂરમાં હૈદરઅલીનો ઉદય—૧૭૬૧. દક્ષિણમાં વિજયનગરનું રાજ તુટયા પછી મ્હેસૂરમાં કૃષ્ણરાય કરીને રાજા થયો. તેનો કારભારી નંદરાય કરીને હતો. તેના તાબામાં હૈદરઅલી કેટલાક સીપાઇનો સરદાર હતો. એ હૈદરે કપટ કરી કૃષ્ણરાયને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી પોતે બેઠો. ૧૭૬૧. હૈદરના બાપનું નામ ફતેમહમદ હતું.

મ્હેસૂર ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૬૭-૧૭૬૯. સન ૧૭૬૭ માં હૈદરનું બળ એટલું તો વધી ગયું કે તે અટકાવવાની ઈંગ્રેજોને જરૂર પડી. તેથી ઈંગ્રેજોએ એ સાલમાં તેને અંબુર, ત્રિનોમાલી અને ચંગામની લડાઈઓમાં હરાવ્યો અને ૧૭૬૯ માં તેની સાથે સલાહ કરી. તેમાં એકએકનો લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. આ લડાઇઓમાં હૈદરને જીતનાર કર્નલ સ્મીથ સાહેબ હતો.

વાર્ન હેસ્તિંગ્સ.

વાર્નહેસ્તિંગ્સ—૧૭૭૨—૧૭૮૫. કલાઇવિના ગયા પછી હેરીવેલેસ્ત તથા જાનકાર્ટિયરના વખતમાં બરાબર કામ ચાલ્યું નહીં તેથી ડાયરેક્ટર કોર્ટે સન ૧૭૭૨ માં વાર્નહેસ્તિંગ્સને ગવર્નર નીમ્યો. એણે ડાયરેક્ટરોની યોજના અમલમાં આણવા ત્રીજોરી મુર્શિદાબાદમાંથી કલકત્તામાં આણી અને વસુલાતનું કામ કરવા યુરોપીઅન કલેક્ટરો નીમ્યા. તથા ન્યાય અને પોલીસખાતામાં પણ સુધારો કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખનાર જેમ કલાઇવ હતો તેમ રાજય કારભાર રચનાર હેસ્તિંગ્સ હતો. એ સન ૧૭૭૪ સુધી ગવર્નર રહ્યો. પછી પાર્લામેંટે કરેલા સન ૧૭૭૩ ના "રેગ્યુલેટીંગ આક્ટ"ના ધારાથી તે હિંદનો પેહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. તેને મદદ કરવાને ચાર મેમ્બરોની એક કૌંસીલ નીમી તેનો પ્રેસિડેન્ટ એને ઠરાવ્યો. વાર્નહેસ્તિંગ્સે પોતાના અમલમાં મોટાં મહત્વનાં કાર્ય કર્યાં પણ કૌંસીલના ત્રણ મેમ્બરો ઉલટા હોવાથી

તથા ડાયરેક્ટરોની દ્રવ્યની ઉપરા ઉપરી માગણીથી તેને કેટલાંક અ-યોગ્ય કામ કરવાં પડ્યાં તેથી તે નિંદાયો. એના વખતમાં બે મોટા વિગ્રહ થયા. તે એ કે પેહેલો મરેઠી વિગ્રહ તથા બીજો મ્હેસુર વિગ્રહ.

વાર્નહેસ્તિંગ્સનાં અયોગ્ય કામ—૧લું. બંગાળાના નવાબને અપાતું પેન્સન ઓછું કરી ૧૬ લાખ બચાવ્યા. તેના કારણમાં એમ કે નવાબ નાનો હતો ને તે નામની પણ નોકરી કરતો નહીં. ૨જું. દિલ્લીના પાદશાહની ૩૦ લાખ રૂપીઆની ખંડણી બંધ કરી અને તેને આપેલા કોરા તથા અલ્હાબાદ ખૂંચી લીધા. કારણ કે તે આ વખત મરેઠાને કબજે હતો. ૩જું. કોરા તથા અલ્હાબાદ અયોધ્યાના નવાબને ૫૦ લાખ રૂપીએ વેચ્યા અને તેની જોડે રોહીલા જીતી આપવાનું કબુલ કર્યું. ૪થું. કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમોને લુટયાં.

રોહીલા જોડે લડાઇ—૧૭૭૩—૧૭૭૪. એ લોકો ખેડુતો ઉપર ધણીપણું બજાવી તેઓના ઉપર જુલમ કરતા. તથા અયોધ્યાના નવાબના કબજામાં રહેતા નહી અને તેને નડતા હતા તેથી કબુલત પ્રમાણે હેસ્તિંગ્સે નવાબને મદદ કરી તેઓને હરાવ્યા. આ કામમાં ઘણું ખરચ થયું.

કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમોને લૂટયાં—૧૭૮૨. હેસ્તિંગ્સે કાશીના રાજા ચૈયતસિંગ પાસે ફોજની મદદમાં પાંચ લાખ રૂપીઆ માગ્યા. તે તેણે ના આપ્યા તેથી હેસ્તિંગ્સે તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો ને ગાદી વધારે ખંડણી આપવાની સરતે તેના ભત્રિજાને આપી. અયોધ્યાના માજી નવાબની બેગમો પાસે ઘણું દ્રવ્ય હતું. તે કોઈ રીતે આપે એમ નહોતું તેથી હેસ્તિંગ્સે તેમના ઉપર તોમત મૂકયું કે "એમણે કાશીના રાજાને મદદ કરી" માટે દંડ આપ. તે દંડ ન આપવા તેમણે હઠ લીધી તેથી હેસ્તિંગ્સે તેમના ઉપર ચડાઈ કરી તેના તથા તેના ઘરના ખોજા ઉપર અતિશે જુલમ કર્યો ને ૧ કરોડ

કરતાં વધારે રૂપીઆ પડાવ્યા.

પેહેલો મરેઠી વિગ્રહ—૧૭૭૫—૧૭૮૨. પાછળ કહેવા પ્રમાણે પુનાની ગાદીએ રઘુનાથરાવને બેસાડવાસારૂ પેહેલો મરેઠી વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. રઘુનાથરાવે મુંબાઈ સરકાર સાથે ૧૭૭૫ માં સુરત મુકામે કરાર કર્યા, તે પસંદ ન આવ્યાથી હેસ્તિંગ્સે પુરંદર મુકામે ૧૭૭૬માં પેશ્વા માધવરાવ સાથે કરાર કર્યા. એવામાં સાંભળ્યું કે માધવરાવને મદદ કરવા ફ્રેંચો આવ્યા છે. તેથી તેણે રઘુનાથરાવને મદદ કરવા મુંબાઈ સરકારને લખ્યું. ને કલકતેથી પણ લશ્કર મોકલ્યું. પરંતુ કલકતેથી લશ્કર આવી પહોચતા પેહેલાં મરેઠાએ મુંબાઈના લશ્કરને હરાવ્યું ને વારગામમાં નામોશી ભરેલા કરાર થયા. ૧૭૭૯. એટલામાં કલકતેથી લશ્કર આવ્યું તેમાંના પોપ્હામે ૧૭૮૦માં ગોવાલ્યર અને ગાર્ડર્ડ સાહેબે ગુજરાત જીતી એજ સાલમાં સુરત તથા અમદાવાદ લીધાં. આખરે સલાહ થઇ ને ૧૭૮૨ માં સાલબાઈ ગામમાં ફરી કરાર થયા. તેમાં રઘુનાથરાવને પેન્સ આપ્યું ને ગુજરાત મરેઠાને પાછી આપી. તથા સાલસેટ, ધારાપુરી, ને બીજા બે બેટ ઈંગ્રેજને મળ્યા.

બીજો મ્હેસૂર વિગ્રહ—૧૭૮૦—૧૭૮૪. મ્હેસૂરના રાજા હૈદરઅલી ઉપર ૧૭૭૨ માં પેશ્વા માધવરાવે ચડાઈ કરી તેને ચેરકુલીના રણમાં હરાવ્યો હતો. તે વખતે ૧૭૬૯ માં કરેલા કરાર પ્રમાણે ઇંગ્રેજોએ તેને મદદ આપી નહીં તેથી બીજો મ્હેસૂર વિગ્રહ ઉઠયો. એ વિગ્રહમાં હૈદરે કર્ણાટકમાંના ઈંગ્રેજી મૂલક ઉપર તુટી પડી કર્નલ બેલીના લશ્કરની પોલીલોના રણમાં ૧૭૮૦ માં કતલ કરી ને મદ્રાસ જઈ પહોંચ્યો. હેસ્તિંગ્સે મદ્રાસની મદદે કુટ સાહેબને મોકલ્યો. તેને હૈદરે ૧૭૮૧ માં ચિલામબ્રમ આગળ હરાવ્યો. પણ પછીથી કુટસાહેબે તેને પોર્તોનોવો, પોલીલોર અને સોલીંગર આગળ એજ સાલમાં હરાવી જય મેળવ્યો. તથા તેના દિકરા ટિપુને ૧૭૮૨ માં પનીઆની આગળ એબીંગ્ટને હરાવ્યો. આ

સાલમાં હૈદર મરી ગયો તેથી એક એકનો જીતેલો મુલક પાછો આપી ઇંગ્રેજોએ ટિપુ જોડે ૧૭૮૪ માં મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી.

હેસ્તિંગ્સ ઉપર તહોમતો—રાજા નંદકુમાર કરીને એક કલકતાનો ધનવાન પણ દુરાચારી બ્રાહ્મણ હતો તે હેસ્તિંગ્સનો દુશ્મન હતો. તેથી એણે સન ૧૭૭૫ માં હેસ્તિંગ્સ ઉપર જૂઠું તહોમત મૂક્યું કે "તેણે મીરજાફરની વિધવા બેગમ પાસેથી લાંચ લીધી." આથી હેસ્તિંગ્સની કૌંસીલના ત્રણ મેમ્બરો જે એના સામાવાળીઆ હતા તેમણે એના ઉપર કામ ચલાવ્યું. પણ એવામાં નંદકુમાર ઉપર જૂઠો દસ્તાવેજ બનાવવાનું તહોમત આવ્યું તેથી તેને ફાંસીએ દીધો. વળી હેસ્તિંગ્સ ૧૭૮૬માં વિલાયત ગયો ત્યાં એણે હિંદમાં જુલમ કરી અન્યાય પણે દ્રવ્ય મેળવ્યું એવું તેના શત્રુઓએ તહોમત મૂક્યું. તેથી ત્યાં એના ઉપર સાત વરસ કામ ચાલ્યું. તેમાં ઘણું ખરચ થયું ત્યારે એ બચ્યો. છેલ્લી આખર ગુજરાનનો આધાર પણ કંપની ઉપર રહ્યો તેથી તેણે તેને પાળ્યો.

ફોકસ અને પીટનાં બીલ—ઈંગ્લાંડની પાર્લામેંટમાં ૧૭૮૩ માં મી. ફોકસે બીલ મૂક્યું. તેની મતલબ એ હતી કે હિંદમાં કંપનીએ માત્ર વેપાર કરવો ને રાજકારભાર પાર્લામેંટે ચલાવવો. પણ તે મંજુર થયું નહીં. તે પછી ૧૭૮૪ માં મી. પીટે બીજું બીલ મૂક્યું. તેની મતલબ એ હતી કે કંપનીનો અમલ કાયમ રાખવો ને તેના ઉપર રાજા તરફથી એક કમીટી નીમવી. કલકતાની કૌંસીલમાંથી એક માણસ ઓછો કરવો ને મુંબાઈ તથા મદ્રાસ ઇલાકાને માટે પણ કૌંસીલો નીમવી. એ બીલ મંજુર થયું.

લાર્ડ કાર્નવાલીસ—૧૭૮૬—૧૭૯૩. હેસ્તિંગ્સ વિલાયત ગયા પછી ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુવારીથી ૧૭૮૬ ના સપ્તેંબર સુધી સરજાન મેકફરસને કામ ચલાવ્યું. તે પછી લાર્ડ કાર્નવાલીસ ગવર્નર જનરલ થયા.

એ અધિકાર એમણે બેવાર ચલાવ્યો તેમાં પેહેલીવારના અધિકારમાં સ્થાઈ જમાબંદી અને મ્હેસૂર જોડે ત્રીજો વિગ્રહ એ બે મુખ્ય કામ કર્યાં.

સ્થાઇ જમાબંદી—૧૭૯૩. સ્થાઈ જમાબંદી એટલે વસુલાતની હમેશાં સરખી આવક કરવાને વાર્નહેસ્તિંગ્સે આરંભ્યું હતું. તે કાર્નવાલીસે પુરૂ કર્યું. તેણે પાછલી સાલોની આવક ઉપરથી ૧૭૯૧ માં દર વિઘે વરસો વરસ ભરવાની રકમ પ્રથમ દશ વરસને માટે ઠરાવી. પછી તે વિઘોટી ૧૭૯૩ માં હમેશને માટે કાયમ થઈ. એ ધારો પ્રથમ બંગાળામાં અને પછી મુંબાઈ તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં દાખલ થયો.

મ્હૈસૂરનો ત્રીજો વિગ્રહ—૧૭૯૦—૧૭૯૨. ઈંગ્રેજ સરકારે પોતાના મિત્ર રાજાના નામની ઈયાદી નીજામને લખી આપી તેમાં ટિપુ સુલતાનનું નામ નહોતું તેથી ત્રીજો મ્હૈસૂર વિગ્રહ ઉઠ્યો. એ વિગ્રહમાં કાર્નવાલીસે પંડે ટિપુ ઉપર ચડાઈ કરી ૧૭૯૧ માં શીમોગા ને અરિકેરાની લડાઈમાં તેને હરાવ્યો. તે પછી ૧૭૯૨ માં તેને શ્રીરંગપટણમાં ઘેર્યો. એટલે તેણે તાબે થઇને પોતાનો અડધો મુલક ને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ આપી સલાહ કરી.

કાર્નવાલીસે કરેલાં બીજાં કામ—હિંદમાં રાજ્ય કારભારનો પાયો વાર્નહેસ્તિંગ્સે નાખ્યો. તેના ઉપર લાર્ડ કાર્નવાલીસે ઈમારત ચણી. હિંદમાં આવેલા અમીરોમાં એ પેહેલો હતો. એણે રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કરી કલેકટર ને જડજનાં કામ જુદાં પાડ્યાં. યુરોપીઅનોને ફોજદારી કામ સોંપ્યું અને કલકતામાં સુપરિમ કોર્ટ સ્થાપી. એ ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયા. તેમના પછી સરજાનશોર આવ્યા.

સરજાનશોર—૧૭૯૩—૧૭૯૮. એના વખતમાં કંઈ વિશેષ જાણવા જેવા બનાવ બન્યા નથી. એનો મત એ હતો કે દેશીરાજ્યમાં હાથ ન ઘાલતાં સલાહશાંતિથી અમલ ચલાવવો. માટે તેણે ઇંગ્રેજના મીત્ર

રાજાઓને પણ મદદ ન આપી તેથી તેઓ રીસાયા. નિજામ ઉપર મ-રેઠાએ ચડાઈ કરી તેને બહુ સતાવ્યો તથાપી તેને મદદ ન આપી તેથી તેણે ઈંગ્રેજની સિકંદરાબાદની છાવણી ઉઠાવી પોતાની ફોજમાં ફ્રેંચ અ-મલદારો રાખ્યા. વળી ઈંગ્રેજનો બીજો મીત્ર ત્રાવણકોરનો રાજા પણ બોલવા લાગ્યો કે હવે ઈંગ્રેજની મૈત્રીમાં કંઈ માલ નથી. આ ગવર્નરના વખતમાં સન ૧૭૯૫માં કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી મરી ગયો તેથી તેની ગાદીએ તેના દીકરાને અને ૧૭૯૭ માં અયોધ્યાનો નવાબ અસોફોદલા મરણ પામ્યો તેની ગાદીએ તેના ભાઈ સાદત અલીને ઈંગ્રેજોએ બેસાડયા.

લાર્ડ માર્નિંગ્ટન—૧૭૯૮—૧૮૦૫. સરજાનશોર પછી લાર્ડ માર્નિંગ્ટન ગવરનર જનરલ થયા. એમને વેલેસ્લીનો ઈલકાબ મળ્યો હતો તેથી એ લાર્ડ વેલેસ્લી પણ કહેવાય છે. એ ૧૭૯૮ માં આવ્યા. એમના વખતથી ઈંગ્રેજી રાજ્ય ખીલવા માંડયું તે ૧૮૭૭ માં મહારાણી વિકટો-રિઆએ "કૈસરેહિંદ"નું પદ ધારણ કર્યું ત્યારે પરિપૂર્ણ થયું. એમના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા તે એક એ કે મ્હૈસૂર જોડે ચોથો વિગ્રહ તથા મરેઠા જોડે બીજો વિગ્રહ.

દેશી રાજ્યમાં ફ્રેંચો—સરજાનશોરે દેશી રાજ્યમાં હાથ ન ઘાલ-વાથી દેશીરાજાઓ સ્વતંત્ર જેવા થયા. તેમાંના નિજામ, ટિપુ, સિંધિઆ વિગેરેએ પોતાની ફોજમાં ફ્રેંચો રાખી કવાયત શીખવવા માંડી. તથા ફ્રેંચ સાથે ટિપુએ છાનીમાની ખટપટ ચલાવી. વળી એવામાં ફ્રેંચ રાજા નપોલીઅન બોનાપાર્ટ મિશરમાં આવ્યો હતો. તેના મનમાં સિકંદરની પેઠે દિગવિજય કરવાના વિચાર ઉઠતા હતા. ૧૭૯૮.

દેશી રાજ્યોને તાબે કરવું—સરજાનશોરના વખતમાં દેશી રાજાઓ સ્વતંત્ર જેવા થયા હતા. તેમને તાબે કરવાનો લાર્ડ વેલે-સ્લીએ ઠરાવ કર્યો. તેમાં પ્રથમ નિજામનું રક્ષણ કરી તેને પોતાના

પક્ષમાં લીધો ને તેની પાસે લખાવી લીધું કે ઈંગ્રેજ સરકારની મંજુરી શિવાય માંરે કોઈ યુરોપીઅનને નોકરીમાં રાખવો નહીં. ૧૭૯૮. આ સરત પછી દરેક દેશીરાજાના કરારપત્રમાં દાખલ કરી.

મ્હૈસૂરનો ચોથો વિગ્રહ—૧૭૯૯. ટિપુ ફ્રેંચો જોડે ખટપટ કરતો હતો તે મૂકી દેવા તથા તેના રાજ્યમાં ઈંગ્રેજી ફોજ રાખવા અને નિજામના જેવી સરત કરવા તેને કહાવ્યું. તેમ કરવાને તેણે ના કહી તેથી ચોથો મ્હૈસુર વિગ્રહ થયો. એ વિગ્રહમાં ૧૭૯૯ માં માલવેલી આગળ જનરલ હારીસે અને સદાસીર આગળ જંનરલ સ્ટુઅર્ટે તથા શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ જનરલ બેયર્ડે ટિપુને હરાવ્યો. ટિપુ હાર્યો ને મરાયો. તેથી તેનું રાજ્ય ત્રણ ભાગે વહેંચાયું. (૧) શ્રીરંગપટણ ને તેની આજુબાજુનો ભાગ ઈંગ્રેજે પોતે રાખ્યો. (૨) મ્હૈસૂરનો ભાગ મૂળ માલીક હિંદુરાજાના બાળકને આપ્યો અને (૩) ભાગ પોતાને મદદ કરનાર નિજામ, મરેઠા વિગેરેને આપ્યો. ટિપુના પુત્રો ઉપર લાર્ડ વેલ્લેસ્લીએ પિતા સમાન માયા દેખાડી પ્રથમ વિલોરમાં અને પછી કલકતામાં રાજાના ઠાઠથી રાખ્યા.

બીજો મરેઠી વિગ્રહ—૧૮૦૩—૧૮૦૪. સન ૧૮૦૧ માં હોલકરે પેશ્વાને હરાવ્યો તેથી તેણે ૧૮૦૨ માં ઈંગ્રેજ સાથે વસાઈના કરાર કર્યા. એ કરારથી ભોસલા અને હોલકર નાખુશ થયા તેથી બીજો મરેઠી વિગ્રહ ઉઠ્યો. એ વખતે પેશ્વા, ગાયકવાડ, સિંધિઆ. હોલકર અને નાગપુરના ભોંસલા એ મુખ્ય પાંચ મરેઠી રાજ્ય હતાં. એમાં પેશ્વા સૌથી મોટો હતો પરંતુ તેનું જોર બરાબર નહોતું.

બીજા મરેઠી વિગ્રહમાં થએલી લડાઇઓ—એ વિગ્રહમાં ૧૮૦૩ માં જનરલ વેલેસ્લીએ દક્ષિણમાં આસાઈ ને આરગામ આગળ સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા ને અહમદનગર જીત્યું. તેમજ ઉત્તરમાં જનરલ લેકે અલીગઢ અને લાસવારી આગળ સિંધિઆને હરાવી દિલ્હી

અને આગ્રા લીધાં. તથા દિલ્હીના આંધળા શાહઆલમને કેદના દુઃખથી છોડાવ્યો. તેપછી ૧૮૦૩ માં સીરજીઅંજે ગામમાં સિંધિઆં સાથે અને દેવગામમાં ભોંસલા સાથે કરાર કર્યા. તેમાં સિંધિઆએ જમનાંની ઉત્તરનો મુલક અને ભોંસલાએ ઓઢીસા પ્રાંત ઈંગ્રેજને આપ્યા. હવે એકલો જસવંતરાવ હોલકર રણમાં રહ્યો.

જસવંતરાવ હોલકર—એણે ૧૮૦૪ માં કર્નલ મોન્સનને મધ્યહિંદમાં હરાવ્યો તેથી મોન્સને જનરલ ફ્રેજરને મદદમાં લેઈ તેને દીગ આગળ અને જનરલ લેકે તેને ફરૂકાબાદ આગળ હરાવ્યો. તે પછી ૧૮૦૫ માં જનરલ લેકે ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો કારણ કે ભરતપુરના રાજાએ હોલકરને આશ્રો આપ્યો હતો. પણ તેમાં હારીને પાછા આવવું પડ્યું.

લાર્ડ વેલ્લેસ્લેયની પેહેલાં હિંદની હાલત—એ વખતે હિંદની હાલત બહુ વિચિત્ર હતી વખત એવો હતો કે ઈંગ્રેજે સર્વોપરી થવું કે હારીને નાશી જવું. પણ વેલેસ્લીએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સર્વોપરી સત્તા ઈંગ્રેજે લેવી. તેથી એણે એવે પ્રકારે રાજ્ય નીતિ ચલાવી કે સર્વોપરિ ઈંગ્રેજો થયા. એ ૭ વરસ અમલ કરી ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો. એણે પોતાના અમલમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, દિલ્હીનો મુલક, મ્હૈસૂરનો મુલક અને પુનાનો મુલક જીતી ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો કર્યો.

प्रकरण १५ मुं.

ઇંગ્રેજી રાજ્યનું સુદૃઢ થવું

લાર્ડ કાનવાલીસ બીજીવાર—૧૮૦૫–૧૮૦૫. માર્નિગ્ટન ઉર્ફે વેલેસ્લીએ પછી કાર્નવાલીસ ગવર્નર જનરલ થયા. આ અધિકાર ઉપર એ બીજીવાર આવ્યા. પેહેલીવાર ૧૭૮૬ માં આવી સ્થાઈ જમાબંદી અને મ્હૈસૂર ત્રીજો વિગ્રહ વિગેરે મોટાં કામ કર્યા પણ આ વખત તો કાંઈ કરી

શકયા નહીં. કેમકે હિંદમાં આવ્યા પછી દસ અઠવાડીઆમાં મુસાફરી કરતાં ધયડપણને લીધે ધાજીપુરમાં તેનું મૃત્યું થયું.

સર જયાર્જ બાર્લો—૧૮૦૫—૧૮૦૭. એ અવીજી હતા. એમના ઉપર દ્રવ્ય મોકલવાના તથા સલાહશાંતથી અમલ કરવાના વારંવાર વિલાયતથી હુકમ આવતા હતા. તેથી તે પ્રમાણે કરતાં એમના વખતમાં ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં ઘટાડો થયો અને દેશીરાજાઓને મદદ ન આપવાથી તે નાખુશ થયા. એના વખતમાં ટિપુના પુત્રોની ઉશ્કેરણીથી વેલોરમાં દેશી સીપાઇઓએ બંડ કર્યું હતું તે ઝટ બેસાડી દેવામાં આવ્યું હતું.

લાર્ડ મિંટો—૧૮૦૭—૧૮૧૩. એણે વેલેસ્લેયના જીતેલા રાજ્યને આબાદ કર્યું. ફ્રેંચોના મારીશિયસ અને બુર્બોન બેટો મેળવ્યા તથા જાવા બેટ જીત્યો અને મધ્યહિંદમાં ઉઠતી વઢવાડ લડાઈ કર્યા વિના બેસાડી દીધી. વળી એણે પંજાબ, અફગાનીસ્તાન અને ઈરાનમાં વકીલો મોકલી તેમની જોડે વહેવાર ચાલુ કર્યો. એના વખતમાં ૧૮૧૩ માં કંપનીના પટામાં ફેરફાર થયો. તેમાં કંપનીને ચીનમાં વેપાર કરવાની સનંદ આપી ને બધા ઈંગ્રેજોને હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ મેલી.

લાર્ડ મોયરા—૧૮૧૪—૧૮૨૩. એમને હેસ્તિંગ્સનો ઈલકાબ મળ્યો હતો તેથી એમને લાર્ડ હેસ્તિંગ્સ પણ કહેછે. એમના અમલમાં ત્રણ મોટા વિગ્રહ થયા. તે એ કે એક ગુર્ખા વિગ્રહ, બીજો પીંઢારી વિગ્રહ અને ત્રીજો છેલ્લો મરેઠી વિગ્રહ.

ગુર્ખા રાજયની ઉત્પત્તિ—૧૭૬૭. નેપાળના ગુર્ખા લોક બુદ્ધધર્મી હિંદુ છે. મૂળે તેઓ રજપૂત હતા. ને કહેછે કે કનોજનું રાજ્ય તુટ્યું તેમાંની એક શાખાએ એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમણે ૧૭૬૭ માં નેપાળની રાજધાની ખટમંડું જીત્યું ત્યારથી એમના રાજ્યનો આરંભ થાયછે.

ગુર્ખા વિગ્રહ—૧૮૧૪—૧૮૧૬. નેપાળના રાજાએ ઈંગ્રેજી રાજ્યનો

કેટલોક મુલક દબાવ્યો તેથી ગુર્ખા વિગ્રહ ઉઠયો. લાર્ડ મોયરાએ તેમની સાથે લડવા ઓકટર્લની, ગ્લીસ્પી, વુડ, માર્લી વિગેરે સરદારો મોકલ્યા. તેમાં ગ્લીસ્પીના લશ્કરને ગુર્ખાએ હરાવ્યું ને કુકરી નામે છરાવડે મોટી હાની પહોચાડી. પરંતુ ઓકટર્લનીએ સતલજ વાટે ચડાઈ કરી તેના નળગઢ વિગેરે એક પછી એક ગઢ લીધા. ૧૮૧૪. તે પછી ૧૮૧૫ માં મલુનની અને ૧૮૧૬ માં મકવાનપુર તથા હરીપુરની લડાઇઓ થઈ તેમાં ઠીંગણા ગુર્ખા લોક હાર્યા ને ૧૮૧૬ માં સેગાઉલીના કરાર થયા. તેથી ઈંગ્રેજોને નૈનીતાલ, મંસુરી અને શીમળા મળ્યાં.

પીંઢારી વિગ્રહ—૧૮૧૭. પીંઢારા એ લૂટારૂ ટોળીઓ હતી. તેમાં એક જાતના લોક નહોતા. જેને ધંધો રોજગાર ન હોય તે એમાં દાખલ થતા. એમના મુખ્ય સરદારો અમીરખાન, ચીતુ અને કરીમખાન હતા. તેમનું મુખ્ય રહેઠાણ માળવામાં હતું પણ તેઓ આખા દેશમાં ધાડાં પાડી લૂટ કરતા હતા. માટે લાર્ડ મોયરાએ તેમના ઉપર ૧ લાખ ને ૨૦ હજાર સૈન્ય મોકલ્યું. તેણે પીંઢારાનો નાશ કર્યો તેથી અમીરખાને ટાંકનું સંસ્થાન માગી લીધું. કરીમખાન શરણે આવ્યો ને ચીતુ જંગલમાં નાશી ગયો. ત્યાં એને વાઘે મારી ખાધો. આ વિગ્રહમાં રારજાન માલકમે સારી મદદ કરી હતી.

છેલ્લો મરેઠી વિગ્રહ—૧૮૧૭—૧૮૧૮. એ વિગ્રહમાં પુનાના પેશ્વા, ઈંદોરના હોલકર અને નાગપુરના ભોંસલા ઈંગ્રેજ સામે થયા હતા. તેનું કારણ એ કે એ લોકોને ઈંગ્રેજના તાબામાં રહેવું ગમતું નહોતું.

પુનાના પેશ્વા—૧૮૧૭—૧૮૧૮. બાજીરાવ પેશ્વાએ ૧૮૦૨ માં વસાઇનું તહનામું કર્યા છતાં ઈંગ્રેજ સામે તે કાવત્રાં કરતો હતો. એવામાં એના પ્રધાન ત્રિંબકજીએ ગાયકવાડના ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખૂન કરાવ્યું. તેથી ઈંગ્રેજે ત્રિંબકજીને કેદ કરી પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં ફરી કરાર કર્યા.

તોપણ તે જંપ્યો નહી ને એણે ઈંગ્રેજ રેસીડેન્ટ એલ્ફીસ્તન ઉપર ચઢાઈ કરી તેથી ઈંગ્રેજ લશ્કરે તેને ૧૮૧૭ માં ખડકી અને કોરેગામની લડાઈમાં હરાવ્યો તથા તેના સરદાર બાપુ ગોખલાને ૧૮૧૮માં આસ્ટીની લડાઈમાં માર્યો. આખરે પેશ્વા શરણે આવ્યો. તેને ૮ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી ઈંગ્રેજે બિથુરમાં રાખ્યો ને પુનાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. તથા સતારાની ગાદીએ બીજા શાહુના કુંવર બાળાસાહેબને બેસાડયો.

ઈંદોરના હોલકર—૧૮૧૭. ઈંદોરના રાજ્યમાં ૧૮૧૧ માં યશવંતરાવ હોલકર મરી ગયો. તેની ગાદીએ તેનો દીકરો મલ્હારરાવ બેઠો. એ નાનો હતો માટે રાજ્ય એની મા તુલસીબાઈ ચલાવતી હતી. એ તુલસીબાઈ ઈંગ્રેજ સાથે સલાહ રાખતી હતી તેથી તેના સરદારોએ તેને મારી ને ઈંગ્રેજ સામે લડવા આવ્યા. તેમને ઈંગ્રેજ સરદાર હિસ્લોપ સાહેબે ૧૮૧૭ માં માહીદપુરની લડાઈમાં હરાવ્યા. આખરે તેમણે કેટલોક મુલક આપી મંદેસર આગળ સલાહ કરી. ૧૮૧૭.

નાગપુરના ભોંસલા—૧૮૧૭. ભોંસલા આપાસાહેબે પોતાના રાજ્યમાં રહેલા રેસીડેન્ટ ઉપર ચડાઈ કરી તેથી તેને ૧૮૧૭ માં જનરલ હાર્ડગે જબલપુર આગળ હરાવ્યો ને તેની ગાદી રઘુજી ભોંસલેને આપી. એ રઘુજી ભોંસલા અપુત્ર મરણ પામવાથી ૧૮૫૩માં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

એ રીતે ત્રણ મોટા વિગ્રહ પતાવી ૧૮૨૩ માં મોયરા વિલાયત ગયો. એના વખતમાં કેટલાક સુધારા થયા, કેળવણી વધી અને વર્તમાનપત્રો નીકળ્યાં. તથા ૧૮૧૯ માં શીંગાપુર મળ્યું.

લાર્ડ આમહર્સ્ત—મોયરા ગયા પછી થોડા માસ મીસ્તર આદમે ગવર્નર જનરલનું કામ ચલાવ્યું. તે પછી ૧૮૨૩ માં આમહર્સ્ત આવ્યા. એમના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા તે એ કે એક પેહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ અને બીજો ભરતપુરની જીત.

પેહુલો બ્રહ્મી વિગ્રહ—૧૮૨૪—૧૮૨૬. બ્રહ્મદેશના લોકો બુદ્ધ-ધર્મ હિંદુ છે. એ દેશમાં ૧૭૫૦ ને સુમારે આલોમ્પ્રાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું ને આવામાં રાજધાની કરી. એ વંશના રાજાએ ઈંગ્રેજી મુલક ઉપર આ-વવા માંડયું તેથી પેહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ ઉઠયો. એ વિગ્રહમાં ૧૮૨૪ માં રંગુન અને પ્રોમ આગળ તથા ૧૮૨૫ માં પાગામ આગળ લડાઈઓ થઈ. તેમાં ઈંગ્રેજ સરદાર કેમ્પબલે બ્રહ્મી લોકના સરદાર મહાબાંદુલા તથા નરકાધીપતી વિગેરેને હરાવ્યા. તેથી બ્રહ્મદેશના રાજાએ આન્દાબુના કરાર કર્યા ૧૮૨૬. આ કરારથી આસામ, આરાકાન અને તિનાસીરામ પ્રાંત ઈંગ્રેજોને મળ્યા.

ભરતપુરની જીત—૧૮૨૭. એ જાટ સંસ્થાનનો રાજા મરીજવાથી તેનો દીકરો બળવંતસિંહ ગાદીએ બેઠો. એને એના પીતરાઇ દુર્જનસાલે ઉઠાડી મૂકયો. તેનો પક્ષ ઈંગ્રેજે કરી લાર્ડ કોમ્બર મીયરને મોકલ્યો. તેણે ભરતપુરને ઘેરી જીતી લીધું તથા તેનો અજીત માટીનો કોટ તોડી નાખ્યો.

લાર્ડ વિલ્યમબેન્ટિક—૧૮૨૮—૧૮૩૫. દેશીઓનું ભલું કરી હિંદમાં રાજ્ય વહીવટ કરનાર પેહેલો એ નર હતો. કલકતામાં એનું પુ-તળું છે. એણે વસુલાતખાતામાં સુધારો કર્યો ને બ્રહ્મીવિગ્રહથી થએલા ૧૪ કરોડનો ખાડો પુરવા ત્રણ રીતે આવક વધારી. (૧) હમેશના ખરચમાં ૧॥ કરોડનો ઘટાડો કર્યો (૨) માફી જમીન ઉપર કર નાખ્યો (૩) માળવાના અફીણ ઉપર જકાત ઠરાવી. લાર્ડ બેન્ટિંકનાં બે કામ વિશેષ સંભારવા જે-વાં છે તે એ કે તેણે સતીનો અને ઠગીનો નાશ કર્યો.

સતી તથા ઠગીનો નાશ—૧૮૨૯—૧૮૩૦. ધણીની પાછળ સ-તીને નામે હજારો વિધવાઓ બાળી મૂકવામાં આવતી હતી. તેનો બેન્ટિકે અટકાવ કર્યો ને ૧૮૨૯ માં કોંસીલમાં કાયદો મંજુર કરાવ્યો કે જે કોઈ સતીને બાળે તેને ખૂની ગણી શિક્ષા, કરવી. તે પછી તેણે ઠગીનો નાશ

કર્યો. ઠગારા ફાંસીઆ લોકો વટેમાર્ગુઓને લૂટવા સારૂ ગળામાં ફાંસો ઘાલી મારી નાખતા હતા તેવા લોકોને પકડી લાર્ડ બેન્ટિકે નાશ કર્યો. ૧૮૩૦. એ કામમાં કપ્તાન સ્લીમને સારી મદદ કરી હતી.

બેન્ટિકે કરેલી મ્હેસુરને કુર્ગના રાજ્યની ગોઠવણ—૧૮૩૦. એણે મ્હેસૂરના રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હતું તે મટાડવા એ રાજ્ય હાથમાં લેઈ તેના ઉપર જમી બેસાડી તેપછી ૧૮૩૪ માં રૈયતનું દુઃખ ટાળવા કુર્ગનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. કારણ કે કુર્ગનો રાજા જંગલી ને ક્રુર હતો. તે રૈયતને બહુ દુઃખ દેતો હતો.(૧૮૮૧ માં મ્હેસૂરનું રાજ પાછું સોંપ્યું છે.)

લાર્ડ બેન્ટિકના વખતમાં થએલાં બીજાં કામ—એના વખતમાં ૧૮૩૩ માં કંપનીને બીજી વીસ વરસની સનંદ મળી તેમાં મુખ્ય સરત એ હતી કે કંપનીએ બિલકુલ વેપાર બંધ કરી માત્ર રાજ્ય કરવું. વળી એના વખતમાં કાયદાનો સુધારો કરવા કમીશન નીમાયું, કૌંસીલમાં એક મેમ્બર વધ્યો તથા આગબોટો શરૂ થઈ, ઈંગ્રેજી નિશાળો સ્થપાઈ ને યુરોપમાં જવા આવવાનો ટુંકો રસ્તો નીકળ્યો.

મેટકાફ અને ઓકલાંડ—૧૮૩૫—૧૮૪૨. બેન્ટિક પછી મેટકાફ ગવર્નર જનરલ થયા. એમણે ૧ વરસ અમલ કર્યો. તેમાં છાપખાનાંને છૂટ આપી. પછી ૧૮૩૬ માં લાર્ડ ઓકલાંડ આવ્યા. એમના વખતમાં અફગાનીસ્તાન અને ચીન સાથે લડાઈ એ બે મુખ્ય બનાવ બન્યા.

૧ લી અફગાન લડાઈ—એ લડાઈ થવાનું કારણ એ હતું કે અફગાનીસ્તાનથી નાશી આવેલા શાહસુજાને ઈંગ્રેજોએ કાબુલની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેથી અફગાનો સામા થયા ને લડાઈ ચાલી. તેમાં આખરે અફગાનીસ્તાનનું રાજ્ય વગર વાંધે અફગાનોને આપી ઈંગ્રેજોને હિંદમાં પાછા આવવું પડ્યું.

અફગાનીસ્તાનની હકીકત—અહમદદુરાની નામે અફગાન સર-

દારે અફગાનીસ્તાનમાંથી ઈરાનીઓને હાંકી કહાડ્યા ને પોતે ૧૭૪૭ માં કાબુલનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના વંશમાં ઘણા છોકરા હતા તે અહમદ દુરાનીના મરણ પછી માંહોમાંહે લડ્યા. તેમાં અંતે શાહસુજા ગાદીએ બેઠો. તેને તેના ભાઈ મહમદે ઉઠાડી મૂક્યો. તેથી તે નાશી આવી ઈંગ્રેજને આશરે લૂધીઆનામાં રહ્યો. તે પછી મહમદને ઉઠાડી તેનો વજીર દોસ્ત મહમદ અમીરના પદથી ગાદીએ બેઠો ૧૮૨૬. એ દોસ્તમહમદના દરબારમાં લાર્ડ ઓકલાંડે રૂષિઅનભયથી કેટલાક ઠરાવ કરવા સારૂ ૧૮૩૭ માં વેપારનો રસ્તો ખુલ્લો કરવાને બાને કપ્તાન બર્ન્સને મોકલ્યો. દોસ્ત મહમદે પેશાવરગઢ માગ્યો. તે ન આપતાં બર્ન્સ પાછો આવ્યો. તેથી ઓકલાંડે પોતાના તાબામાં રહે એવા શાહસુજાને કાબુલની ગાદીએ બેસાડવા નિશ્ચય કર્યો. પછી મદદને સારૂ શીખ રાજા રણજીતસિંહ સાથે ઓકલાંડે સલાહ કરી ૧૮૩૮.

અફગાનીસ્તાન ઉપર ચ[illegible]—[illegible] [illegible]હસુજાને લેઈ ઈંગ્રેજ તથા શીખ લ[illegible] [illegible]લનઘાટને રસ્તે અફગાનીસ્તાન ઉપર [illegible]. તેમાં કંદહાર [illegible] આવ્યું ને ઈંગ્રેજ [illegible] [illegible] ગીજની તથા કાબુલ જીતી શાહસુજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના રક્ષણ અર્થે જનરલ સેલ તથા જનરલ મેકનાટન લશ્કર સાથે રહ્યા. દોસ્તમહમદ બુખારે નાશી ગયો પણ ત્યાં મદદ ન મળવાથી પાછો આવ્યો તેને ૧૮૪૦માં પરવાનની લડાઈમાં જનરલ સેલે હરાવ્યો ને પકડી આણી રાજ્યકેદી તરીકે કલકતામાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ઈંગ્રેજી લશ્કરની કતલ—શાહસુજાથી અફગાન લોકો રાજી નહોતા તેથી દોસ્તમહમદના દીકરા અકબરખાને આગેવાન કરી શાહસુજા તથા મેકનાટન અને કર્નલ બર્ન્સને મારી નાખ્યા. તેથી ભય પામી બાકી રહેલા ઈંગ્રેજોએ અકબરખાનને તેની મરજી પ્રમાણે કરાર

કરી આપ્યા: તેથી તેણે ઇંગ્રેજોને સુખે જવા દેવાનું વચન આપ્યું. ઈંગ્રેજો પાછા આવવા નીકળ્યા. તેમના ઉપર અફગાનોએ વિશ્વાસઘાત કરી હલ્લો કર્યો. તેમાં ટાઢથી તથા અફગાનોના મારથી ૧૬ હજાર માણસ મરણ પામ્યું. માત્ર દાકતર બ્રાયડોન ઉગર્યો તે જલાલાબાદમાં આવી જનરલ સેલને મળ્યો ને બધી વાત કહી. ૧૮૪૨.

ચીન સાથે લડાઈ—૧૮૪૦—૧૮૪૨. અફગાન લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં ચીન સાથે લડાઈ જાગી. ચીનના લોકો અફીણના વ્યસનથી ખરાબ થતા હતા માટે ચીનની સરકારે અફીણનો વેપાર બંધ પડાવ્યો હતો. તોપણ ઈંગ્રેજો બળાત્કારે ત્યાં જતા. તે માટે ચીનના રાજાએ તેમની અફીણની પેટીઓ બાળી નંખાવી. તેથી લડાઈ ઉઠી. ગોફ સાહેબે જઈ તેમને હરાવી હાંકાંગ બેટ જીત્યો અને કંતાન વિગેરે ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની છૂટ મેળવી ૧૮૪૨.

લાર્ડ એલનબરો—૧૮૪૨—૧૮૪૪. ઓકલાંડ વિલાયત ગયા પછી લાર્ડ એલનબરો આવ્યા. એમના વખતમાં ૧લી અફગાન લડાઈની પૂર્ણાવતી અને સિંધ તથા સિંધિઆ સાથે લડાઈ એ ત્રણ બનાવ બન્યા.

૧લી અફગાન લડાઇની પૂર્ણાવતી—૧૮૪૨. અફગાનીસ્તાનમાં બનેલા માઠા સમાચાર કલકતે પહોચ્યા પછી એક મહીને લાર્ડ એલનબરો આવ્યા. તેમણે વેર વાળવા સારૂ જલાલાબાદમાં રહેલા જનરલ સેલની મદદે જનરલ પોલોકને અને કંદહારમાં રહેલા જનરલ નોટની મદદે જનરલ ઈંગ્લાંડને મોકલ્યો. તે સર્વે મળી કાબુલ ઉપર ચડાઈ કરી કાબુલનો બજાર દારૂથી ઉડાડી મૂકયો ને શત્રુઓને હરાવી ઈંગ્રેજ બંધીવાનો છોડવ્યા. પછી કાબુલની ગાદી વગર હરકતે દોસ્ત મહમદને લેવા દેવાની સરતે ઈંગ્રેજી લશ્કર હિંદમાં પાછું આવ્યું. આ લડાઇમાં ઈંગ્રેજોને ૧૫ કરોડ રૂપીઆ ખરચ થયો હતો.

સિંધ સાથે લડાઈ—૧૮૪૩. સિંધના અમીરો સ્વતંત્ર હતા. તેમણે અફગાન લડાઇમાં જતાં આવતાં ઇંગ્રેજી લશ્કરને હરકત કરી. માટે મેજર ઔટરામ તેમની સાથે સલાહ કરવા ગયો. પણ અમીરો પોતાનું સ્વતંત્રપણું ખોઈ ઇંગ્રેજી રાજ્યને તાબે થયા નહીં. તેથી લડાઈ થઈ. તેમાં સરચાર્લસ નેપીઅરે મીઆની અને હૈદ્રાબાદની લડાઇમાં તેમને તથા તેમની ૧૨ હજાર ફોજને હરાવી ૧૮૪૩ માં સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો. સિંધના અમીરોમાં મુખ્ય શેર મહમદ તથા શાહમહમદ હતા.

સિંધિઆ સાથે લડાઈ—૧૮૪૩–૧૮૪૪. એ લડાઈ થવાનું કારણ એ છે કે જંકોજી સિંધિઆ અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની ગાદી સારૂ તેની સ્ત્રી તારાબાઈ અને તેના મામા વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. તારાબાઇએ જીઆજીરાવને ખોળે લેઈ રાજકારભાર કરવા માંડયો. ને મામાને કારભારમાંથી દુર કર્યો. મામાએ ઈંગ્રેજોની સહાય માગી. ઇંગ્રેજોએ આવી મહારાજપુર અને પનીઆની આગળ તારાબાઇના લશ્કરને હરાવ્યું. પેહેલી લડાઇમાં લાર્ડગફ તથા એલન્બરો જાતે હાજર થમા હતા અને બીજી લડાઇમાં જનરલ ગ્રે સાહેબ હતો. તે પછી ૧૮૪૪ માં સલાહ થઈ તેમાં તારાબાઇને પેન્સન આપ્યું. ને બાળરાજા મોટો થાય ત્યાં સુધી રાજ કરવા એક પંચ નીમ્યું.

લાર્ડ હાર્ડીંગ—૧૮૪૪–૧૮૪૮. લાર્ડ એલન્બરોની ભ્રમીત વૃત્તિને લીધે ડાયરેક્ટરોએ તેને ૧૮૪૪ માં રજા આપી. તે પછી લાર્ડ હારડીંગ આવ્યો. એ શૂરો અને બહાદુર લડવૈઓ હતો. એનો યુરોપમાં લિગ્નીના યુદ્ધમાં એક હાથ કપાયો હતો. એના વખતમાં પેહેલો શીખ વિગ્રહ થયો.

શીખ લોકની ઉત્પત્તિ—શીખ લોકો પોતાની ઉત્પત્તિ ગુરૂ નાનકથી ગણેછે. તેથી એમને નાનકસહી પણ કહેછે. કહેછે કે એ કબીરનો ચેલો હતો. એનો જન્મ ૧૪૬૯ માં થયો એનાથી દસમો

આચાર્ય ગુરૂગોવિંદ હતો. એમને મુગલ લોકોએ સંતાપ્યા તેથી તેમણે રાજ્યબળ ધારણ કરી તેની સાથે પ્રાણ જતા લગી લડયા ને નાનાં નાનાં રાજ સ્થાપ્યાં. આગળ જતાં વધારે બળવાન થયા ને મરેઠા સાથે મુગલાઈ રાજ વેહેંચી લીધું.

શીખ રાજા રણજીતસિંહ—એનો જન્મ ૧૭૮૦માં થયો, એની ૨૦ વરસની ઊમરે અફગાન રાજાએ એને પંજાબનો સૂબો નીમ્યો. એ વખતે એણે વધારે અમલ બેસાડી પોતે રાજા થયો. ને ૧૮૦૦માં લાહોરની ગાદીએ બેઠો. પછી તેણે શીખ એટલે સુશિક્ષિત પામેલી ફોજને યુરોપી. અમલદારો રાખી સારી કેળવી. ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંહનું મૃત્યુ થયું તેથી રાજમાં ગડબડ થઈ. આંખરે ૧૮૪૩ માં તેના આઠ વરસના દીકરા દુલિપસિંગને ગાદીએ બેસાડી તેની મા ચંદાકુંવરે રાજ કરવા માંડયું. આગળ એમનું બળ વધવાથી તેઓ ઇંગ્રેજી મુલક ઉપર આવવા લાગ્યા તેથી પેહેલો શીખ વિગ્રહ થયો.

પેહેલો શીખ વિગ્રહ—૧૮૪૫-૧૮૪૬. એમાં ઈંગ્રેજ સરદાર સરહેન્રી સ્મિથ તથા સરહ્યુગફ સાહેબ હતા. તેમના સામાં ૧૫૦ તોપો સાથે ૬૦ હજાર શીખ સૈન્ય આવ્યું. એમના સરદાર સ્યામસિંગ, તેજ-સિંગ અને ગુલાબસિંગ તથા લાલસિંગ હતા. તેમની સાથે ૧૮૪૫ માં મુડકી અને ફીરોજ શહેર આગળ તથા ૧૮૪૬માં અલીવાલ અને સોબ્રા-ન આગળ લડાઇઓ થઈ. તેમાં દરેક ઠેકાણે ઇંગ્રેજને પુષ્કળ હાની પહોચી તથાપી સોબ્રાનની લડાઇથી તેઓ શરણે આવ્યા. તેમની સાથે ૧૮૪૬ માં લાહોર મુકામે કરાર કર્યા. તેમાં લડાઇના ખરચને પેટે કાશ્મીર અને હજારા એ બે પરગણાં ઇંગ્રેજને મળ્યાં.

હાર્ડીંગે કરેલાં બીજાં કામ—૧૮૪૮ માં હાર્ડિંગ વિલાયત ગયો. એણે હિંદમાં સતી થવાના અને દીકરીઓને દુધ પાતી કરવાના ધારા

તથા ઓઢીઆના જંગલી લોકમાં નરમેધ કરવાના ધારા બંધ પાડ્યા. તેમજ બાકી રહેલા ફાંસીઆ લોકોનો પણ નાશ કર્યો.

લાર્ડ દલહૌસી—૧૮૪૮—૧૮૫૬. હિંદના બધા ગવર્નરોમાં એ વધારે વખાણવા જોગ હતો. કેમકે એણે હિંદમાં દેશીરાજ્ય ખાલસા કરવા સિવાય બીજાં કેટલાંએક સારાં ને સુખદાયક કામ કર્યાં છે. એનો મુખ્ય વિચાર એ હતો કે દેશની ચડતી અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી. એના વખતમાં પાંચ મોટાં કામ થયાં. ૧ લું, બીજો શીખ વિગ્રહ. ૨ જું, બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. ૩ જું, દેશીરાજ્યોનું ખાલસા કરવું. ૪ થું, કંપનીના પટામાં ફેરફાર અને ૫ મું, લોકોપયોગી ખાતામાં સુધારો તથા વધારો.

બીજો શીખ વિગ્રહ—૧૮૪૮—૧૮૪૯. આ વિગ્રહ મુલતાનના શીખ સરદાર લાલામૂળરાજે ઉઠાવ્યો હતો. તેણે ઈંગ્રેજ સામા થઈ તેના બે અમલદારોને મારી નાખ્યા તેથી બીજો શીખ વિગ્રહ ઉઠ્યો. મૂળરાજના લશ્કરમાં શેરસિંગ તથા તેનો બાપ છત્રસિંગ વીગેરે શીખ સરદારો હતા. તેના સામા ઈંગ્રેજસરદાર મીસ્તર એડવર્ડ અને લાર્ડગફ હતા. એમની લડાઇઓ ૧૮૪૮ માં કનેરી, સદુસામ અને રામનગર તથા ૧૮૪૯ માં ચીલીયનવાળા અને ગૂજરાત ગામ આગળ થઈ. તેમાંની પેહેલી ત્રણ લડાઇઓમાં ઈંગ્રેજો જીત્યા પણ ચોથી ચીલીયનવાળાની લડાઇમાં હાર્યા, ને શીખ લોકોએ તેમની ચાર તોપો ને ત્રણ વાવટા ખૂચાવી લીધા. તે પછી ગૂજરાત આગળ જીત્યા તેથી તેમણે પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો ને રાજા દુલીપસિંગને ૫ લાખ ૮૦ હજારનું વરસાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૯. તે પછી ત્યાંની રૈયતનાં હથિઆર લીધાં તથા ત્યાં સડકો ને નેરો ખોદાવી રોબર્ટ નેપિઅરે પંજાબનું શાંતીકરણ કર્યું.

બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ—૧૮૫૨. એ વિગ્રહ થવાનું કારણ એ છે કે રંગુનમાં યુરોપીઅન વેપારીઓને ત્યાંના સુબાએ કેટલુંક નુકશાન કર્યું તે

બાબત ઈંગ્રેજોએ આવાના રાજા પાસે વકીલ મોકલ્યો. તેનું કહેવું ન સાંભળતાં આવાના રાજાએ તેનું ઉલટું અપમાન કર્યું. તેથી ૧૮૫૨ માં એ વિગ્રહ ઉઠ્યો તેમાં જનરલ ગોડવીએ રંગુન અને પેગુ આગળ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા ને પેગુ ખાલસા કરી આગળ મળેલા આરાકાન અને તિનાસરીમ સાથે જોડી દીધો. તે બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ કહેવાયો ૧૮૫૨. બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં આવ્યા પછી વસ્તી અને વેપારમાં આબાદ થયો છે. ને ત્યાં રૈયતને ઘણું સુખ છે.

દેશી રાજ્ય ખાલસા કરવાનું કારણ—દલહૌસીનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજાઓનો કારભાર હાનીકારક ને નિયમથી વિરૂદ્ધ છે. માટે વાજબીની રીતે તેમને દુર કરવા જોઇએ. તેથી તેણે પોતાની સામે થનાર અને બિનવારસ દેશી રાજાનો મુલક ખાલસા કર્યો.

ખાલસા કરેલાં દેશી રાજ્ય—દલહૌસીએ ૧૮૪૯માં સતારાનું રાજ્ય ૧૮૫૩માં ઝાંસી ને નાગપુરનું રાજ્ય તથા ૧૮૫૬માં અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. કારણ કે એમાં પેહેલા ત્રણના રાજા અપુત્ર મરી ગયા હતા ને ચોથાના રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હતું.

પેન્સન બંધ કર્યાં—દલહૌસીએ ૧૮૫૩ માં કર્ણાટકના નવાબ, તાંજોરના રાજા અને પુનાના પેશ્વાનાં પેન્સન બંધ કર્યાં. કારણ કે તેઓ અપુત્ર મરણ પામ્યા હતા. પરંતુ તેમાં પેહેલા બેના કુટંબને તો થોડી આજીવિકા બાંધી આપી હતી પણ પેશ્વાના વારસ નાનાંસાહેબને કંઈ આપ્યું નહોતું. તેથી તે ૧૮૫૭ના બલવામાં આગેવાન થયો.

નિજામે વરાડપ્રાંત આપ્યો—૧૮૫૩. નિજામના રાજ્યમાં તેના રક્ષણને સારૂ ઈંગ્રેજી લશ્કર રહેતું હતું. તેના ખરચનાં નાણાં તેનાથી વરસોવરસ અપાતાં નહોતાં તેથી તેને પેટે તેણે વરાડપ્રાંત ઇંગ્રેજોને આપ્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર—૧૮૫૩. આ વરસમાં કંપનીના પ-

ટામાં ફેરફાર થયો. તેમાં કંપનીના ડાયરેક્ટરો ૩૦ને બદલે ૧૮ થયા, ને બંગાળામાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર નીમાયો તથા સીવિલસર્વિસની પરિક્ષામાં હિંદના બધા રહેવાસીઓને જવાની છુટ આપી અને આખા હિંદને માટે ધારા બાંધનારી સભા ઠરાવી તથા પટાની મુદત ૨૦ વરસની કહાડી નાખી પાર્લામેંટની મરજી ઉપર રાખી.

દલહૌસીએ કરેલા લોકો ઉપયોગી સુધારા–દલહૌસીએ લોકો ઉપયોગી કેટલાએક સુધારા કરી નવાં ખાતાં સ્થાપ્યાં. તેમાં ૧ લું. સર્વને વધારે ઉપયોગી જે જાહેર બાંધકામ ખાતું જેને ઇજનેર ખાતુ કહેછે તે સ્થાપ્યું. તેથી હાલ હિંદમાં નેહેરો અને સડકો થઇછે. ૨ જું. સોંઘા ભાવથી કાગળ પત્રો લેઈ જવા લાવવા ટપાલખાતામાં સુધારો કર્યો. અને ૩ જું, ઇંગ્લાંડ જવાનો ટુંકો રસ્તો જે રાતો સમુદ્ર તે માર્ગે આગબોટ ચલાવવામાં મદદ કરી. એમના વખતમાં પેહેલવેહેલાં રેલ તથા તાર નંખાયા ને આગગાડી ચાલી તથા વરાળ યંત્રો દાખલ થયાં.

દલહૌસીનું વિલાયત જવું—એ સાહેબ ૧૮૫૬ માં સ્વદેશ ગયા ત્યાં મંદવાડ ભોગવી ૧૮૬૦ માં મરી ગયા. એમના આઠ વરસના અમલમાં ઇંગ્રેજી રાજમાં, અયોધ્યા પ્રાંત મધ્યપ્રાંતો અને પંજાબ તથા બ્રહ્મદેશનો વધારો થયો.

લાર્ડ કેનિંગ—૧૮૫૬-૧૮૬૧. એમના વખતમાં ૧૮૫૭ નો બલવો, રાજગાદીના તાબામાં હિંદનું આવવું, મહારાણીજીનો ઢંઢેરો, ઇરાન ને ચીન સાથે લડાઈ અને ઇન્કમટાક્ષ તથા નોટોનાં નાણાંનું ચાલવું એટલા સાત બનાવ બન્યા.

૧૮૫૭ નો બલવો—એ સીપાઇઓનો બલવો કહેવાય છે. કેમકે એ ઇંગ્રેજી લશ્કરના દેશી સીપાઇઓએ કર્યો હતો. બલવાનાં કારણ જુદાં જુદાં કહેવામાં આવે છે, પણ એમાં ખરાં એ દેખાય છે કે દલહૌસીની

રાજ ખાલસા કરવાની રીતથી દેશી રાજાઓ અને કાર્તુસો દાંતમાં ઘાલીને ખોલવાથી દેશી સીપાઇઓ નારાજ થયા. એથી બલવો થયો.

પ્રથમ બલવો—૧૮૫૭ના મે માસની તારીખ ૧૦મીને રોજ થયો. કાર્તુસો એટલે દારૂની ટોટીઓ જે દાંત વડે ખોલી બંદુકમાં નાખવામાં આવે છે. તે વિષે એવી ગપ ચાલી હતી કે "ઇંગ્રેજોએ લોકોને બળાત્કારે વટલાવી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લેવા એના ઉપર ભૂંડની ચરબી ચોપડી છે" એ વાત ખરી માની મીરતના સીપાઇઓએ પ્રથમ બલવો કર્યો. તેઓ એકદમ છાવણીમાં ધસ્યા ને જે યુરોપીઅન મળ્યા તેને મારી નાખ્યા. પછી તેઓ દિલ્લી ગયા.

દિલ્લી—દિલ્લીમાં બલવાખોરો પદભ્રષ્ટ મોગલ પાદશાહને મળ્યા ને તેનો અધિકાર સ્વિકાર્યો. એટલે બીજે દહાડે સવારે મુસલમાનોએ બંડ કર્યું. તેથી દિલ્લીના ઇંગ્રેજોએ પોતાનું દારૂખાનું સળગાવી દીધું. કારણ કે તે શત્રુના હાથમાં જાય નહીં. એ પ્રમાણે બલવાનું મધ્ય સ્થળ દિલ્લી ગણાયું. ત્યાંથી વાયવ્ય પ્રાંત, અયોધ્યા પ્રાંત અને બંગાળા પ્રાંતમાં બલવો ફેલાયો. દરેક ઠેકાણાના બલવાની હકીકત ત્રાસદાયક છે. બલવાખોરોએ યુરોપીઅન અને ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાઓ જેઓ તેમના હાથમાં આવ્યા તે સર્વને તેમણે મારી નાખ્યા એટલુંજ નહીં પણ તેમનાં નિરઅપરાધી સ્ત્રી છોકરાંનો પણ ઘાત કર્યો ને ત્રીજોરીઓ લૂટી. એ વખતે ઇંગ્રેજી ફોજમાં બુદ્ધિમાન અમલદારોની ખોટ હતી.

બલવામાં મદદ—બલવામાં મદદ કરનાર દેશીરાજાઓ હતા. તેમાં મુખ્ય આગેવાન પેશ્વાનો દત્તક નાનાસાહેબ, તેનો સગો તાત્યાટોપી, ઝાંસીની રાણી અને અયોધ્યાની બેગમ તથા દિલ્લીનો છેલ્લો પાદશાહ મહમદ બહાદુરશાહ એ પાંચ હતા.

બલવામાં સામેલ ન થએલા લોકો—પંજાબના સીપાઇઓ

તથા શીખ લોકો અને મુંબાઈ તથા મદ્રાસની દેશી ફોજના સીપાઇઓ તેમના અમલદારોના દાબથી બલવામાં સામેલ થયા નહોતા. તેમજ નિઝામના પ્રધાન સર સલારજંગના દાબથી હૈદ્રાબાદની ફોજ પણ ઇંગ્રેજને વફાદાર રહી હતી.

બલવામાં ઇંગ્રેજ સરકારને મદદ કરનાર રાજાઓ ને લોકો—બલવામાં ઇંગ્રેજ સરકારને મદદ કરનાર રાજાઓમાં નિઝામ, સિંધિઆ ગાયકવાડ, અને બાંવલપુરના નવાબ તથા સતારાના રાજા હતા. તેમજ પંજાબના શીખ લોકોએ તથા નેપાળના ગુર્ખા લોકોએ પણ મદદ આપી હતી.

બલવો બેસાડનાર ઇંગ્રેજ અમલદારો—બલવો બેસાડનાર ઇંગ્રેજ અમલદારોમાં મુખ્ય સેનાપતી કેમ્બલ, જનરલ ઔટરામ, જ. હેવલોક, જ. એડવર્ડ, જ. નીકલ્સન, જ. નીલ, સર હ્યુરોઝ, જ. હડસન અને સર હેનરીલારેન્સ, તથા સરજાન લારેન્સ એ ૧૦ હતા.

બલવાનાં મુખ્ય સ્થળ—બલવાનાં મુખ્ય સ્થળ કાનપુર, લખનોર, દિલ્લી અને અયોધ્યા તથા મધ્યહિંદ હતાં. (૧) કાનપુરના બલવામાં નાનાસાહેબ આગેવાન હતો. એણે પોતાની પેશ્વાને નામે આણ ફેરવી ઇંગ્રેજી છાવણીને ઘેરો ઘાલ્યો. તેમાં શરણે આવેલા ઇંગ્રેજોને માર્યા. એ બલવો જનરલ હેવલોકે બેસાડયો. (૨) લખનોરના બલવામાં અયોધ્યાની બેગમ આગેવાન હતી. એના ઉપર સર હેનરીલારેન્સે ચડાઈ કરી તેમાં તે મરાયો ને મદદે આવનાર હેવલોક તથા તેનું લશ્કર ઘેરાયું. તેનો કેમ્બલે છુટકારો કર્યો. (૩) દિલ્લીના બલવામાં મોગલ પાદશાહ મહમદ બહાદુરશાહ આગેવાન હતો. અહીંઆં ૩૦ હજાર બલવાખોરો હતા. તેમના ઉપર ૮ હજાર ઇંગ્રેજી લશ્કરે ચડાઈ કરી. તેમાં નીકલ્સન મરાયો પણ હડસને આવી બહાદુરશાહને પકડયો ને તેના બે છોકરાને મારી બહાદુરશાહને રાજકેદી કરી

રંગુન મોકલ્યો. ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મુઓ. (૪) અયોધ્યામાં અયોધ્યાની બેગમ, બરેલીનો નવાબ અને નાનાસાહેબે આવી પ્રજાનો બલવો ઉઠાવ્યો. તેમને ક્રમ્બલે બે વરસ લડી હરાવ્યાં. આ લડાઈમાં નાનાસાહેબ નેપાળ તરફ નાઠો અને અયોધ્યા વિગેરે એક પછી એક કીલ્લા ઈંગ્રેજે લીધા. (૫) મધ્યહિંદના બલવામાં ઝાંસીની રાણી અને તાત્યાટોપી આગેવાન હતાં. એમને સર હ્યુરોજે હરાવ્યાં ને માર્યા તથા મધ્યહિંદ તાબે કર્યું.

प्रकरण १६ मुं.

ઇંગ્લાંડની રાજગાદીના તાબામાં હિંદનું આવવું.

રાજ્ય ગાદીને તાબે હિંદનું આવવું—૧૮૫૮. બલવો સમ્યા પછી હિંદનું રાજ્ય વધારે સારી રીતે ચાલવા સારૂ પાર્લામેંટમાં કાયદો મંજુર થયો. તેથી હિંદ કંપનીના હાથમાંથી જઈ ઇંગ્લાંડની રાજ્ય ગાદીને તાબે આવ્યો. ૧૮૫૮. એ કાયદાથી હિંદખાતાનો એક સેક્રેટેરી વિલાયતમાં નીમ્યો ને તેને મદદ કરવા ૧૫ સભાસદોની કમીટી ઠરાવી. તથા હિંદના ગવર્નર જનરલને વાયસરાયનો ઇલિકાબ આપ્યો. દરીઆઈ લશ્કર કહાડી નાખ્યું અને હિંદના યુરોપી લશ્કરને ઈંગ્રેજી મોટા લશ્કરમાં ભેળ્યું. વળી ૧૮૬૧ ના કાયદાથી દરેક ઇલાકામાં હૈકોર્ટો સ્થાપન થઈ.

મહારાણીનો ઢંઢેરો—૧૮૫૮. મહારાણી વિક્ટોરીયાએ હિંદનું રાજ પોતાને હાથ લીધું તે બાબતનો બાદશાહી ઢંઢેરો તા. ૧ નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રોજ અલ્હાબાદમાં મોટો દરબાર ભરી લાર્ડ કેનિંગે વાંચી સંભળાવ્યો. તેમાં સર્વને મરજી મુજબ ધર્મ પાળવાની છૂટ તથા દત્તપુત્ર કરી લેવાનો હક અને જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય સર્વને ઉંચા દરજ્જાની જગાઓ આપવાના ઠરાવો લખ્યા છે. તે પછી ૧૮૫૯ માં શાંતિનાં જાહેરનામાં થયાં ને વાયસરાય પ્રવાસે નીકળ્યા. તેમણે રાજા રાણાની સેવા

સ્વિકારી ને દત્તપુત્ર કરી લેવાના સર્વને હક છે તેની ખાત્રી કરી આપી.

ઇરાન તથા ચાન જોડે વિગ્રહ—૧૮૫૭. ઇરાનનાં પાદશાહે ઇંગ્રેજ અમલદારોનું અપમાન કર્યું માટે જનરલ ઓટરામે તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો તેથી તેણે માફ માગી અને હેરાત તથા અફ-ગાનીસ્તાન ઉપરનો પોતાનો દાવો રદ કર્યો. વળી એજ સાલમાં કંતાનના હાકેમે ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી તેથી ઇંગ્રેજ સરદાર એલ્જીને તેને હરાવી તેનાં બીજાં પાંચ બંદરોમાં વેપાર કરવાની છૂટ મેળવી.

કેનિંગના વખતમાં થએલાં બીજાં કામ—એના વખતમાં ૪૦ કરોડ રૂપિઆ બલવામાં ખરચ થયો અને ૧૦ કરોડ રૂપિઆ લ-શ્કરના વાર્ષિક ખરચમાં વધ્યા તે ખોટ પુરી પાડવા ઇંગ્લાંડથી અર્થશા-સ્ત્રી મી. વિલસન આવ્યો તેણે ઇન્કમટાક્સ એટલે પેદાશવેરો તથા લાઇસેન્સ ટાક્સ એટલે ધંધાવેરો નાખ્યો. અને નોટોનાં નાણાં ચલાવ્યાં. તે પછી ૧૮૬૦ માં મકોલેનો ફોજદારી કાયદો મંજુર થયો અને તે પછી ૧૮૬૧ માં દીવાની તથા ફોજદારી વહીવટના કાયદા પણ મંજુર થયા. તે કેડે ૧૮૬૨ માં કેનિંગ વિલાયત ગયા.

લાર્ડ એલ્ગીન—એ ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં આવ્યો ને ૧૮૬૩ ના નવેમ્બરમાં શીમળાના ધર્મશાળામાં મરી ગયો. એણે કાયદા બાંધવાને ૭ ગૃહસ્થોની કૌંસીલ નીમી તથા વાયવ્ય તરફના વાહાબી લોકોએ કરે-લું બંડ સમાવ્યું. એના વખતમાં અમેરિકામાં લડાઈ ચાલવાથી ઇંગ્લાંડ રૂ જઈ શક્યું નહીં તેથી હિંદના રૂનો ભાવ બહુ વધી ગયો ને સટા ચાલ્યા.

સરજાનલારેન્સ—૧૮૬૪–૧૮૬૯ એલ્ગીન પછી ૧૮૬૪માં સરજાન લારેન્સ આવ્યા. એના વખતમાં ભૂતાન જોડે વિગ્રહ અને ઓઢીઆ તથા બુદેલખંડ વિગરેમાં ભારે દુકાળ એ બે મોટા બનાવ બન્યા.

ભૂતાન જોડે વિગ્રહ—૧૮૬૪. આસામની પાસે આવેલા દ્વારાં

પરગણાને માટે ઈંગ્રેજ સરકાર ભૂતાનના રાજાને કેટલાક રૂપિઆ આપતી હતી. પણ તેથી તે પ્રસન્ન નહોતો. માટે તેણે લડાઈ કરી. તેમાં ઇંગ્રેજને નુકશાન થયું ને ૨૫ હજાર રૂપિઆ આપી પરગણું તાબે લેવું પડ્યું.

ઓઢીઆ અને બુદેલખંડમાં દુકાળ—૧૮૬૬ માં ઓઢીઆમાં અને ૧૮૬૮–૬૯ બુદેલખંડ તથા ઉપલા હિંદમાં દુકાળ પડ્યો. તેથી સરકારે રેલ્વે વિગેરે નવાં કારખાનાં કહાડ્યાં ને ભૂખમરાથી થતાં મૃત્યુ અટકાવવાની જવાબદારી ઇંગ્રેજ અમલદારોને શીર નાખી.

સરજાન લારેન્સનાં બીજાં કામ—એણે અયોધ્યાના ખેડુતોને માટે કાયદો કરી તેના ચાલુ હક અપાવ્યા, દોસ્તમહમદના મુઆ પછી શેરઅલીને અફગાનીસ્તાનનો અમીર કબુલ રાખ્યો અને કાઠીઆવાડમાં વાઘેરાએ કરેલું બંડ સમાવ્યું. એના વખતમાં રૂનો સટો ચાલવાથી વેપારની ખરાબી થઈ ને બંગાળાના ચાના વેપારને નુકસાન પહોચ્યું. એ ૧૮૬૯ માં વિલાયત ગયો ત્યાં એને અમીરની પદ્વિ મળી.

લાર્ડ મેયો—૧૮૬૯–૧૮૭૨. એણે અંબાલામાં દરબાર ભરી શેર-અલીને માનપૂર્વક અમીર માન્યો. ખેતીવાડીનું નવું ખાતું સ્થાપ્યું, પ્રાંતવાર ઉપજ ખરચની રીત દાખલ કરી, મીઠાની જકાતમાં સુધારો કર્યો. અને પુષ્કળ સાડકો, રેલ્વેઓ તથા નેહેરો બંધાવી દેશની ઉપજ વધારવાનાં કારખાનાં ખીલવ્યાં. એમના વખતમાં ૧૮૬૯ માં મહારા-ણીના શાહજાદા ડયુક ઓફ એડિન્બરો હિંદમાં આવ્યા. તેમને રાજા રાણાએ પુષ્કળ માન આપ્યું. એ ગવર્નર ૧૮૭૨ માં એન્ડામાનનું કેદખાનું જોવા ગયા ત્યાં અફગાન કેદીએ તેનો ઘાત કર્યો.

લાર્ડ નોર્થબ્રુક—૧૮૭૨–૧૮૭૬. એમણે ૧૮૭૪ માં બંગાળામાં પડેલા દુકાળને રાજ તરફથી મદદ આપી ખાળ્યો. અને વડોદરાના મ-લ્હારરાવ ગાયકવાડને રેસીડેન્ટને ઝેર દેવાના તહોમતથી ૧૮૭૫ માં

રાજભ્રષ્ટ કર્યો. એમના વખતમાં ૧૮૭૫-૭૬માં રાણીના વડા શાહજાદા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આવ્યા. તેમને પણ હિંદના રાજા રાણાએ માન આપી વફાદારી બતાવી. તે પછી ૧૮૭૬ માં નોર્થબ્રુક વિલાયત ગયા.

લાર્ડ લિટૂન—૧૮૭૬-૧૮૮૦ એમના વખતમાં મહારાણીએ "કૈસરેહિંદનું" પદ ધારણ કર્યું, દક્ષિણમાં દુકાળ પડયો અને અફગાન મામલો (વિગ્રહ) ઉઠયો.

કૈસરેહિંદ—" કૈસરેહિંદ અથવા એમ્પ્રેસ ઓફ ઈંડિઆ " એટલે હિંદની ચક્રવર્તી રાણી એ પદ મહારાણી વિકટોરિઆએ ધારણ કર્યું. તેની વધામણી ૧૮૭૭ ના જાનેવારી મહીનાની તા. ૧ લીએ લાર્ડ લિટૂને દિલ્લીમાં મોટો દરબાર ભરી વાંચી સંભળાવી.

દક્ષિણમાં દુકાળ—૧૮૭૭ માં મદ્રાસ ઈલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં ભારે દુકાળ પડયો. તેમાં સરકારે મેહેનત અને મદદ કર્યા છતાં ૫૨॥ લાખ માણસ મુઆં ને સરકારને ૧૧ કરોડ રૂપિઆ ખરચ થયું. એ ખોટ પુરવા ૧૮૭૮ માં લાઇસેન્સ ટાક્સ એટલે ધંધાવેરો નાખ્યો અને મુંબાઈ તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં મીઠાની કિંમત વધારી.

અફગાન મામલો—૧૮૭૮. જે શેરઅલીનો ઇંગ્રેજોએ સારો સત્કાર કર્યો હતો તે શેરઅલી ફરી ગયો ને રૂશિઅન લોકોને મદદ કરતો જણાયો. તેથી ઇંગ્રેજોએ તેના દરબારમાં એલચીખાતું મોકલ્યું. તેને તેણે પેસવા દીધું નહીં ને રૂશિઅન વકીલોનો માનપૂર્વક આવકાર કર્યો. એ કારણથી ફરી અફગાન વિગ્રહ ઉઠયો.

અફગાનીસ્તાન ઉપર ચડાઈ—ઇંગ્રેજી લશ્કરે શેરઅલી ઉપર ખૈબર, કુરમ અને બોલનઘાટને માર્ગે ચડાઇઓ કરી એટલે તે તુર્કસ્તાનમાં નાશી ગયો ને ત્યાં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા યાકુબખાંન જોડે ઇંગ્રેજોએ ગંદામક મુકામે સલાહ કરી તેમાં ઇંગ્રેજી મુલકની હદ વધારી

અને સર લુઈ કાવાન્યારીને રેસીડેન્ટ નીમ્યો. ૧૮૭૯.

ફરીથી લડાઈ—૧૮૭૯. રેસીડેન્ટ અને તેના રસાલાને અફગાનોએ દગાથી મારી નાખ્યા તેથી ફરી લડાઈ થઈ. તેમાં જનરલ રોબર્ટે કાબુલ જીત્યું ને યાકુબખાને ગાદી ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો તેને હિંદમાં કેદ કર્યો અને કાબુલ તથા કંદહારનો કબજો કરી ત્યાં લશ્કર રાખ્યું. ૧૮૭૯.

સ્વદેશ માટે ઉઠેલી અફગાન જાતો—એમના સરદાર જાન-મહમદ તથા મીર બુચાખાંએ કાબુલના લશ્કર સામે તોફાન કર્યું. તેમને સર ફ્રેડરિકે હરાવ્યા. ને યાકુબખાનના દીકરા મુસાખાંએ ગજનીમાં તોફાન કર્યું તેને જનરલ સ્ટૂઅર્ટે હરાવ્યો ૧૮૮૦, એ પછી લિટન સ્વદેશ ગયા. એમના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં આવતા માનચેસ્તરના સુતરાઉ કાપડ ઉપરની જકાત કહાડી નાંખવામાં આવી હતી.

લાર્ડ રિપન—૧૮૮૦—૧૮૮૪. અફગાન લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે ઈંગ્લાંડમાં પાર્લામેંટના મેમ્બરોની ચુટણી થઈ. તેમાં કોન્ઝરવેટીવ પ્રધાન મંડળની હાર થઈ. તેથી એ મંડળે રાજીનામું આપ્યું. તેની જોડે લાર્ડ લિટને પણ રાજીનામું આપ્યું. તેની જગાએ લીબરલ એટલે પ્રજાપક્ષના લાર્ડ રિપન નિમાયા. એમણે ચાલતી અફગાન લડાઇનો અંત આણ્યો ને લોકો ઉપયોગી કામના સુધારા કર્યા.

બીજી અફગાન લડાઇનો અત—૧૮૮૧. એમના વખતમાં બીજી અફગાન લડાઈ ચાલુ હતી. તેમાં યાકુબખાનના ભાંઈ અયુબખાને હેલમંદ નદી આગળ ઈંગ્રેજી ફોજને હરાવી. તેથી તેના ઉપર સર ફ્રેડરિકે ચડાઈ કરી જય મેળવ્યો. ૧૮૮૦. પછી દોસ્તમહમદના કુળના અબદુલ રહેમાનને કેટલીક સરતો સાથે અફગાનીસ્તાનની ગાદી આપી ૧૮૮૧ માં ઈંગ્રેજી લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં પાછું આવ્યું.

લાર્ડ રિપને લોકો ઉપયોગી કરેલાં કામ—એમણે રૈય-

તને સ્થાનીક સ્વરાજ્ય એટલે પોતાના ગામની ઉપજનો વહીવટ પોતે કરે એવો હક આપ્યો, દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો કાયદો કર્યો, કેળવણીખાતામાં સુધારો કરવા કમીશન નીમ્યું, છાપખાનાને છૂટ આપીને દેશીકારીગરી વધારવા તજવીજ કરી તથા અફગાન લડાઈમાં થએલા ૨૦ કરોડના ખરચમાં ૫ કરોડ ઇંગ્લાંડ પાસે અપાવ્યા. એવી રીતે એમણે કેટલાંએક રૈયતના સુધારા તથા સુખનાં કામ કર્યાં તેથી તે રૈયતને ઘણા પ્રિય થયા. એમની વિદાયગીરી વખતે લોકોએ ઘણુંજ માન આપ્યું. તથા તેના નામથી સંભારણ રાખ્યાં. જેવાં કે રિપનહોલ વિગેરે.

ડયુક ઑફ કોનાટ તથા ઇલ્બર્ટબિલ—૧૮૮૩. લાર્ડ રિપનના વખતમાં મહારાણીના કુંવર ડયુક ઑફ કોનાટ આવ્યા ને તેમણે મીરતના લશ્કરના ઉપરીપણાનો અધિકાર લીધો. તથા દેશી જડજો યુરોપિઅન લોકનો ઇન્સાફ કરી એવું ઇલર્ટબિલ ધારા સભામાં રજુ થયું. તે કેટલાક ફેરફાર સાથે યુરોપિઅનોનું અપમાન ખમીને પણ રિપને મંજુર કરાવ્યું. તેપછી ૧૮૮૪ માં રિપન સ્વદેશ ગયા.

લાર્ડ ડફ્રિન—૧૮૮૪—૧૮૮૮. એમણે અફગાન અમીરને વરસાસન બાંધી આપ્યું. શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો. સિંધિઆ ને હોલકરના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરી અને મહારાણીનો જુબીલી ઓચ્છવ કર્યો તથા સિકિમ અને કાળાપર્વત ઉપર સ્વારીઓ મોકલી.

અફગાન અમીરને વરસાસન—રુશિઅન લોકો આગળ વધતા ગયા તેની ધાસ્તીનેલીધે અફગાનીસ્તાનતરફની સરહદ સાચવવા ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસમાં લાર્ડ ડફ્રિને રાવલપીંડીમાં મોટો દરબારભરી અફગાન અમીર અબ્દુલ રહેમાનને પુષ્કળ ભેટો સાથે ૧૨ લાખનું વરસાસન બાંધી આપ્યું.

શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો— ૧૮૮૫. શુદ્ધ બ્રહ્મદેશના રાજાએ

મુંબાઈની બેપારી કંપનીને નુકસાન કર્યું તથા ફ્રેંચ સાથે સલાહ કરી માટે લાર્ડ ડફ્રિને તેના ઉપર ચડાઈ મોકલી. એ લશ્કરે માંડલેજ તથા મીલનગઢ લીધાં. તેથી રાજા થીબો શરણ આવ્યો. તેને રત્નાગીરીમાં કેદ કરી શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો.

સિંધિઆ ને હોલકરના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા—૧૮૬૬ માં જીઆજીરાવ સિંધિઆ તથા તુકાજીરાવ હોલકર મરણ પામ્યા તેથી જીઆજીરાવની ગાદી તેના દીકરા માધવરાવને અને તુકાજીની ગાદી તેના દીકરા શીઆજીરાવને આપી. પણ માધવરાવ નાનો હોવાથી તેના રાજ્યનો કારભાર જીઆજીરાવે નીમેલા પંચને સોંપ્યો.

જુબીલી ઓચ્છવ—વિક્ટોરિઆ મહારાણીને ગાદીએ બેઠાં ૫૦ વરસ થયાં તેની ખુશાલીનો ઓચ્છવ ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુવારી માસમાં થયો. એ ઓચ્છવ ઘણું કરીને હિંદના દરેક શેહેરમાં ને કસ્બામાં થયો હતો.

સીકીમ તથા કાળાપર્વત ઉપર સ્વારીઓ—૧૮૮૮. સીકીમનો રાજા ઇંગ્રેજી વેપારને હરકત કરતો હતો. માટે તેના ઉપર લાર્ડ ડફ્રિને સ્વારી કરવા જનરલ ગ્રેહામને મોકલ્યો. તેણે ટિબેટી લોકનો લીંગટુ કિલ્લો તથા ટાંગનું થાણું જીત્યું. તેથી રાજા શરણે આવ્યો. વળી એજ વરસમાં હિંદની વાયવ્ય તરફના કાળા પર્વતની જગ્યામાં રહેનાર પહાડી લોકે બે ઈંગ્રેજને મારી નાખ્યા. તેથી તેના ઉપર જનરલ મેકુઇનને મોકલ્યો. તેમાં તેઓ શરણે આવ્યા. તેપછી ડફ્રિન વિલાયત ગયા ને લાર્ડ લેન્સડાઉન આવ્યા ૧૮૮૮. એ સાહેબ હાલ અમલ કરેછે.

હિંદમાં થએલા પાદશાહો રાજાઓ અને ગવર્નર જનરલોની અનુક્રમણીકા અથવા વંશાવળી.

નામ.	બેઠો.	રાજ કર્યું.	નામ..	બેઠો.	રાજ કર્યું.
ગુલામવંશ.			ગ્યાસુદીન (૨)	૧૩૮૮	૧
કુતબુદીન	૧૨૦૬	૪	અબુબકર	૧૩૮૯	૧॥મા.
આરામ	૧૨૧૦	૧	નાસરૂદીન	૧૩૮૯	૩
અલ્તમસ	૧૨૧૧	૨૫	મહમદ (૨)	૧૩૯૨	૨૦
રૂકનુદીન	૧૨૩૬	૭માસ	દોલતખાં	૧૪૧૨	૨
રજીઆબેગમ	૧૨૩૬	૩			૫૪
મવજુદીન	૧૨૩૯	૨	**સૈયદ વંશ.**		
અલાઉદીન	૧૨૪૧	૫	ખીજરખાં	૧૪૧૪	૭
નાસરૂદીન	૧૨૪૬	૧૯	મુબારક	૧૪૨૧	૧૨
ગ્યાસુદીન	૧૨૬૫	૨૨	મહમદ	૧૪૩૩	૧૦
કૈકુબાદ	૧૨૮૭	૩	અલાઉદીન	૧૪૪૩	૭
		૮૪			૩૬
ખીલજીવંશ.			**લોદી વંશ.**		
જલાલુદીન	૧૨૯૦	૫	બેલોલખાં	૧૪૫૦	૩૮
અલાઉદીન	૧૨૯૫	૨૦	સીકંદર	૧૪૮૮	૨૯
ઊમર	૧૩૧૫	૧	ઈબ્રાહીમ	૧૫૧૭	૯
મુબારક	૧૩૧૬	૪			૭૬
ખુશરૂ	૧૩૨૦	૫માસ	**મોગલ વંશ**		
		૩૦	બાબર	૧૫૨૬	૪
તગલખવંશ.			હુમાયુ	૧૫૩૦	૨૬
ગ્યાસુદીન	૧૩૨૦	૫	અકબર	૧૫૫૬	૪૯
મહમદ (૧)	૧૩૨૫	૨૬	જહાંગીર	૧૬૦૫	૨૨
ફીરોજુદીન	૧૩૫૧	૩૭	શાહજહાં	૧૬૨૭	૩૧

ઔરંગજેબ	૧૬૫૮	૪૯
બહાદુરશાહ	૧૭૦૭	૫
જહાંદારશાહ	૧૭૧૨	૧
ફરૂખશીર	૧૭૧૩	૬
મહમદશાહ	૧૭૧૯	૨૯
અહમદશાહ	૧૭૪૮	૬
આલમગીર	૧૭૫૪	૫
શાહઆલમ	૧૭૫૯	૪૭
અકબર (૨)	૧૮૦૬	૩૧
મહમદબહાદુરશાહ	૧૮૩૭	૨૦
		૩૩
		•

સુરવંશ.

શીરશાહ	૧૫૪૦	૫
સલીમશાહ	૧૫૪૫	૮
અદીલશાહ	૧૫૫૩	૩
		૧૬

મરેઠા રાજા.

શીવાજી	૧૬૬૪	૧૬
સંભાજી	૧૬૮૦	૯
રાજારામ	૧૬૮૯	૧૧
શીવાજી (૨)	૧૭૦૦	૮
શાહુ (૧)	૧૭૦૮	૪૦
રામરાજા	૧૭૪૮	૨૯
શાહુ (૨)	૧૭૭૭	૪૧
પ્રતાપસિંગ	૧૮૧૮	૨૨
શાહજી(આપાસાહેબ)	૧૮૪૦	૮
		૧૮૪

પેશ્વા.

બાલાજી વિશ્વનાથ	૧૭૧૪	૬
બાજીરાવ (૧)	૧૭૨૦	૨૦
બાલાજી (૨)	૧૭૪૦	૨૧
માધવરાવ (')	૧૭૬૧	૧૧
નારણરાવ	૧૭૭૨	૨
માધવરાવ (૨)	૧૭૭૪	૨૧
બાજીરાવ (૨)	૧૭૯૫	૨૩
		૧૦૪

ગવર્નરો

લાર્ડ ક્લાઇવ	૧૭૫૮	૯
હેરીવેરેલ્સ્ત	૧૭૬૭	૨
જાન કાર્ટિયર	૧૭૬૯	૩
વાર્ન હેસ્તિંગ્સ	૧૭૭૨	૨

ગવર્નર જનરલો.

વાર્ન હેસ્તિંગ્સ	૧૭૭૪	૧૧
સરજાન મેકફર્સન	૧૭૮૫	૧
લાર્ડ કાર્નવાલીસ ૧લીવાર	૧૭૮૬	૭
લાર્ડ સરજાનશોર	૧૭૯૩	૫
લાર્ડ એલ્યુઅર્ડ	૧૭૯૮	૦
લાર્ડ મોર્નિંગ્ટન(વેલેસ્લી)	૧૭૯૮	૭
લાડકાર્નવાલીસ બીજીવાર	૧૮૦૫	૦
સર જ્યાર્જ બાર્લો	૧૮૦૫	૨
લાર્ડ મિંટો	૧૮૦૭	૬
લાર્ડ મોયરા (હેસ્તિંગ્સ)	૧૮૧૪	૯
લાર્ડ આદમ	૧૮૨૩	૦
લાર્ડ આમહર્સ્ત	૧૮૨૩	૪
લાર્ડ બેન્ટિંક	૧૮૨૮	૭
લાર્ડમેટકાફ	૧૮૩૫	૧
લાર્ડ આકલાંડ	૧૮૩૬	૬

લાર્ડ એલનબરો	૧૮૪૨	૨	લાર્ડ લારેન્સ	૧૮૬૪	૫
લાર્ડ હાર્ડિંગ	૧૮૪૪	૪	લાર્ડ મેયો	૧૮૬૯	૩
લાર્ડ ડલહૌસી	૧૮૪૮	૮	લાર્ડ નોર્થબ્રુક	૧૮૭૨	૪
લાર્ડ કેનિંગ	૧૮૫૬	૨	લાર્ડ લિટન	૧૮૭૬	૪
વાઇસરાયો.			લાર્ડ રિપન	૧૮૮૦	૪
લાર્ડ કેનિંગ	૧૮૫૮	૪	લાર્ડ ડફ્રિન	૧૮૮૪	૪
લાર્ડ એલ્ગીન	૧૮૬૨	૧	લાર્ડ લેન્સડાઉન	૧૮૮૮	નીમા.

હિંદમાં થયેલી લડાઇઓ.

ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ પાણીપતમાં પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા.
ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ જેલમ આગળ સિકંદરે પંજાબના પૌરસને હરાવ્યો.
ઇ. સ. ૭૧૨ દેવળગામ આગળ મહમદકાસમે સિંધના દાહીર રાજાને હ.
૧૦૦૮ વૈહિંદીગઢ આગળ મહમદ ગજનવીએ અનંગપાળને હરાવ્યો.
૧૦૨૪ સોમનાથની લડાઈમાં મહમદગજનીએ ગુજરાતના ભીમને હ.
૧૧૯૧ થાનેશ્વરમાં પૃથ્વીરાયે મહમદગોરીને હરાવ્યો.
૧૧૯૩ પાણીપતના રણમાં મહમદગોરીએ પૃથ્વીરાયને હરાવ્યો.
૧૫૨૬ પાણીપતમાં બાબરે ઇબ્રાહીમલોદીને હરાવ્યો.
૧૫૨૭ શીકરી આગળ બાબરે મેવાડના સંગને હરાવ્યો.
૧૫૩૯ બકસર આગળ શેરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
૧૫૪૦ કનોજ આગળ શેરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
૧૫૫૬ પાણીપતમાં અકબર તથા બેહેરામે હેમુને હરાવ્યો.
૧૬૫૭ કાશી આગળ દારાએ સુજાને હરાવ્યો.
૧૬૫૭ આગ્રાની ૧ લ. ઔરંગજેબે દારાને હરાવ્યો.

૧૬૫૭ ઉજ્જન પાસે મુરાદ તથા ઔરંગજેબે જસવંતસિંહને હરાવ્યો.
૧૬૫૯ કજવા પાસે ઔરંગજેબે સુજાને હરાવ્યો.
૧૭૧૩ આગ્રાની ૨ લ. ફરોખસીરે જહાંદારશાહને હરાવ્યો.
૧૭૨૦ શાહપુર પાસે નિજામે સૈયદ અબદુલ્લાને હરાવ્યો.
૧૭૨૪ શક્કર પાસે નિજામે મુબારકખાને હરાવ્યો.
૧૭૩૪ ડભોઈ પાસે બાજીરાવે ગૂજરાતના સૂબા ત્રિંબકરાવને હરાવ્યો.
૧૭૩૮ કર્નાલ પાસે નાદીરશાહે મુગલોને હરાવ્યા.
૧૭૪૧ અંબુર પાસે મરેઠાએ કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને હરાવ્યો.
૧૭૪૬ મદ્રાસ પાસે ફ્રેંચોએ કર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યો.
૧૭૪૮ સરહિંદ પાસે મુગલોએ અહમદદુરાનીને હરાવ્યો.
૧૭૫૦ ત્રીચીનાપલ્લી પાસે મુજફ્ફરજંગે નાશીરજંગને હરાવ્યો.
૧૭૫૦ અંબુર પાસે દુપ્લીએ અનવરૂદીનને હરાવ્યો.
૧૭૫૧ આર્કાટ પાસે ક્લાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
૧૭૫૧ આર્નિ પાસે ક્લાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
૧૭૫૨ કૌરેપાક પાસે ક્લાઇવે રાજાસાહેબ તથા ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
૧૭૫૨ બાહુર પાસે મેજરલારેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
૧૭૫૭ પ્લાસી આગળ ક્લાઇવે સુરાજઉદવલ્લાને હરાવ્યો.
૧૭૫૯ ચિન્સુરા પાસે કર્નલફોર્ડે વલંદાને હરાવ્યા.
૧૭૬૦ વાંદેવાસ આગળ કર્નલકુટે ફ્રેંચલાલી તથા બુસીને હરાવ્યા.
૧૭૬૦ ઉદગીની લડાઇમાં મરેઠાએ મુગલોને હરાવ્યા.
૧૭૬૦ પટણાની ૧ લડાઈમાં ઈંગ્રેજે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
૧૭૬૧ પાણીપતની ૫ લડાઇમાં અહમદદુરાનીએ મરેઠાને હરાવ્યા.
૧૭૬૧ પટણાની ૨ લડાઇમાં મેજરકર્નાકે શાહઆલમને હરાવ્યો.
૧૭૬૩ કતવાની લડાઈમાં ઈંગ્રેજે મીરકાસીમને હરાવ્યો.

૧૭૬૩ ઘેરીઆ પાસે મેજર આદમ્સે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
૧૭૬૪ પટણાની ૩લ. મેજરકર્નાકે મીરકા,સુજાઉદને તથા શાહઆલમને હ.
૧૭૬૪ ઉધ્વાના નાળા પાસે ઇંગ્રેજે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
૧૭૬૪ બકસાર આગળ મેજર મનરોએ ઉપરના ત્રણને હરાવ્યા.
૧૭૬૪ કાલ્પી પાસે ઇંગ્રેજ સરદાર કર્નાકે સુજાઉદવલા તથા મરેઠાને હ.
૧૭૬૭ ચંગામ પાસે કર્નલ,સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૬૭ ત્રીનોમાલી પાસે કર્નલ સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૬૭ અંબુર પાસે કર્નલ સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૭૨ ચેરકુલીના રણમાં માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૦ પોલીલોર ૧ લી લડાઇમાં હૈદરે કર્નલબેલીને હરાવ્યો.
૧૭૮૧ ચીલાંમ્બ્રની લડાઇમાં હૈદરેસર ઈ. કુટ સાહેબને હરાવ્યો.
૧૭૮૧ પોર્તાનોવોની લડાઇમાં સર ઈ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૧ પોલીલોરની બીજી લડાઇમાં સર ઈ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૧ શોલીંગરની લડાઇમાં સર ઇ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૨ પનીઆની પાસે ઇંગ્રેજે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૯૧ સીમોગાની લડાઇમાં લાર્ડ કાર્નવાલીસે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૯૧ અરીકેરાની લડાઇમાં લાર્ડ કાનવાલીસે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૯૨ અજમેરની લડાઇમાં સિંધિઆએ હોલકરને હરાવ્યો.
૧૭૯૫ કુર્દલાની લડાઈમાં મરેઠાએ નિજામને હરાવ્યો.
૧૭૯૯ માલવેલીના લડાઇમાં જ. હારીસે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૯૯ સદાસીરની લડાઇમાં ઇં. સ. સ્ટુઅર્ટે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૯૯ શ્રીરંગપટણ પાસે ઇં. સ. બેયર્ડે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૮૦૧ ઇંદોરની લડાઇમાં સીંધીઆએ હોલકરને હરાવ્યો.
૧૮૦૨ પુનાની લડાઇમાં હોલકરે સિંધિઆ તથા પેશ્વાને હરાવ્યો.

૧૮૦૩ અસાઇની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા.
૧૮૦૩ દિલ્હીની લડાઇમાં જ. લેકે સિંધિઆને હરાવ્યો.
૧૮૦૩ લાસવારી પાસે જ. લેકે સિંધીઆને હરાવ્યો.
૧૮૦૩ આરગામ પાસે ઇંગ્રેજે સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યો.
૧૮૦૪ દિગ આગળ ફ્રેજર મોન્સને જસવંતરાવ હોલકરને હરાવ્યે.
૧૮૦૪ ફરૂકાબાદ પાસે જ. લેકે હોલકરને હરાવ્યો.
૧૮૦૫ ભરતપુરને લાર્ડલેકે ૧ લો ઘેરો ઘાલ્યો પણ જીતાયું નહીં.
૧૮૧૫ મલુનની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે ગુર્ખાને હરાવ્યા.
૧૮૧૬ મકવાનપુરની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે ગુર્ખાને હરાવ્યા.
૧૮૧૬ હરીપુરની લડાઇમાં કર્નૂલ કેલીએ ગુર્ખાને હરાવ્ય.
૧૮૧૭ ખડકીની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે બાજીરાવને હરાવ્યા.
૧૮૧૭ કોરેગામની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે બાજીરાવને હરાવ્યા.
૧૮૧૭ નાગપુરની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે ભોંસલાને હરાવ્યા.
૧૮૧૭ જબલપુરની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે ભોંસલાને હરાવ્યો.
૧૮૧૭ મહીદપુરની લડાઇમાં હીસ્લોપ તથા માલકમે હોલકરને હરાવ્યો.
૧૮૧૮ આસ્ટી આગળ સ્મીથે બાજીરાવના સરદાર બાપુ ગોખલાને હ.
૧૮૨૪ રંગુનની લડાઇમાં ઈ. કેમ્બલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
૧૮૨૫ પ્રોમની લડાઇમાં ઈ. કેમ્બલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્ય.
૧૮૨૫ પાગામ પાસે ઈ, કેમ્બલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
૧૮૨૭ ભરતપુરનો કિલ્લો લાર્ડ કોમ્બરમીઅરે જીત્યો.
૧૮૩૯ પરવાની લડાઇમાં રોબર્ટસેલે દોસ્તમહમદને હરાવ્યો.
૧૮૪૨ કંદહારની લડાઇમાં જ. નોટે અફગાનોને હરાવ્યો.
૧૮૪૩ મીઆની પાસે ઈ. સ. નેપીયરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.
૧૮૪૩ હૈદ્રાબાદ પાસે સરચાર્લસ નેપીયરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.

૧૮૪૩ મહારાજપુર પાસે લાર્ડ ગફે સિંધિઆને હરાવ્યો.
૧૮૪૩ પનીઆર પાસે જ. ગ્રે સાહેબે સિંધિઆને હરાવ્યો
૧૮૪૫ મુડકી ઇ. સર લાર્ડ ગફે સીખ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
૧૮૪૫ ફીરોજ શહેર પાસે લાર્ડ ગફે અને ક. સ્મીથે લાલસિંગને હરાવ્યો.
૧૮૪૫ બદીવાલ લડાઇમાં શીખ ફોજે ઇંગ્રેજને હાની પહોચાડી.
૧૮૪૬ અલીવાલની લડાઇમાં સ્મીથે સીખ ગુલાબસિંગને હરાવ્યો.
૧૮૪૬ સોબ્રોન પાસે સ્મીથે સીખ સ. સ્યામસિંગને હરાવ્યો.
૧૮૪૮ કનેરીની લડાઇમાં મી. એડવર્ડે લાલામૂળરાજને હરાવ્યો.
૧૮૪૮ સદુસામની લડાઇમાં મી. એડવર્ડે લાલામૂળરાજને હરાવ્યો.
૧૮૪૮ રામનગરની લડાઇમાં લાર્ડ ગફે શેરસિંગ તથા છત્રસિંગને હ.
૧૮૪૯ ચીલિઅનવાળા આગળ સીખ સૈન્યાએ ઇંગ્રેજોને હરાવ્યા.
૧૮૪૯ ગુજરાત આગળ ઈ. સ. લાર્ડ ગફે સીખ સ. શેરસિંગને હ.
૧૮૫૨ રંગુન આગળ જનરલ ગોડવીએ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
૧૮૫૨ પેગુ પાસે જ. ગોડવીએ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.

હિંદમાં થયેલા પાદશાહો, રાજાઓ ને ગવર્નર જનરલોએ કરેલા કામની સંક્ષેપ નોંધ.

સિકંદર—ગ્રીસ દેશનો મહાન સિકંદર ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં હિંદ ઉપર આવ્યો ને તેણે પંજાબના પોરવરાજને હરાવ્યો તથા હૈદ્રાબાદ નીકાયા ને મોંગ શેહેરો વસાવ્યાં.

સબકતગીન—અફગાનીસ્તાનનો સબકતગીન એના ઉપર પ્રથમ ૯૭૭ માં લાહોરના જયપાળે ચડાઈ કરી હતી તેમાં જયપાળ હાર્યો ને દંડ આપવો કબુલ કર્યો પણ તે દંડ ન મોકલવાથી સબકતગીને એના ઉપર ચડાઈ કરી પેહેલવેહેલું પેશાવરમાં અફગાન લશ્કરનું થાણું બેસાડ્યું.

મહમદ ગજનવી—એણે ૧૦૦૧–૧૦૨૪ સુધીમાં હિંદ ઉપર ૧૭

સ્વારીઓ કરી. તેમાં હિંદુ દેવની મૂર્તિઓ ભાગી કરોડો રૂપીઆનું ધન લેઈ ગયો. એ પૈસાનો બહુ લોભી હતો. એણે ૧૦૦૮ માં અનંગપાળ જોડે ને ૧૦૨૪ માં સોરઠી શોમનાથની મોટી લડાઇઓ કરી.

મહમદગોરી—એણે ૧૧૭૬—૧૧૯૫ સુધીમાં હિંદ ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી. તેમાં પૃથ્વીરાયને અને જયચંદ્ર રાઠોડને માર્યા. એણે અને એના સરદાર કુતબુદીન તથા બકતીઆરખીલજીએ મળી હિંદનો ઉત્તરનો ઘણો મુલક જીત્યો હતો.

ગુલામ વંશ.

કુતબુદીન—૧૨૦૬—૧૨૧૦—૪. એણે હિંદમાં પેહેલું મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ પેહેલાં સુલતાન શાહબુદીનનો ગુલામ હતો.

આરામ—૧૨૧૦—૧૨૧૧—૧. એના વખતમાં કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અલ્તમસ—૧૨૧૧—૧૨૩૬—૨૫. ગુલામવંશમાં એ જબરો પાદશાહ થયો. એણે સિંધ, બંગાળા ને માળવા જીત્યાં તથા કુતબ મીનારો પુરો કરાવ્યો. એના વખતમાં પેહેલ વેહેલા મુસલમાની નાણાના સિક્કા પડ્યા. તથા મુગલ સરદાર જંગીસખાં સિંધુ લગી આવ્યો હતો.

રૂકનુદીન—૧૨૩૬—૧૨૩૬—૭ માસ. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

રજીઆબેગમ—૧૨૩૬—૧૨૩૯—૩. એ ભણેલી અને રાજકાજમાં હોંશીઆર હતી. પણ એણે કોઈ ગુલામ સાથે દોસ્તી બાંધી, તેથી અમીરોએ મારી નાખી. એ સુલતાન રજીઆ કહેવાય છે.

મવજુદ્દીન—૧૨૩૯—૧૨૪૧—૨. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અલાઉદ્દીન—૧૨૪૧—૧૨૪૬—૫. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

નાસરૂદીન—૧૨૪૬—૧૨૬૫—૧૯. એ ફકીરી ચાલનો હતો.

બલબન—૧૨૬૫—૧૨૮૭—૨૨. એ ક્રુર ને હલકા સ્વભાવનો હતો. એણે મેવાતમાં એક લાખ માણસ માર્યાં ને બંગાળાના સૂબા તોગ્રલને

બંડ કરવાથી ફાંસીએ દીધો. એના દરબારમાં પરદેશી રાજાઓ, કવિઓ અને પંડિતો આશ્રય પામ્યા હતા. એણે પરદેશી રાજાઓને રહેવાને સારૂ દિલ્લીમાં ગીજની, ગોર, ખારીજમ બગદાદ ઇત્યાદિ નામના મહેલો બાંધ્યા હતા.

કકુબાદ—૧૨૮૭–૧૨૯૦–૩. એ દમ વગરનો હતો.

ખીલજીવંશ.

જલાલુદીન—૧૨૯૦–૧૨૯૫–૫. એ દયાળુ ને વિશ્વાસુ હતો.

અલાઉદ્દીનખૂની–૧૨૯૫–૧૩૧૫–૨૦.એ નિર્દયઅને ખૂની હતો. એણે જલાલુદીનને મારી રાજ્ય લીધું. એના સરદાર અલીફખાંએ ગૂજરાત જીતી કરણની સ્ત્રીઓ કમળાદેવી વિગેરેને લાવ્યો. અલાઉદીને ઉત્તરમાં રણથંભોર અને ચીતોડ જીત્યાં તથા દક્ષિણમાં માળવા, ખાનદેશ ને મહારાષ્ટ્ર જીત્યાં. તેમ તેના સરદાર મલેકકાફુરે તૈલંગણ તથા કર્ણાટક જીતી રામને સેતુએ મસીદ બાંધી.

ઊમર—૧૩૧૫–૧૩૧૬–૧. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

મુબારક—૧૩૧૬—૧૩૨૦—૪. એણે ભાઇઓને તથા કાફુરને મરાવ્યા. ગજરાતનું બંડ સમાવ્યું અને દક્ષિણમાં હરપાળને હરાવ્યો તથા કેટલાક વેરા માફ કર્યા. એનો વજીર ખુશરૂખાં હતો.

ખુશરૂખાં—૧૩૨૦—૧૩૨૦—૫ માસ. એ નીચી જાતનો હિંદુ મુસલમાન થએલો હતો. એણે મુબારકને મારી રાજ્ય લીધું. એ ખરા મનથી મુસલમાન થયેલો નહોતો તેથી પાછું હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાને મુસલમાનધર્મને અપમાન કર્યું. એને ગ્યાસુદીન તગલખે માર્યો.

તગલખવંશ.

ગ્યાસુદીન—૧૩૨૦—૧૩૨૫—૫. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો, તથા દિલ્લીમાં તગલખાબાદનો કિલ્લો બાંધ્યો ને વરંગુળના રાજાને હરાવ્યો.

અહમદ તગલખ—(૧) ૧૩૨૫-૧૩૫૧-૨૬. એ નિર્દય, જુલમી ને ગાંડો હતો. એણે ઘણાં અવિચારી કામ કર્યાંછે. મુગલોને નાણાં આપી ખજાનો ખાલી કર્યો, ઇરાન તથા ચીન ફોજ મોકલી. દિલ્લીના લોકને બળાત્કારે દેવગીરી મોકલ્યા અને તાંબા પીતળનાં નાણાં ચલાવ્યાં તથા ગંગા જમનાં વચ્ચેના લોકને કાપી નાખ્યા.

ફીરોજુદ્દીન—૧૩૫૧-૧૩૮૮-૩૭. એ દયાળુ હતો તેથી નાક, કાન વીગેરે કાપવાની ચાલ બંધ કરી, એણે લોકોના સુખને સારૂ રસ્તા, કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ અને નેરો તેમજ નિશાળો બંધાવી.

ગ્યાસુદ્દીન—(૨) ૧૩૮૮-૧૩૮૯-૧. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અબુબક્કર—૧૩૮૯-૧૩૮૯-૧॥ માસ. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

નાસરૂદ્દીન—૧૩૮૯-૧૩૯૨-૩. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અહમદ તગલખ—(૨) ૧૩૯૨-૧૪૧૨-૨૦. એ દમ વગરનો હતો. તેથી પ્રાંતોના સૂબા સ્વતંત્ર થયા. એના વખતમાં ૧૪૧૨ માં ગુજરાતના પાદશાહ **અહમદશાહે** અમદાવાદ વસાવ્યું તથા ૧૩૯૮ માં તૈમુરલિંગ આવ્યો તે દિલ્લી તથા મીરતની કતલ કરી હરદ્વાર લૂટ કરવા ગયો.

દોલતખાં—૧૪૧૨-૧૪૧૪-૨. એણે તૈમુરને નામે રાજ ચલાવ્યું.

સૈયદવંશ.

ખીજરખાં—૧૪૧૪-૧૪૨૧-૭. એણે દોલતખાંને હરાવ્યો.

મુબારક—૧૪૨૧-૧૪૩૩-૧૨. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અહમદ—૧૪૩૩-૧૪૪૩-૧૦. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અલાઉદ્દીન—૧૪૪૩-૧૪૫૦-૭. રાજની હદ છેક ઘટી ગઈ.

લોદીવંશ.

બહીલોલખાં—૧૪૫૦—૧૪૮૮—૩૮. એણે જવાનપુર જીત્યું.

સિકંદર—૧૪૮૮-૧૫૧૭-૨૯. એ ધર્માંધ હતો તેથી હિંદુઓને

નુકશાન કર્યું. એના વખતમાં આગ્રામાં ગાદીથઈ. પોર્તુગીજો આવ્યા ને નાનકપંથ નીકળ્યો.

મોગલવંશ.

બાબર—૧૫૨૬–૧૫૩૦–૪. એણે પાણીપતમાં ઇબ્રાહિમને અને શીક્રીમાં સંગને હરાવ્યો. તે પછી ચંદેરી, અયોધ્યા, બંગાળા ને બહાર જીત્યાં.

હુમાયુ—૧૫૩૦–૧૫૫૬–૨૬ એ બકસર ને કનોજ આગળ શીરશાહથી હારી ઇરાન ગયો ને મદદ લાવી શીરશાહના બીજા દીકરા અદીલશાહ પાસેથી રાજ પાછું લીધું.

અકબર—૧૫૫૬–૧૬૦૫–૪૯. એ સૌથી સારો થયો, સર્વ ધર્મને માન આપ્યું, હિંદુઓને મોટા અધિકાર આપ્યા. એણે ગુજરાત, બંગાળા, ઓઢીઆ, કાબુલ, કાશ્મીર, માળવા, સિંધ અને કંદહાર જીત્યાં તથા દક્ષિણમાં ચાંદબીબીને હરાવી. એણે રૈયતને ઘણું સુખ દીધું ને તેને લાભ થાય એવા કાયદા કર્યા. તથા રજપૂતોને બળ અને સગાઇથી તાબે કર્યા.

જહાંગીર—૧૬૦૫–૧૬૨૭–૨૨. એ નુરજહાંને પરણ્યો, એના વખતમાં એના દીકરા શાહજહાંએ તથા સરદાર મોહોબતખાંએ બંડ કર્યું અને ૧૬૧૫ માં ઈંગ્રેજ વકીલ સરટામસરો આવ્યો. મહોબતખાંએ બંડ કરી જહાંગીરને તથા નુરજહાંને કેદ નાખ્યાં હતાં.

શાહજહાં—૧૬૨૭–૧૬૫૮–૩૧. એણે દિલ્લીમાં તથા આગ્રામાં સારી સારી ઇમારતો બંધાવી તેમાં તાજમેહેલ સૌથી સરસ છે. એના વખતમાં દેશ આબાદ હતો, રૈયત સુખી હતી અને રાજની પેદાશ પણ ઘણી હતી. એણે રત્ન જડીત મોરના ઘાટનું સિંહાસન બનાવ્યું હતું. એને એના દીકરા ઔરંગજેબે કેદમાં નાખી રાજ્ય લેઈ લીધું.

ઔરંગજેબ—૧૬૫૮–૧૭૦૭–૪૯. એ સર્વ મુસલમાન રાજાઓમાં અકબરથી બીજે નંબરે હતો. એને મુસલમાન લોક ઘણો વખાણે છે.

એ ઘણો બહાદુર હતો. એણે મુસલમાની ધર્મ વધારવા હિંદુઓ ઉપર જુલમ કર્યો, બાપને કેદ નાખ્યો ને ભાઇઓનાં ખૂન કર્યાં. એના વખતમાં સતનસમી હિંદુ પંથીએ બલવો કર્યો ને શીવાજીએ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા એણે જાતે દક્ષિણ જઈ બ્રાહ્મણી રાજ્ય જીત્યું.

બહાદુરશાહ—૧૭૦૭–૧૭૧૨–૫. એને શાહઆલમ પણ કહેછે. એ ઔરંગઝેબને દીકરો થાય. એણે ભાઇઓને મારી રાજ્ય લીધું. ને શાહુને તાબેદાર રહેવાની સરતે છોડયો. એના વખતમાં રજપૂત, મરેઠા વિગેરે સ્વતંત્ર થયા ને શીખ લોકે બંડ કર્યું. એનુ રાજ જુલફીકારખાં વજીરના હાથમાં હતું.

જહાંદારશાહ—૧૭૧૨–૧૭૧૩–૧. એણે ભાઈ ભત્રીજાને માર્યા.

ફરોખશીર—૧૭૧૩–૧૭૧૯–૬. એ સૈયદોની મદદથી જહાંદાર શાહને મારી ગાદીએ બેઠો. એણે શીખ ગુરૂ–બંદુને ક્રુરપણે માર્યો તથા દાકતર હેમીલ્ટને રોગ મટાડયો તેના બદલામાં ઇંગ્રેજ કંપનીને કેટલોક મુલક આપ્યો.

મહમદશાહ—૧૭૧૯–૧૭૪૮–૨૯. એના વખતમાં હૈદ્રાબાદમાં નિજામે અને અયોધ્યામાં સાદતખાંએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં તથા ૧૭૩૯માં નાદીરશાહ આવ્યો તેણે દિલ્હીમાં લૂટ તથા કતલ કરી. તે પછી ૧૭૪૭માં અહમદદુરાની આવ્યો તેને સરહિંદ આગળ હરાવ્યો.

અહમદશાહ—૧૭૪૮–૧૭૫૪–૬. એના વખતમાં રોહિલાએ બંડ કર્યું તે સમાવ્યું, મરેઠાને ઓઢીઆ ને બંગાળાની ચોથ લેવાની સનંદ મળી. ને અહમદદુરાની બીજીવાર આવ્યો તેને પંજાબમાંથી પાછો કહાડયો. એને ધાજીઉદીને આંધળો કરી મારી નાખ્યો.

આલમગીર—૧૭૫૪–૧૭૫૯–૫. એના વખતમાં અહમદદુરાની બેવાર આવ્યો તેમાં પેહેલીવાર દિલ્હી તથા મથુરાં લૂટયાં ને માણસોની

કતલ કરી. આ આલમગીરને પણ ઘાજીઉદીને માર્યો.

શાહઆલમ—(૨) ૧૭૫૯–૧૮૦૬–૪૭. એના વખતમાં દુરાની પાંચમીવાર આવ્યો ને ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મરેઠાને હરાવ્યા. એને ગુલામકાદરે આંધળો કર્યો ને સિંધિઆએ કબજે કર્યો. તેને લાર્ડલેકે છોડવ્યો.

અકબર—(૨) ૧૮૦૬–૧૮૩૭–૩૧. એ નામનો પાદશાહ હતો.

મહમદ બહાદુરશાહ—૧૮૩૭–૧૮૫૭–૨૦. એ ૧૮૫૭ ના બલવામાં સામેલ હોવાથી તેને રંગુનમાં કેદ કર્યો તે ત્યાં ૧૮૬૨માં મુઓ.

સુરવંશ.

શીરશાહ—૧૫૪૦–૧૫૪૫–૫. એણે હુમાયુને બકસર ને કનોજ આગળ હરાવી દિલ્લીનું રાજ્ય લીધું, રાયસેનના કિલ્લાના હિંદુઓને કપટથી માર્યા અને મારવાડના રાજાને કપટનો કાગળ લખ્યો. એ લોભી તથા ડાહ્યો હતો એણે લોકના સુખને સારૂ રસ્તા, ધર્મશાળાઓ ને મસીદો બંધાવી તથા સદાવ્રત ચાલુ કર્યાં.

સલીમશાહ–૧૫૪૫–૧૫૫૩–૮. એણે દીલ્હિમાં સલીમગઢ બંધાવ્યો.

અદિલશાહ—૧૫૫૩–૧૫૫૬–૩. એ બેવકુફ ને ઘાતકી હતો. એના વખતમાં સુબાઓ સ્વતંત્ર થયા ને હુમાયુ પાછો આવ્યો. એના પછી એના વંશનું રાજ્ય બંગાળામાં થયું હતું. ત્યાંના પાદશાહ શીરશાહ ના સરદાર હેમુને પાણીપતમાં બેહેરામે તથા અકબરે હરાવ્યો.

મરેઠા રાજા.

શીવાજી—૧૬૬૪–૧૬૮૦–૧૬. એણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું, બેવાર સુરત લુટ્યું અને અફજલખાંને માર્યો તથા સાઇસ્તખાંને જખમી કર્યો. એ રાજાએ છળભેદ, કપટ અને ખૂન તથા સકત લડાઇએથી રાજ્ય મેળવ્યું. એના લશ્કરમાં ખેડુત શીપાઇઓ હતા તેને તે પગાર આપતો

નહીં પણ લડાઇમાંથી ભાગ આપતો હતો.

સભાજી—૧૬૮૦–૧૬૮૯–૯. એ શીવાજીનો દીકરો દમ વગરનો હતો તેથી ઔરંગજેબે માર્યો ને તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ કર્યાં.

રાજારામ—૧૬૮૯—૧૭૦૦–૧૧. એ પણ શીવાજીનો દીકરો હતો. એ લાંચ આપી જીંજીગઢમાંથી નાશી ગયો.

શીવાજી બીજો—૧૭૦૦—૧૭૦૮–૮. એ રાજારામનો દીકરો નાનો હતો તેથી એની મા તારાબાઇ રાજ ચલાવતી હતી. એના વખતમાં શાહુ આવ્યો ને મરેઠી રાજ્યના સતારાને કોલાપુરણે ભાગ પડયા.

શાહુરાજા (૧) ૧૭૦૮–૧૭૪૮–૪૦. એ સંભાજીનો દીકરો હતો. એને એના પેશ્વા પ્રધાનોએ રાજ વધારી આપ્યું. એના વખતમાં બાલાજી વિશ્વનાથ અને તેનો દીકરો બાજીરાવ પેશ્વા થયા.

રામ રાજા—૧૭૪૮–૧૭૭૭–૨૯–એણે કુલ અધિકાર બાલાજી બાજીરાવને સોંપ્યો. તેથી પેશ્વાની ગાદી એના વખતમાં ૧૭૫૧માં પુને થઇ.

શાહુ (૨) ૧૭૭૭–૧૮૦૧–૨૪–એણે પેશ્વાના કબજામાંથી છૂટવાને તોફાન કર્યું તેથી સવાઈ માધવરાવે તેને તથા તેના બે છોકરાને કેદ કર્યા. તે ૧૮૧૮ લગી કેદમાં રહ્યા.

બાલાસાહેબ—૧૮૧૮–૧૮૪૦–૨૨–ઈંગ્રેજેએ ૧૮૧૭માં પેશ્વાઈ રાજ જીત્યું ત્યારે એને કેદમાંથી કહાડી ગાદીએ બેસાડયો પણ તેના ઉપર શીતુરનો વહેમ આવ્યાથી ૧૮૩૯ માં એને ઉઠાડી એના ભાઈ આપાસાહેબને બેસાડયો.

આપા સાહેબ—૧૮૪૦–૧૮૪૮–૮. એ અપુત્ર મરણ પામવાથી ઈંગ્રેજે રાજ ખાલસા કર્યું ને તેના દત્તકને પેન્સન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૯.

પેશ્વા.

બાલાજી વિશ્વનાથ-૧૭૧૪-૧૭૨૦-૬. એ પેહેલા શાહુ રાજાનો

પ્રધાન હતો. એણે દક્ષિણની ચોથ લીધી અને દિલ્લીના પાદશાહ પાસે મરેઠી રાજની સ્વતંત્રતા કબુલ કરાવી. એ પેહેલાં તલાટુ કરતો હતો.

પહેલો બાજીરાવ—૧૭૨૦–૧૭૪૦–૨૦. એ લડાઈમાં બહાદુર હતો. એણે મરેઠી રાજની સત્તા વધારી. એ પણ પેહેલા શાહુનો પ્રધાન હતો. એણે ગૂજરાતના સુબા ત્રિંબકજીને હરાવી માર્યો તથા નિજામ અને પાદશાહી ફોજને હરાવી કેટલોક મુલક મેળવ્યો.

બાલાજી બીજો—૧૭૪૦–૧૭૬૧–૨૧. એના વખતમાં ૧૭૫૧માં પેશ્વાની ગાદી પુનામાં થઈ તથા ૧૭૬૦માં ઉદગીની લડાઈમાં સદાશીવ ભાઊએ નિજામને હરાવ્યો અને ૧૭૬૧માં પાંણીપતની લડાઈમાં અહમદદુરાની એ મરેઠાને હરાવ્યા.

માધવરાવ પહેલો—૧૭૬૧–૧૭૭૨–૧૧. એના દરબારમાં સખારામબાપુ, રામશાસ્ત્રી અને ત્રંબકરાવ મામા તથા નાના ફડનવીસ એ સાડાત્રણ ડાહ્યા હતા. એણે નિજામ તથા હૈદરને હરાવ્યા અને રોહીલખંડ તથા રજપૂત સંસ્થાનમાંથી ખંડણી લીધી. તથા દિલ્લીના પાદશાહને કબજે કર્યો. હૈદરઅલ્લીને ચેરકુલ્લીના રણમાં હરાવ્યો હતો.

માધવરાવ–(૨)૧૭૭૪–૧૭૯૫–૨૧. એના વખતમાં ૧લો મરેઠી વિગ્રહ થયો. એના ઉપર નિજામે ચડાઈ કરી હતી માટે તેને ૧૭૯૫માં કુર્દલાના રણમાં હરાવ્યો હતો. એ નાના ફડનવીસથી કંટાળી આપઘાતથી મુઓ.

નારણરાવ—૧૭૭૨–૧૭૭૪–૨. એને રાઘોબાએ મરાવ્યો.

બાજીરાવ બીજો—૧૭૯૫–૧૮૧૮–૨૩. એ અવિચારી હતો. એણે પેશ્વાઈ રાજ ડુબાવ્યું. એના વખતમાં સિંધિઆ હોલકર વિગેરે સરદારો સ્વતંત્ર થયા. ને બીજો તથા ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ ઉઠ્યો. બીજા વિગ્રહમાં એને ઇંગ્રેજે આધિન કર્યો ને ત્રીજા વિગ્રહમાં રાજ્ય ભ્રષ્ટ કર્યો.

ગવર્નરો.

લાર્ડ ક્લાઈવ—૧૭૫૮–૧૭૬૭–૯. એ બહાદુર ચતુર અને કપટી

હતો. હિંદમાં ઈંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો એણે નાખ્યો. તથા ગવર્નર થના પેહેલાં આર્કાટ અને પ્લાસીની લડાઇઓ જીતી. તેમજ ગવર્નર થયા પછી પટણા આગળ શાહઆલમને હરાવ્યો. એના વખતમાં વાંદેવાસની લડાઈ થઈ હતી. એણે વિલાયતથી બીજીવાર આવી બંગાળાની દીવાની મેળવી ને ઈંગ્રેજ નોકરોને પગાર વધારી આપી લાંચ લેતા અટકાવ્યા. તથા મુલકી અને લશ્કરી ખાતામાં પણ સુધારો કર્યો.

હેરિવેરેલ્ટસ્ત—૧૭૬૭-૧૭૬૯-૨. એના વખતમાં ૧લો મ્હેસૂર વિગ્રહ થયો. તેમાં ૧૭૬૭માં ચંગામ, ત્રિનોમાલી અને અંબુર આગળ હૈદરને કર્નલ સ્મીથે હરાવ્યો.

જાનકાર્ટીયર—૧૭૬૯-૧૭૭૨-૩. એના વખતમાં ૧૭૭૦ માં ઓઢીઆમાં ભારે દુકાળ પડયો હતો.

વાર્નહેસ્તિંગ્સ—૧૭૭૨-૧૭૮૫-૧૩. એ બે વરસ ગવર્નર રહ્યા ને તે પછી "રેગ્યુલેટીંગ" આકટથી ગવર્નર જનરલ થયો. એણે ઈંગ્રેજી રાજ્યની ક્લાઇવે નાખેલા પાયા ઉપર ઈમારત ચણી. તથા રાજ્ય રચના કરી ઈંગ્રેજી રાજ્ય વધાર્યું પણ અયોગ્ય માર્ગે ધન મેળવ્યું તેથી નિંદાયો. એણે ધન મેળવવા કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમોને લૂટયાં. એ વિના એણે બીજાં ઘણાં મહત્વનાં કામ કર્યાંછે. જેવાં કે નોકરોની ફરી ગોઠવણ કરી, વસુલાતખાતામાં સુધારો કર્યો ને તેનું કામ કરવા યુરોપી કલેકટરો નિમ્યા. ઈન્સાફની કોર્ટો સ્થાપી તથા પોલીસની યોજના કરી. એના વખતમાં પેહેલો મરેઠા વિગ્રહ તથા બીજો મ્હૈસૂર વિગ્રહ થયો. તથા ફોક્સ ને પીટનાં બીલ પાર્લામેંટમાં રજુ થયાં તેમાં પીટનું બીલ મંજુર થયું. મરેઠા વિગ્રહથી સાલસેટ વિગેરે બેટ ઇંગ્રેજોને મળ્યા ને મ્હેસૂર વિગ્રહમાં હૈદરને હરાવી તેના દીકરા ટિપુ જોડે સલાહ કરી એક એકનો લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો.

મેકફરસન—૧૭૮૫-૧૭૮૬-૧. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

કાર્નવાલીસ—૧૭૮૬-૧૭૯૩-૭. એ બેવાર આવ્યા. પેહેલીવાર એમના વખતમાં સ્થાઇજમાબંધી ને ત્રીજો મ્હૈસૂર વિગ્રહ થયો. ત્રીજા મ્હૈસૂર વિગ્રહમાં કાર્નવાલીસે પંડે ટિપુને હરાવ્યો ને અડધું રાજ્ય તથા ૩ કરોડ રૂપિઆ દંડના લીધા.

સરજાનશોર—૧૭૯૩-૧૭૯૮-૫. એણે દેશી રાજાઓને મદદ ન કરી તેથી તેઓએ ઈંગ્રેજથી ઉલટા થઈ ફ્રેંચોને મદદે બોલાવ્યા.

એલ્યુ અર્ડ—૧૭૯૮-૧૭૯૮-૦-કંઈ જાણવા જેવું નથી.

મોર્નિંગ્ટન—૧૭૯૮-૧૮૦૫-૭-એને વેલ્લેસ્લીનો ઇલકાબ મળ્યો હતો. એના વખતમાં મ્હૈસૂરનો ચોથો વિગ્રહ તથા મરેઠાનો બીજો વિગ્રહ થયો. એનો વિચાર દેશી રાજાઓને તાબે કરી ઈંગ્રેજી રાજ વધારવાનો હતો. તેમાં નિજામ, સિંધિઆ, ભોંસલા, વિગેરેને તાબે કર્યા પણ ટિપુ તથા હોલકર તાબે થયા નહીં. તેથી ટિપુને હરાવી માર્યો ને હોલકરને હરાવી નસાડયો. એણે વાયવ્યપ્રાંત, પુના, મ્હૈસૂર વીગેરે જીતી ઈંગ્રેજી રાજમાં વધારો કર્યો.

કોર્નવાલીસ—૧૮૦૫-૧૮૦૫. બીજી વાર આવ્યા પણ જીવ્યા નહીં.

સરજ્યાર્જબાર્લો-૧૮૦૫-૧૮૦૭-૨. એણે સલાહ શાંતીથી રાજ ચલાવ્યું. દેશી રાજાઓને મદદ ન આપવાથી તેઓ રીસાયા. એના વખતમાં વેલોરમાં દેશી સીપાઇઓએ બંડ કર્યું હતું તે એણે સમાવ્યું.

લાર્ડ મિંટો—૧૮૦૭-૧૮૧૩-૬ એણે મોર્નિંગ્ટને મેળવેલા રાજને આબાદ કર્યું અને મોરિસ, બુર્બોન તથા જાવાબેટ જીત્યા, તથા રૂશિઅનધાસ્તિથી સલાહ કરવા પંજાબ, અફગાનીસ્તાન ને ઇરાન વકીલો મોકલ્યા. એના વખતમાં કંપનીના પટામાં ફેરફાર થયો તેથી કંપનીને ચીનમાં અને બધા ઇંગ્રેજોને હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લાર્ડ મેયરા—૧૮૧૪–૧૮૨૩–૯–એને હેસ્તિંગ્સનો ઇલકાબ મળ્યો હતો. એના વખતમાં ગુર્ખા, પીંઢારા અને છેલ્લો મરેઠી વિગ્રહ થયો. ગુર્ખા લડાઈથી નૈનીતાલ, મસુરીને સીમલા મળ્યાં તથા મરેઠા લડાઇથી પુનાનું રાજ મળ્યું. પીંઢારા વિગ્રહમાં પીંઢારાને હરાવી તેમનો નાશ કર્યો. એના વખતમાં કેળવણી વધી ને વર્તમાન પત્રો નીકળ્યાં હતાં.

આદમ—૧૮૨૩–૧૮૨૩–૦–જાણવા જેવું નથી.

લાર્ડ આમહર્સ્ટ—૧૮૨૩–૧૮૨૮–૫–એના વખતમાં ૧લો બ્રહ્મી વિગ્રહ તથા ભરતપુરની જીત એ બે બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી વિગ્રહથી આસામ, તિનાસરીમ તથા કક્કર પ્રાંતો મળ્યા.

લાર્ડ વિલ્યમબેન્ટિંક–૧૮૨૮–૧૮૩૫–૭. એણે સતી અને ઠગીનો નાશ કર્યો, તથા ઘણા સુધારા કર્યા, મ્હૈસૂર ઉપર જપ્તી બેસાડી, અને કુર્ગ ખાલસા કર્યું. વળી કંપનીના પટામાં ફેરફાર કરી હિંદ તથા ચીનમાં ઈંગ્રેજોને વેપારની છૂટ આપી. એના વખતમાં કાયદાનુ કમીશન નીમાયું. આગબોટો ચાલી તથા ઈંગ્રેજી નિશાળો સ્થપાઈ. એણે દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો ધારો કર્યો હતો.

લાર્ડ મેટકાફ—૧૮૩૫–૧૮૩૬–૧–એણે છાપખાનાંને છૂટ આપી.

લાર્ડ આકલાંડ—૧૮૩૬–૧૮૪૨–૬–એના વખતમા પહેલો અફગાન વિગ્રહ તથા પહેલો ચીન વિગ્રહ થયો. અફગાન વિગ્રહમાં ૧૬૦૦૦ માણસ મરાયાં ને ૧૫ કરોડ રૂપિઆ ખરચ થયું તોપણ એનો અંત આવ્યો નહોતો. ચીનાઈ વિગ્રહથી કંતાન વિગેરે બીજા પાંચ બંદરોમાં ઇંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લાર્ડ એલનબરો—૧૮૪૨–૪૪–૨. એણે અફગાનીસ્તાન ઉપર વેર વાળવા લશ્કર મોકલ્યું. તેણે કાબુલ જીત્યું ને ઈંગ્રેજ બંધીવાનોને છોડવ્યા. તથા વગર વાંધે દોસ્તમહમદને ગાદી આપી લડાઈ માંડીવાળી

તેઓ હિંદમાં પાછા આવ્યા. એલનબરોના વખતમાં સિંધ તથા સિંધિઆ સાથે લડાઈ થઈ હતી તેમાં સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો ને સિંધિઆને હરાવ્યો.

લાર્ડ હાર્ડિંગ—૧૮૪૪–૧૮૪૮–૪. એ બહાદુર લડવઈઓ હતો. એનો એક હાથ યુરોની લડાઈમાં કપાયો હતો. એના વખતમાં શીખ વિગ્રહ થયો તેમાં કાશ્મીર ને હજારા પરગણું ઇંગ્રેજોને મળ્યાં. એણે સતી થવાનો તથા ફાંસીઆ લોકોનો અટકાવ કર્યો, ઓઢીઆના જંગલી લોકમાં નરમેધનો ધારો બંધ કર્યો ને છોડીઓને દુધપાતી કરવાને અટકાવી.

લાર્ડ ડલહૌસી—૧૮૪૮–૧૮૫૬–૮–એ બધા ગવર્નરોમાં વધારે વખાણવા જોગ હતો. એણે દેશી રાજ ખાલસા કરવા સિવાય બીજાં ઘણું સારાં કામ કર્યાં. એનો મુખ્ય વિચાર દેશની ચડતી અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવાનો હતો. તેથી એણે ઘણાં લોકો ઉપયોગી કામ કર્યાં. એના વખતમાં બીજો સીખ વિગ્રહ, બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ અને દેશી રાજ્યોનું ખાલસા કરવું તથા કંપનીના પટામાં ફેરફાર એ ચાર મુખ્ય કામ થયાં. એ સિવાય એના સમયમાં બંગાળામાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર નીમાયો, સિવિલ સરવિસની પરિક્ષામાં હિંદના રહેવાસીઓને જવાની છૂટ મળી ને આખા હિંદને માટે ધારા બાંધનારી સભા નીમાઈ. વળી એણે ઇજનેરખાતું સ્થાપ્યું, ટપાલ ખાતામાં સુધારો કર્યો ને લાલ સમુદ્રમાં આગબોટ ચલાવવા મદદ કરી. એના વખતમાં રેલવે ને તાર નંખાયા હતા.

લાર્ડ કેનિંગ—૧૮૫૬–૧૮૬૨–૬. એના વખતમાં ૧૮૫૭ નો બળવો થયો, મહારાણીને તાબે હિંદ આવ્યું. મહારાણીનો ઢંઢેરો વંચાયો, ઇરાન તથા ચીન સાથે લડાઇઓ થઈ તથા ઇન્કમટાક્સ નંખાયો ને નોટોનાં નાણું ચાલ્યાં. ઇરાનની લડાઇથી ઇરાનના શાહે હેરાત તથા અફગાનીસ્તાન ઉપરનો પોતાનો દાવો ઉઠાવ્યો તથા ચીનની લડાઇથી ચીનનાં પાંચ બંદરમાં યુરોપીઅનોને વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લાર્ડ એલ્ગીન—૧૮૬૨-૧૮૬૩-૧. એણે કાયદા બાંધવાને ૭ ગૃહસ્થોની કૌંસીલ નીમી અને વહાબી લોકોનું બંડ સમાવ્યું. એના વખતમાં અમેરિકામાં લડાઈ થવાથી હિંદના રૂનો ભાવ વધ્યો ને સટ્ટા ચાલ્યા.

સરજાન લારેન્સ—૧૮૬૪-૧૮૬૯-૫. એના વખતમાં ભૂતાન જોડે વિગ્રહ અને ઓઢીઆ તથા બુંદેલખંડમાં દુકાળ એ બે મોટા બનાવ બન્યા. ભૂતાન વિગ્રહમાં કેટલુંક નુકસાન વેઠ્યું ને ઓઢીઆના દુકાળથી દુકાળમાં થતાં મૃત્યુ અટકાવવાની જવાબદારી સરકારી અમલદારોને શીર નાખી. એ સિવાય એણે અયોધ્યાંના ખેડુતોના ચાલુ હક પાછા આપ્યા, શેરઅલીને અફગાનીસ્તાનનો અમીરકબુલ રાખ્યો અને કાઠીઆવાડના વાઘેરાનું બંડ સમાવ્યુ. એના વખતમાં રૂનો ભાવ અતિશે વધી ગયો ને સટા ચાલવાથી વેપારની ખરાબી થઈ તથા બંગાળાના માના વેપારને નુકસાન પહોંચ્યુ.

લાર્ડ મેયો—૧૮૬૯-૧૮૭૨-૩. એણે અંબાલામાં દરબાર ભરીને અફગાન સરદાર શેરઅલીને માન આપ્યું, ખેતીવાડીનું નવું ખાતું સ્થાપ્યુ, પ્રાંતવાર ઉપજ ખરચ કહાડવાની રીત દાખલ કરી અને મીઠાની જકાતમાં સુધારો કર્યો, તથા રેલ્વે, સડકો અને નેરો બંધાવી. એના વખતમાં રાણીનો શાહજાદો ડયુક ઓફ એડીનબરો ૧૮૬૯ માં આવ્યા હતા. આ ગવર્નરને એન્ડામાનના અફગાન કેદીએ માર્યા.

લાર્ડ નોર્થબ્રુક—૧૮૭૨-૧૮૭૬-૪. એણે બંગાળાના દુકાળને મદદ આપી અટકાવ્યો, અને વડોદરાના ગાયકવાડ મલ્હારરાવ ને રેસીડેન્ટને ઝેર દેવાના તહોમતથી રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યો. એમના વખતમાં રાણીના વડા શાહજાદા પ્રિન્સઓફવેલ્સ ૧૮૭૫ માં આવ્યા હતા. તેમને હિંદના રાજા રાણાએ પુષ્કળ માન આપી વફાદારી બતાવી.

લાર્ડ લિટ્ટન—૧૮૭૬-૧૮૮૦-૪. એના વખતમાં મહારાણીએ

"કૈસરેહિંદ"નું પદ ધારણ કર્યું. દક્ષિણમાં દુકાળ પડયો અને લાઇસેન્સ ટાકસ નંખાયો તથા મુંબાઈ અને મદ્રાસ ઈલાકામાં મીઠાની કીમત વધારી. તથા માનચેસ્તરના કાપડ ઉપરની જકાત કહાડી નાખી.

લાર્ડ રિપન—૧૮૮૦-૧૮૮૪-૪. એ લીબરલ એટલે પ્રજા પક્ષના હતા. એમના વખતમાં અફગાન લડાઇનો અંત આવ્યો તથા ઇલબર્ટ બીલ મંજુર થયું. એ ગવર્નરે ઘણાં લોકો ઉપયોગી કામ કર્યાં તથા સ્વરાજ્ય વિગેરે ઘણા હક આપ્યા તેથી લોકોએ એને જતી વખત ઘણું માન આપ્યું ને તેના નામથી સંભારણાં રાખ્યાં.

લાર્ડ ડફ્રિન—૧૮૮૪-૧૮૮૮-૪. એણે અફગાન અમીરને વરસાસન બાંધી આપ્યું, શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો, સિંધિઆ ને હોલકરના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરી અને મહારાણીનો જુબીલી ઓચ્છવ કર્યો તથા સીકીમના રાજાને અને કાળાપર્વત પાસેના અનાર્ય લોકને જીત્યા.

મુકાબલા અથવા સરખાવણી.

મહમદ ગજનવી અને શાહબુદીન ગોરી—સ્વારીઓ કરવામાં અને દેશ લૂટવામાં બંને સરખા હતા, પણ તેમાં બંનેની રીત જુદી હતી. મહમદ ધન લોભી હતો ને શાહબુદીન રાજ લોભી હતો. તેથી મહમદે દેવસ્થાનવાળાં નગર લૂટી ધન હરણ કર્યું. પણ શાહબુદીને દેશ જીતી રાજ સ્થાપન કર્યું. એણે ને એના સરદારોએ મળી લગભગ આખો ઉત્તર હિંદ જીત્યો હતો. આ બંનેમાં મહમદ ગજનવીની નામના વધારે થઈ છે કારણ કે એણે વિદ્યાના કામમાં મદદ આપી હતી.

અલાઉદ્દીન ખુની અને ૧ લો મહમદ તગલખ—એ બને માણસ મારવામાં સરખા હતા. તેમાં અલાઉદીન ડાહ્યો ને મહમદ ગાંડો હતો. અલાઉદીને છેક દક્ષિણ સુધી રાજ્ય વધાર્યું ને મહમદના વખતમાં

ઘણા સૂબા સ્વતંત્ર થયા તથા રાજ્ય ઘટી ગયું.

ફીરોઝુદ્દીન તગલખ અને શેરશાહ—એ બંને રૈયતના લાભમાં સારા ને સરખાં હતા. પણ લડાઇના કામમાં શીરશાહ બહાદુર હતો. એ બંને જણે રૈયતના સુખને સારૂ રસ્તા, કૂવા અને તળાવ તથા ધર્મશાળા વિગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

અકબર ને ઔરંગઝેબ—એ બંને અકલવાન ને બહાદુર હતા તથા રાજ્ય પ્રકરણમાં, દૃઢતામાં, અને ઉદ્યોગમાં સરખા હતા. પણ બંનેની રીત જૂદી હતી. અકબર પોતાનું કામ સામા માણસને મેળવીને કહાડી લેતો પરંતુ ઔરંગઝેબ હુકમને માર ફાડથી કરાવતો. અકબરને બધા લોકોએ વખાણ્યો ને ઔરંગઝેબને કેટલાકે ધિક્કાર્યો.

અકબરે સ્નેહભાવથી રજપૂતોને મદદગાર કર્યા ને ઔરંગઝેબે તેમની જોડે વૈર કરી દુશ્મન બનાવ્યા. અકબરે હિંદુઓના વેરા માફ કરી તેમને મોટા અધિકાર આપ્યા. અને ઔરંગઝેબે તેમના ઉપર જુલમ કરી ઘણા વેરા નાખ્યા તથા તેમને રાજ્યકાજમાંથી દુર કર્યા. અકબરે સર્વને મરજી મુજબ ધર્મ પાળવા દીધા પણ ઔરંગઝેબે મુસલમાની ધર્મના દુરાગ્રહથી બીજાઓ ઉપર જુલમ કર્યો. બંનેના સ્વભાવ પણ જૂદા હતા. અકબર ઉદાર, ક્ષમાવાન ને દયાળુ હતો પણ ઔરંગઝેબ ઘાતકી, જુલમી ને નિર્દય હતો.

કલાઇવ અને ડુપ્લી—આ બંને રાજવિદ્યામાં, લડાઇમાં અને સલાસમાં તથા દાવપેચમાં સરખા હતા. પરંતુ કલાઇવમાં યુદ્ધ કુશળતા વિશેષ હતી. કલાઇવે ઇંગ્રેજોને અને ડુપ્લીએ ફ્રેંચોને રાજ મેળવી આપ્યું તથાપી આ બને સ્વદેશ ગયા ત્યાં એમના ઉપર હિંદમાં અન્યાય કર્યાના આરોપ આવ્યા ને ઘણું દુખ ભોગવી મરણ પામ્યા. હિંદમાં ઇંગ્રેજોના એકપછી એક કુશળ અમલદારો આવ્યા તેથી એમનું રાજ

જધ્યું ને ફ્રેંચોના અજાણ્યા અમલદારો આવવાથી તેમનું રાજ પડીભાગ્યું.

કલાઇવ અને હેસ્તિંગ્સ—હેસ્તિંગ્સમાં પણ કલાઇવ જેવાજ ગુણ હતા. કલાઇવે રાજ મેળવ્યું ને હેસ્તિંગ્સે તેને સાચવી આબાદ કર્યું. કલાઇવને રાજ મેળવવાને જેવાં કપટ ને કાવતરાં કરવાં પડયાં તેવાંજ હેસ્તિંગ્સને રાજ આબાદ કરવામાં તથા સાચવવામાં કરવાં પડયાં હતાં. વિલાયતમાં કલાઇવ ઉપર જેમ આરોપ મૂકવામાં આવ્યા હતા તેમ હેસ્તિંગ્સ ઉપર પણ મૂકવામાં આવ્યા હતા તેથી હેસ્તિંગ્સ પણ કલાઇવની પેઠે દુખ ભોગવી મરણ પામ્યો.

શીવાજી અને હૈદર—એ બંને સ્વાર્થિ અને કપટી હતા. રાજ મેળવવાની રીત બંનેની સરખી હતી. બંનેએ છળભેદ ને કપટ કરી હલકી સ્થિતિમાંથી રાજ સ્થાપન કર્યાં. તફાવત એ પડયો કે શીવાજીના જેવો સ્વદેશા અભિમાન આખી મરેઠી જાતમાં હોવાથી તેનું રાજ ઘણાં વરસ ટક્યું ને હૈદરને તેવી કંઈ મદદ ન હોવાથી તેનું રાજ જલદી નાશ પામ્યું.

મોર્નિંગ્ટન ઉર્ફે વેલ્લેસ્લી અને દલહૌસી—આ બંને રાજ્ય વિદ્યામાં, દાવ પેચમાં અને દ્રઢતામાં સરખા હતા. બંનેની ઇગ્રેજી રાજ્ય વધારવાની અને દેશીરાજ્ય ઘટાડવાની ઇચ્છા હતી. પણ તેમાં વેલ્લેસ્લી કરતાં દલહૌસીએ વધારે અઘટીત કામ કર્યા. તથાપી રૈયતના સુખની અને દેશની ચડતી તથા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવામાં દલહૌસીની કાળજી વધારે હતી. તેથી વેલ્લેસ્લી કરતાં તે વધારે માનને લાયક છે.

કોલકરાર અથવા તહનામાં.

(૧) મદ્રાસના કરાર ૧૭૫૪માં ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે થયા. એમાં એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો તથા દેશી રાજાઓની ખટપટમાં ન પડવું અને હૈદ્રાબાદના નિજામ તથા કર્ણાટકના નવાબને કબુલ રાખવા.

(૨) કલકત્તાના કરાર ૧૭૫૭માં. બંગાળાના નવાબ સુરાજ ઉદ-વલા અને કલાઇવિ સાહેબ વચ્ચે થયા. તેમાં બંગાળાનાં થાણાં ઇંગ્રેજોને આપવાં, કલકતમાં કીલ્લો બાંધવાની રજા આપવી અને ઇંગ્રેજી માલનું હાંસલ માફ કરવું એ ઠરાવ થયા.

(૩) મદ્રાસના કરાર ૧૭૬૯ માં ઇંગ્રેજ તથા હૈદરઅલી વચ્ચે થયા. એમાં એ ઠરાવ થયો કે એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો ને એકબીજાને મદદ આપવી. એથી મ્હેસુરના ૧લા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૪) બનારસના કરાર ૧૭૭૩માં અયોધ્યાના નવાબ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્રેજોએ રોહીલા જીતી આપવા એ ઠરાવ મુખ્ય હતો.

(૫) સુરતના કરાર ૧૭૭૫માં રાઘોબા તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એમાં ઇંગ્રેજો રાઘોબાને પુનાની ગાદીએ બેસાડે તો રાઘોબા ૧૮લાખ રૂપિઆ રોકડા તથા ૧૯ લાખનો સાલ સેટ, વસાઇ વિગેરે મુલક આપે.

(૬) પુરંદરના કરાર ૧૭૭૬માં પેશ્વા માધવરાવ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્રેજોરાઘોબાનો પક્ષ નકરેતો સાષ્ટિ તથા વસાઇ બેટ આપવા.

(૭) વાર ગામના કરાર ૧૭૭૯માં પેશ્વા માધવરાવ તથા મુંબાઇના ઇં-ગ્રેજી લશ્કર વચ્ચે થયા. તેમાં સાષ્ટિ વિગેરે લેવાની વાત ઇંગ્રેજો છોડીદે તો તેમને સુખે જવા દેવા.

(૮) સાલબાઇના કરાર ૧૭૮૨માં ઈંગ્રેજ તથા માધવરાવ પેશ્વા વચ્ચે થયા. એથી પેહેલા મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. રાઘોબાને પેન્સન આપ્યું ને ગુજરાત મરેઠાને પાછી મળી તથા સાલસેટ અને ધારાપુરી વિગેરે બેટો ઇંગ્રેજોને મળ્યા.

(૯) મેંગલુરના કરાર ૧૭૮૪માં ઇંગ્રેજોનો ટિપુ વચ્ચે થયા. તે-માં એક બીજાએ લીધેલો મુલક તથા પકડેલા કેદીઓ પાછા આપવા. આથી બીજા મ્હેસૂર વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૧૦) શ્રી રંગપટણના કરાર ૧૭૯૨માં ટિપુ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં ટિપુએ પોતાનો અડધો મુલક અને ૩ કરોડ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા. તેથી મ્હેસૂર ત્રીજા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૧૧) હૈદ્રાબાદના કરાર ૧૭૯૮માં નીઝામ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એમાં નિઝામ પોતાના રાજમાંથી ફ્રેંચોને કહાડી મૂકે તથા ઇંગ્રેજી લશ્કર પોતાને ખરચે પોતાના રાજમાંરાખે અને ઇંગ્રેજની મંજુરી સિવાય બીજા કોઈ યુરોપીઅનને પોતાના રાજમાં રહેવાદે નહીં એ ઠરાવ થયા.

(૧૨) હૈદ્રાબાદના બીજા કરાર ૧૮૦૧માં ઇંગ્રેજ તથા નિઝામ વચ્ચે થયા. તેમાં નિઝામના રક્ષણ અર્થે સિકંદરા બાદમાં રહેલા ઇંગ્રેજી લશ્કરના ખરચને પેટે નિઝામ બાલાધાટ પ્રાંત આપે એમ ઠર્યું.

(૧૩) અયોધ્યાના કરાર ૧૮૦૧ માં અયોધ્યાના નવાબ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્રેજ નવાબનું રક્ષણ કરે તેના બદલામાં નવાબ વાવ્યપ્રાંત આપે.

(૧૪) વસાઇના કરાર ૧૮૦૨માં બીજા બાજીરાવ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં પુનામાં પોતાને ખરચે ઇંગ્રેજી લશ્કર રાખવું, બીજા યુરોપીઅનોને પોતાના રાજમાં રહેવા દેવા નહીં ને સુરત તથા મુંબાઇની આજુ બાજુનાં ગામ ઇંગ્રેજને આપવાં તથા પરરાજ વચ્ચેના વાંધા ઇંગ્રેજ મારફત પતાવવા એમ બાજીરાવે લખી આપ્યું

(૧૫) દેવગામના કરાર ૧૮૦૩માં રઘુજી ભોંસલે અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એથી રાઘોજી એ કટક પ્રાંત તથા વર્ધા નદીનો પશ્ચિમનો મુલક ઇંગ્રેજોને આપ્યો ને નિઝામની પેઠે ઇંગ્રેજને આધિન થયો.

(૧૬) સીરજી અંજેગામના કરાર ૧૮૦૩માં દોલતરાવ સિંધિઆ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એમાં સિંધિઆએ ગંગા જમનાં વચ્ચેનો મુલક તથા ભરૂચ અને અહમદનગર ઇંગ્રેજોને આપ્યાં ને નિઝામની પેઠે આધિન-પત્ર લખી આપ્યું.

(૧૭) સેગાઉલીના કરાર ૧૮૧૬ માં નેપાળના રાજા તથા ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં નૈનીતાલ, મસુરી અને સીમળાનાં સ્થળો ઈંગ્રેજોને આપ્યાં ને પોતાનાં આગળ વધારેલાં થાણાં ઉઠાવી લીધાં. તથા પોતાના રાજ્યમાં રેસીડેન્ટ રાખ્યો.

(૧૮) પુનાના કરાર ૧૮૧૭ માં છેલ્લા બાજીરાવ તથા ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં બાજીરાવે ઈંગ્રેજી લશ્કરના ખરચને પેટે વધારે મુલક આપ્યો ને પૂર્ણ રીતે ઈંગ્રેજને આધિન થયો.

(૧૯) મંદેસરના કરાર ૧૮૧૭ માં હોલકર ને ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં હોલકરરે ઈંગ્રેજી લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યું ને ઈંગ્રેજને કેટલોક મુલક આપ્યો તથા રજપૂત સંસ્થાન ઉપરનો હક ઉઠાવ્યો.

(૨૦) ઈંદોરના કરાર ૧૮૧૮ માં બાજીરાવ ને ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયા; તેમાં બાજીરાવ અને તેના કુટંબને ૮ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી બિઠુરમાં રાખ્યો.

(૨૧) અંદાબુના કરાર ૧૮૨૬ માં બ્રહ્મદેશના રાજા અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં ઈંગ્રેજને લડાઈનો ખરચના ૧ એક કરોડ રૂપીઆ રોકડા અને આસામ, આરાકામ, ટિનાસરીમ વિગેરે પ્રાંતો મળ્યા.

(૨૨) ગોવાલ્યરના કરાર ૧૮૪૩ માં સિંધિઆ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં સિંધિઆનું લશ્કર ઘટાડવું. ગ્વાલ્યરમાં રેસીડેન્ટના હાથ નીચે ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખવું તથા રેસીડેન્ટના સલાહ પ્રમાણે પંચથી રાજ્ય ચલાવવું ને તારાબાઈએ પેન્સન લેવું એ ઠરાવ થયા.

(૨૩) લાહોરના કરાર ૧૮૪૬ માં દુલિપસિંગ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એથી દુલિપસિંગે સતલજ તથા રાવી વચ્ચેનો મુલક ઇંગ્રેજને આપ્યો તથા ૧૦ હજાર ઇંગ્રેજી લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યું.

(૨૪) હૈદ્રાબાદના કરાર ૧૮૫૩ માં નિજામ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં નિજામે લશ્કરના ખરચને પેટે વરાડપ્રાંત ઇંગ્રેજને આપ્યો.

(२५) આવાના કરાર ૧૮૫૩ માં ઈંગ્રેજ તથા આવાના રાજા વચ્ચે થયા. તેમાં આવાના રાજાએ ઈંગ્રેજોને પેગુપ્રાંત આપ્યો તેથી બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૨૬) ગેંદામકના કરાર ૧૮૭૯ માં અફગાનીસ્તાનના અમીર યાકુબખાન ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં યાકુબખાને ઇંગ્રેજી રાજ્યની હદ વધારીને કાબુલમાં બ્રિટિશ લશ્કર રહેવા રજા આપી.

હિંદમાં થએલા વિગ્રહોની સંક્ષેપ નોંધ.

કર્ણાટકનો ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૪૬–૧૭૪૮–૨. ઈંગ્રેજને ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે ઈંગ્રેજોનું મદ્રાસ ફ્રેંચોએ અન્યાયપણે લીધું હતું. એમાં આખરે સલાહ થઇ ને એક બીજાંનો લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. આ લડાઇમાં ઈંગ્રેજ સરદાર કલાઈવ અને લારેન્સ તથા ફ્રેંચ સરદાર લાબર્ડોન્સ ને ડુપ્લી હતા.

કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ—૧૭૪૮–૧૭૫૪–૬. હૈદ્રાબાદ અને આર્કાટની ગાદીએ પોતપોતાના પક્ષના રાજા બેસાડવા સારૂ ઈંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. એમાં આખરે ફ્રેંચોનો પક્ષ નબળો પડયો ને સલાહ થઈ. આ લડાઇમાં ઈંગ્રેજ સરદાર કલાઇવ ને ફ્રેંચ સરદાર ડુપ્લી તથા બુસી હતા.

કર્ણાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ—૧૭૫૮–૧૭૬૧–૩. એ પણ ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એ કે ફ્રેંચ સરદાર લાલીએ ઇંગ્રેજોનું સેંટડેવીડકોટા વગર કારણે લેઈ લીધું હતું. આ લડાઇમાં ઈંગ્રેજ સરદાર કર્નલ કુટ અને કર્નલ ફોર્ડ હતા તથા ફ્રેંચ સરદાર લાલી અને બુસી હતા. એ વિગ્રહમાં ૧૭૬૦ માં વાંદેવાસ આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રેંચો હાર્યા ને ૧૭૬૧ માં તેમનું પાંદીચેરી ઇંગ્રેજોએ લીધું તેથી એમનું રાજ્ય નાશ પામ્યું.

બંગાળાનો ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૫૭. એ વિગ્રહ સુરાજઉદવલા

તથા ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે બંગાળાના નવાબ સુરાજ-ઉદ્દવલ્લાનો એક ગુનેગાર માણસ ઇંગ્રેજને શરણે આવ્યો તેને તેણે મા-ગ્યો પણ ઈંગ્રેજોએ આપ્યો નહીં તેથી તથા ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર નવાબના ના કહ્યા છતાં ઇંગ્રેજોએ જીત્યું તેથી એ વિગ્રહ થયો. એમાં ૧૭૫૭ માં પ્લાસી આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં નવાબ હાર્યો ને તેનું રાજ્ય ક્લાઇવે તેના સરદાર મીરજાફરને આપ્યું.

બંગાળાનો ૨ જો વિગ્રહ—૧૭૫૯. એ વિગ્રહ મીરજાફર ને ઈં-ગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે મીરજાફરે નીમક હરામ થઈ ઇંગ્રેજોને કહાડવાને સારૂ વલંદાને બોલાવ્યા. તેથી ક્લાઇવે ૧૭૫૯ માં ચિન્સુરા આગળ વલંદાને હરાવ્યા. તે પછી મીરજાફરની ગાદી ૧૭૬૦ માં મી-રકાસીમને મળી.

બંગાળાનો ૩ જો વિગ્રહ—૧૭૬૦-૧૭૬૪-૪. એ વિગ્રહ મીર-કાસીમ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે કંપનીના માલની હાંસલની માફી હતી. તેનો ઉપયોગ કંપનીના નોકરો પોતાના ખાનગી માલને માટે કરવા લાગ્યા ને નવાબને હાંસલ ન આપ્યું તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. એમાં ઘેરીઆ પટણા ને બકસર આગળ લડાઇઓ થઈ. તેમાં મીરકાસીમ તથા તેના મદદગાર સુજાઉદ્દવલ્લા ને શાહઆલમ હાર્યા.

મ્હૈસૂરનો ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૬૭-૧૭૬૯-૨-એ વિગ્રહ હૈદર તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. તેનું કારણ એકે મ્હૈસૂરના રાજા હૈદર અલીએ બેદનુર જીતી ઇંગ્રેજી મુલક ઉપર આવવા માંડ્યું તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો એમાં ચંગામ, ત્રિનોમાલી અને અંબુર આગળ લડાઇઓ થઈ તેમાં હૈદર હાર્યો ને મદ્રાસમાં કરાર થયા. આ લડાઇમાં ઈંગ્રેજ સરદાર સ્મીથ હતો.

મ્હૈસૂરનો ૨ જો વિગ્રહ—૧૭૮૦-૧૭૮૪-૪.-એ વિગ્રહ પણ હૈ-દરને ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે હૈદરને માધવરાવ પેશ્વાએ

એર કુલીનારણમાં હરાવ્યો તે વખતે ઇંગ્રેજોએ કરાર પ્રમાણે તેને મદદન આપી તેથી એ વિગ્રહ થયો. એમાં પોલીલોર. ચિલામ્બ્રમ, પોર્તોનોવો તથા શોલીંગર અને પનીઆની ઇત્યાદિ ઠેકાણે લડાઇઓ થઈ. તેમાં પેહેલી બેમાં હૈદર જીત્યો ને છેલ્લી ત્રણમાં ઇંગ્રેજો જીત્યા. પણ એટલામાં ૧૭૮૨માં હૈદર મરી ગયો તેથી તેના દીકરા ટિપુ જોડે મેંગલોર મુકામે સલાહ થઈ. એમાં ઇંગ્રેજ સરદાર કર્નલ, બેલી, સર-ઈ-કુટ ને એબીંગ્ટન હતા.

મ્હેસૂર ૩ જો વિગ્રહ—૧૭૯૦–૧૭૯૨–૨–એ વિગ્રહ ઇંગ્રેજને ટિપુ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એજે કે ઇંગ્રેજ સરકારે પોતાના મિત્ર રાજાની ઇયાદી નીજામને લખીઆપી તેમાં ટિપુનું નામ નહોતું તેથી એ ત્રીજો વિગ્રહ થયો એમાં સીમોગા, અરીકેરા અને શ્રીરંગપટણ આગળ લડાઇઓ થઇ તેમાં લાર્ડ કાર્નવાલીસે ટિપુને હરાવ્યો ને દંડ લીધો.

મ્હેસૂર ૪ થો વિગ્રહ—૧૭૯૯–એપણ ટિપુને ઇંગ્રેજો વચ્ચે થયો એનું કારણ એકે ટિપુ ફ્રેંચો જોડે ખટપટ કરતો હતો તે મૂકી દેવા અને નિજામની પેઠે આધિન થવા ઇંગ્રેજોએ કહાવ્યું પણ તેણે માન્યું નહીં તેથી એ વિગ્રહ થયો. એમાં માલવેલી, સીડાસૂર અને શ્રીરંગપટણ આગળ લડાઈઓ થઈ તેમાં ટિપુ મરાયો ને તેના રાજનો અંત આવ્યો. એમાં ઇંગ્રેજ સરદાર જ. હારીસ, બેયર્ડ ને સ્ટૂઅર્ટ તથા વેલસ્લી હતા.

મરેઠાનો ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૭૫–૧૭૮૨–૭–એ વિગ્રહ પુનાની ગાદીએ રઘુનાથરાવને બેસાડવા માધવરાવ પેશ્વા સાથે ઇંગ્રેજોને થયો. તેમાં પહેલું ઇંગ્રેજી લસ્કર હાર્યું ને વાર ગામમાં નામોસી ભરેલા કરાર થયા. પણ આખરે ૧૭૮૨ માં સાલબાઇના કરારથી લડાઇ પતી.

મરેઠાનો ૨ જો વિગ્રહ—૧૮૦૩–૧૮૦૪–૧. બાજીરાવ પેશ્વા ૧૮૦૨ માં વસાઇના કરાર કરી ઇંગ્રેજને આધિન થયો એ વાત ભોંસલા અને શિંધિઆને ગમી નહીં તેથી એ બીજો વિગ્રહ ઉઠયો. એમાં આ-

સાઈને આરગામ આગળ ઇંગ્રેજોએ સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા અને લાસવારી તથા અલીગઢ પાસે એકલા સિંધિઆને હરાવ્યો. આખરે સિંધિઆએ સીરજીઅંજે ગામ અને ભોંસલાએ દેવગામ પાસે સલાહ કરી. ૧૮૦૩. તેપછી હોલકર લડવા ઉઠ્યો તેને દીગ તથા ફરૂકાબાદ આગળ હરાવ્યો પણ તે તાબે થયો નહીં. ૧૮૦૪.

મરેઠાનો ૩ જો વિગ્રહ—૧૮૧૭-૧૮૧૮-૧. વસાઈ તથા પુનાના કરાર કર્યા છતાં પણ બાજીરાવ પેશ્વા ઇંગ્રેજ સામે કાવત્રાં કરવા લાગ્યો તથા ઇંગ્રેજ રેસિડેન્ટ ઉપર હુમલો કર્યો તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. એ વિગ્રહમાં ઈંગ્રેજે ખડકી, કોરેગામ, અને આસ્ટી આગળ બાજીરાવને હરાવી ૧૮૧૭ માં તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. આ વખતે ભોંસલા તથા હોલકર પણ ઈંગ્રેજ સામે ઉઠયા હતા માટે ભોંસલાને નાગપુર અને જબલપુર આગળ તથા હોલકરને માહીદપુર આગળ ઇંગ્રેજોએ હરાવ્યા.

ગુરખા વિગ્રહ—૧૮૧૪-૧૮૧૬-૨. નેપાળના રાજાએ ઇંગ્રેજી રાજ્યનો કેટલોક મુલક દબાવ્યો તેથી એ વિગ્રહ ઉઠયો. એમાં મલુન, મકવાનપુર અને હરીપુર આગળ લડાઇઓ થઈ તેમાં ગુરખા હાર્યા ને સેગાઉલીના કરાર થયા. તેથી નૈનીતાલ, મસુરી ને શીમળા ઇંગ્રેજોને મળ્યાં.

બ્રહ્મી ૧ લો વિગ્રહ—૧૮૨૪-૧૮૨૬-૨. બ્રહ્મદેશના રાજાએ શાહપુરી બેટનું ઇંગ્રેજી થાણું ઉઠાડી મૂકયું તથા ઇંગ્રેજના મિત્ર કાચરના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી અને ઇંગ્રેજી મુલક ઉપર આવવા માંડયું તેથી એ વિગ્રહ ઉઠયો. એમાં રંગુન, પ્રોમ અને પાગામ આગળ લડાઇઓ થઈ. તેમાં બ્રહ્મીઓ હાર્યા ને ૧૮૨૬ માં આન્દાબુના કરાર થયા. એથી આસામ, આરાકાન તથા તિનાસરીમ પ્રાંત ઇંગ્રેજોને મળ્યા.

બ્રહ્મી ૨ જો વિગ્રહ—૧૮૫૨. રંગુનના સૂબાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠયો. એમાં પેગુ અને રંગુન આગળ લડાઇઓ થઈ તેમાં બ્રહ્મીઓ હાર્યા ને તેમણે પેગુ આપી સલાહ કરી.

એ પેગુ પ્રાંત આગળ મળેલા આસામ વિગેરે પ્રાંત સાથે જોડે દીધો તે બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ કહેવાયો. એમાં ઈંગ્રેજ સરદાર ગોડવીન હતો.

બ્રહ્મી ૩ જો વિગ્રહ—૧૮૮૫. બ્રહ્મદેશના રાજાએ મુંબાઇની વેપારી કંપનીને નુકસાન કર્યું તથા ફ્રેંચો સાથે સલાહ કરી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. તેમાં ઇંગ્રેજી લશ્કરે જઈ માંદલેજ ને મીનલગઢ લીધાં તથા રાજા થીબોને કેદ કરી હિંદુસ્તાનમાં આણ્યો ને શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો.

અફગાન ૧લો વિગ્રહ—૧૮૩૮–૧૮૪૨–૩. એ વિગ્રહ અફગાનીસ્તાનના અમીર દોસ્ત મહમદ તથા ઈંગ્રેજો વચ્ચે થયો. એનું કારણ એ કે ઈંગ્રેજોએ રૂશિઅન ધાસ્તીથી કેટલાક ઠેરાવ કરવાસારૂ દોસ્ત મહમદ પાસે એક એલચી મોકલ્યો પણ તેણે તેનું કહ્યું માન્યું નહીં તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. ઈંગ્રેજોએ પોતાના કબ્જામાં રહે એવા અફગાનીસ્તાનથી નાશી આવેલા શાહ સુજાને દોસ્ત મહમદની ગાદીએ બેસાડવા ધાર્યું ને તેને લશ્કર સાથે કાબુલ મોકલ્યો. એટલે દોસ્તમહમદ નાઠો. તેને પરવાન આગળ હરાવ્યો ને રાજ કેદી કરી હિંસ્તાનમાં આણ્યો. શાહ સુજાને કાબુલની ગાદીએ બેસાડી તેના રક્ષણ સારૂ ઇંગ્રેજી લશ્કર રાખ્યું હતું. એ લશ્કરનો તથા શાહસુજાનો અફગાનોએ નાશ કર્યો તેથી ૧૮૪૨માં તેમના ઉપર બીજું લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરે અફગાનીસ્તાન જીત્યું અને દોસ્તમહમદને વગર વાંધે ફરી અફગાનીસ્તાનની ગાદી લેવા દેવાની કબુલતે લડાઈ માંડી વાળી.

અફગાન ૨ જો વિગ્રહ—૧૮૮૦–૧૮૮૧–૧ એ વિગ્રહ અફગાનીસ્તાનના શેર અલ્લી તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે આ વખત પણ રૂશિઅન ધાસ્તીથી ઈંગ્રેજોએ કેટલાક ઠરાવ કરવા સારૂ શેર અલીના દરબારમાં એક એલચી ખાતું મોકલ્યું. તેને શેરઅલીએ પોતાના દેશમાં પેસવા ન દીધું પણ રૂશિઅન વકીલોને માન આપ્યું તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. ઇંગ્રેજી લશ્કરે તેના ઉપર ખૈબર, કુરમ ને બોલન ઘાટને

માર્ગે ચડાઇઓ કરી. એટલે શેરઅલી નાશી ગયો. તેના દીકરા યાકુબખાન જોડે ગંદામક મુકામે સલાહ કરી ને કાબુલમાં ઈંગ્રેજી લશ્કર રાખ્યું. આ વખત પણ કાબુલીઓએ દગો કરી ઈંગ્રેજી લશ્કરનો નાશ કર્યો તેથી ઇંગ્રેજી લશ્કરે ફરી ચડાઈ કરી યાકુબખાનને ઉઠાડી તેના ભાઈ અયુબ-ખાનને બેસાડયો ને કાબુલ તથા કંદહારનો કબજો કરી ત્યાં વળી ઈંગ્રેજી લશ્કર રાખ્યું. એ લશ્કરને અફગાન જાતોએ સંકટમાં નાખ્યું ને હરાવ્યું તેથી ત્રીજીવાર સરફ્રેડરીકે ચડાઇ કરી મીર ખુચાખાનને હરાવ્યો ને દોસ્ત મહમદના કુળના અબદુલ રેહેમાનને તેની ગાદી આપી. એથી એ બીજા અફગાન વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

સિંધ વિગ્રહ—૧૮૪૨–૧૮૪૩–૧. એ વિગ્રહ સિંધના અમીરો ને ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે સિંધના અમીરો પોતાનું સ્વતંત્ર-પણું છોડી દેઈ ઈંગ્રેજી રાજ્યને તાબે થયા નહીં તથા અફગાન લડાઇમાં જતાં આવતાં એમણે ઈંગ્રેજી લશ્કરને હરકત કરી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠયો. ઈંગ્રેજ સરદાર સર ચાર્લસ નેપિયરે તેમના ઉપર ચડાઈ કરી તેમને મીઆની તથા હૈદ્રાબાદ આગળ હરાવ્યા ને સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો.

સિંધિઆ વિગ્રહ—૧૮૪૩–૪૪–૧. એ વિગ્રહ જંકોજી સિંધિઆની વિધવા રાણી તારાબાઈ તથા ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયો. તેનું કારણ એકે ઈંગ્રેજે સિંધિઆના મામાને કારભારી નિમ્યો હતો. એ મામા સાથે તારાબાઇને બન્યું નહીં. તેથી એ વિગ્રહ ઉઠયો. એમાં મામાનો પક્ષ કરી ઈંગ્રેજોએ રાણીના લશ્કરને મહારાજપુર ને પનીઆની આગળ હરાવ્યું તેથી ગો-વાલ્યરનું રાજ્ય ઈંગ્રેજને આધિન થયું.

૧લો સિખ વિગ્રહ—૧૮૪૪–૧૮૪૬–૨. એ વિગ્રહ સિખ રાજા દુલિપસિંગ અને ઈંગ્રેજ વચ્ચે થયો તેનું કારણ એ કે સિખ લોકોને લશ્કરી બળ વધવાથી તેમણે ઈંગ્રેજી મુલક ઉપર આવવા માંડયું. તેથી

એ વિગ્રહ ઉઠયો એમાં સીખ સરદાર, લાલસિંગ, સ્યામસિંગ અને ગુલાબસિંગ વિગેરે હતા તેમને ઇંગ્રેજોએ મુડકી, ફીરોજપુર, અલીવાલ અને સોબ્રાઉન આગળ હરાવ્યા. આખરે લાહોરના કરાર થયા તેમાં ઇંગ્રેજોને લડાઈના ખરચને પેટે કાશ્મીર ને હજારા પરગણાં મળ્યાં.

૨જો સિખ વિગ્રહ—૧૮૪૮. એ વિગ્રહ મુલતાનના સૂબા લાલામૂળરાજ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે લાલામૂળરાજે વિશ્વાસઘાત કરી બે ઇંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા. તેથી એ વિગ્રહ ઉઠયો. એમાં લાલામૂળરાજ તથા શેરસિંગ ને તેનો બાપ છત્રસિંગ વિગેરે સરદારો હતા. તેમના સામા એડવર્ડ તથા લાર્ડ ગફ ઇંગ્રેજ સરદારો હતા. એ વિગ્રહમાં ચિલિયનવાળાની લડાઇમાં ઇંગ્રેજોનાં ૨૪૦૦ માણુસ મુઆં. પણ પછીથી ગુજરાત ગામની લડાઇમાં ઇંગ્રેજો જીત્યા ને પંજાબપ્રાંત ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૯.

બીજા વિગ્રહો—ઇંગ્રેજોને ૧૮૪૦ માં ને ૧૮૫૭ માં ચિન જોડે બે વિગ્રહ થયા તેમાં ઇંગ્રેજો જીત્યા તથા ૧૮૫૭ માં ઇરાન જોડે અને ૧૮૬૪ માં ભૂતાન જોડે વિગ્રહ થયા તેમાં પણ ઇંગ્રેજોની જીત હતી. વળી ૧૮૧૭માં પિંઢારાને જીતી ઇંગ્રેજોએ તેમનો સમુળો નાશ કર્યો હતો.

ઇતિહાસમાં સંક્ષેપથી લખેલાં પ્રખ્યાત માણસોની હકીકત.

તારાબાઇ—એ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શીવાજી મહારાજના બીજા દીકરા રાજારામની સ્ત્રી. એ બહાદુર હતી. એણે પોતાના બાળ દીકરા શીવાજીના તરફથી રાજ્ય ચલાવી ઔરંગજેબ જેવા જબરા પાદશાહ સામી ટકર ઝીલી તથા શાહુ મહારાજના સામી થઈ મરેઠી રાજ્યનો ભાગ પડાવ્યો. એની ગાદી સતારામાં હતી.

અહલ્યાબાઇ—એ હોલકરના રાજ્યનો મૂળ પુરૂષ જે મલ્હારરાવ તેના દીકરા ખંડેરાવની સ્ત્રી. એ નાનપણમાં રાંડી હતી. એ બાઈ બહા-

દુર પતિવ્રતા અને ધર્મિષ્ટ હતી. રાજ્યનો વારસ કોઈ ન હોવાથી એણે તુકાજીરાવ હોલકરને ખોળે લેઈ રાજ્ય ચલાવ્યું. એ ઈન્સાફનું કામ પોતે જાતે કરતી. એ ઘણી ધર્માત્મા હતી તેથી અદ્યાપી લોકો એને સંભારે છે.

નાનાફડનવીસ—એ રાજ્ય વિદ્યામાં ઘણો ખબરદાર હતો. પણ લડાઈના કામમાં બહાદુર નહોતો. પેહેલા માધવરાવ પેશ્વાના દરબારમાં સાડાત્રણ ડાહ્યા હતા તેમાંનો એ અડધો હતો. એ ઘણો અકલવાન ને લાંબી નજરવાળો હતો. એ જીવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વાઈ રાજ્ય ને ઈંગ્રેજ રાજ્યને આધિન થવા દીધું નથી. એ પેહેલાં માધવરાવનો સરદાર ને બીજા માધવરાવનો દીવાન હતો. એણે પેહેલા મરેઠી વિગ્રહમાં બહાદુરી કરી રઘુનાથરાવને હાથ પેશ્વાઇ જતાં અટકાવી

બાપુગોખલે—એ છેલ્લા બાજીરાવ પેશ્વાનો સેનાપતી હતો. એ બહાદુર ને હિંમતવાન હતો. બાજીરાવે એની સલાહ પ્રમાણે ન કર્યું તેથી રાજ્ય ખોયું. એના ના કહેવા છતાં બાજીરાવ કોરેગામ, ખડકી અને આસ્ટીની લડાઈમાંથી નાઠો. તોપણ એ છેવટ સુધી લડયો ને આસ્ટીની લડાઈમાં મરાયો. ૧૮૧૮.

નાદીરશાહ—એ ઈરાનનો પાદશાહ હતો. એણે કાબુલ જીતી ૧૭૩૯ માં હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં દિલ્હી લૂટીને કરોડો રૂપીઆનું ધન લેઈ ગયો.

અહમદદુરાની—એ નાદીરશાહનો સરદાર હતો. નાદીર મુવા પછી એણે અફગાનીસ્તાનની ગાદીએ બેસી છવાર હિંદ ઉપર ચડાઈઓ કરીને મથુરાં વિગેરે લૂટી ધન લેઈ ગયો એણે ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મરેઠાને હરાવ્યા હતા.

મહારાણી વિકટોરિયા—હિંદુસ્તાનનાં સેનસાબાનું. એમનો જન્મ સન ૧૮૧૯ના મે માસની તા. ૨૪ મીને રોજ થયો. એ ૧૮૩૭ના જુન

માસની તા.૨૦મીએ ઈંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠાં ને ૧૮૫૮માં હિંદુસ્તાનનું રાજ પોતાના હાથમાં લીધું. તે પછી ૧૮૭૭માં એમણે "કૈસરેહિંદ"નુ પદ ધારણ કર્યું. એમને રાજ કરતાં ૫૦ વરસ થયાં તેનો જુબીલી ઓચ્છવ ઇંગ્રેજી રાજમાં સર્વ ઠેકાણે સન ૧૮૮૭માં થયો.

કલાઇવ—આર્કાટને પ્લાસીની લડાઇજીતી ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખનાર એ વિરપુરૂપહતો. એનો જન્મ ૧૭૨૫માં થયો. એ ૧૭૪૪માં પહેલો વેપાર ખાતાની નોકરી લેઈ હિંદમાં આવ્યો. પણ એ નોકરી પસદ નહીં પડવાથી એ લશ્કર ખાતામાં રહ્યો. ત્રીચીના પોલીનો ઘેરો ઉઠાવવા ચદાસાહેબની રાજ્યધાની આર્કાટ ઉપર ચડાઈ કરવાની સલાહ એણે બતાવીને એણે પોતે ચડાઈ કરી. તેમાં જય મળવાથી એ વખાણાયો. એ બહાદુર, અકલવાળો, કપટી અને દગાખોર હતો. એ કારકુનથી ઉંચે દરજ્જે ચડતાં છેક ગવર્નરની પદ્વિએ પહોચ્યો હતો.

ડુપ્લી—એ ફ્રેંચ લોકોનો સરદાર હતો. એ ૧૭૩૧માં પેહેલો હિંદમાં આવ્યો ને ૧૭૪૨માં પાંદીચેરીનો ગવર્નર થયો. એ ઘણો અભિમાની ને ફુલણીઓ હતો. એણે નિજામને તથા ચંદાસાહેબને ગાદીએ બેસાડી હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તાસ્થાપી. ઇંગ્રેજી રાજનો પાયો નાખનાર જેમ કલાઇવ હતો તેમ ફ્રેંચ રાજનો પાયો નાખનાર ડુપ્લી હતો. એપણ કલાઇ જેવો કપટી અને દાવ પેચી હતો.

લાલી—એપણ ફ્રેંચ ગવર્નર હતો. એ ૧૭૫૮માં હિંદમાં આવ્યો. એ અવિચારીને મુર્ખ હતો. એણે વગર વિચારે ઇંગ્રેજ સામે બાથ ભીડી તેમનું ફોર્તસેંતદેવીદ જીત્યું. પણ આખરે સલાહ થઈ તથા એનો સરદાર બુસી ૧૭૬૦માં વાંદેવાસની લડાઇમા હાર્યો. એના વખતમાં હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાગી તેથી એને ફ્રાંસમાં ૧૮૬૬મા ફાંસીએ દીધો.

બુસી—એ ડુપ્લી તથા લાલીના વખતમાં ફ્રેંચ સેનાપતી હતો. એ બહાદુરને લડવાઇઓ હતો. એણે ડુપ્લીના વખતમાં નિજામ મુજફ્ફર જંગને

ગાદીએ બેસાડી તેના રાજમાં ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપી. તથા ૧૭૬૦માં સરઈ-કુટ જોડે વાંદેવાસની લડાઈ કરી તે પછી એણે મછલીપટણ તથા ઉત્તર સરકાર મેળવ્યાં તથા ૧ લા મ્હેસૂર વિગ્રહમાં હૈદરને મદદ કરી હતી.

નિજામ મુલ મુલ્ક—એનું બીજું નામ અસોફજા અથવા ચીન કીલીચખાં હતુ. એણે હૈદ્રાબાદમાં ૧૭૨૦માં નિજામનું રાજ સ્થાપ્યું. એને બાજીરાવે ભોપાળ આગળ હરાવ્યો હતો.

નાસરીરજંગને મુજફરજંગ—એ બને નિજામ મુલમુલ્કના દીકરા હતા; નિજામ ૧૭૪૮માં મરી ગયાપછી નાસીરજંગ ગાદીએ બેઠો. તેને ફ્રેંચ સરદાર દુપ્લીની મદદથી મુજફરજંગે ઉઠાડી મૂકયો પણ મુજફરજંગને ગાદીએ બેસવા જતાં કોઇએ મારી નાખ્યો તેથી બુસીએ ફરી નાસીરજંગને બેસાડયો. ૧૭૫૦

સુરાજ ઉદવલ્લા—એ બંગાળાનો નવાબ. મૂર્ખને અવિચારી હતો. એણે ઈંગ્રેજોનાં ૧૪૬ માણસને કલકત્તામાં સાંકડી ઓરડીમાં પુર્યાં તેમાં ૧૨૩ મરી ગયાં તેથી કલાઇવે ૧૭૫૭માં તેને પ્લાસીની લડાઇમાં હરાવ્યો.

મીરજાફર—એ સુરાજ ઉદવલ્લાનો સેનાપતિ હતો. પણ પ્લાસીની લડાઇમાં ફુટી ઈંગ્રેજોને મળ્યો હતો તેથી કલાઇવે તેને સુરાજ ઉદવલ્લાની ગાદી આપી. પછીથી તે નિમક હરામ થઇ વલંદાના પક્ષમાં ગયો તેથી કલાઇવે ચીન્સુરા આગળ વલંદાને હરાવ્યા. તે પછી ૧૭૬૦માં એનાથી પોતાની ફોજનો પગાર ન અપાયો તેથી ઇંગ્રેજોએ તેને ઉઠાડી તેના ધનવાન જમાઈ મીરકાસીમને ગાદીએ બેસાડયો. મીરકાસીમે બલવો કર્યાથી તેની ગાદી ફરી પાછી મીરજાફરને આપી. ૧૭૬૩

મીરકાસીમ—ઈંગ્રેજ નોકરોએ ખાનગી માલનું હાંસલ ન આપ્યું તેથી તથા ઇંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા મીરકાસીમે બલવો કર્યો. તેને ઇંગ્રેજોએ ઘેરીયા આગળ ને તેના મદદગાર સુજાઉદવલ્લા તથા શાહઆલમને

પટણા તથા બકસર આગળ હરાવ્યા. ૧૭૬૩–૧૭૬૪.

ચૈયતસિંગ—એ કાશીનો રાજા. તેની પાસે લાર્ડ હેસ્તિંગ્સે લડાઈના ખરચની મદદમાં પાંચલાખ રૂપિઆ માગ્યા પણ તેણે આપ્યા નહીં તેથી હેસ્તિંગ્સે એના ઉપર ચડાઈ કરી તેને કેદ કર્યો ને કાસીની ગાદી તેના ભત્રીજાને વધારે ખંડણી આપવાની સરતે આપી.

સર ઇ-કુટ—એ ઇંગ્રેજ સરદાર હતો. એ ઘણો બહાદુર હતો. એ વાંદેવાસમાં ફ્રેંચો જોડે અને ચીલામબ્રમ, પોર્તોનોવો અને પોલીલોર તથા શોલીંગર આગળ હૈદર સાથે લડયો હતો. તેમાં ચીલામબ્રમની લડાઇમાંજ માત્ર તે હાર્યો હતો. બાકીની બધી લડાઇઓમાં તે જીત્યો હતો.

સર આર્થર વેલેસ્લી—એ માર્નિંગ્ટન અથવા વેલેસ્લીય ગવર્નર જનરલનો ભાઈ થાય એને આગળ જતાં ડયુકઓફવેલીંગ્ટનનો ઇલકાબ મળ્યો હતો. એણે ૧૭૯૫માં ટિપુની સાથેની લડાઇમાં બહાદુરી કરી તથા ટિપુના રાજની વ્યવસ્થા કરી અને કાવેરી નદી ઉપર પુલ બાંધ્યો. તે પછીથી બીજા મરેઠી વિગ્રહમાં આસાઈ અને આરગામ આગળ સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા. ૧૮૦૩.

સરજાન માલકમ—એ ઇંગ્રેજ સરદાર હતો. એ સલાહ કરવામાં કાબેલ હતો. તેણે ૧૮૦૩ માં સિંધિઆ અને ભોંસલા સાથે તથા ૧૮૦૮ માં ઇરાન સાથે ને ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સાથે સલાહ કરી.

જનરલ. ઓટ્રામ—ઇંગ્રેજ સરદાર એણે ઇરાનની લડાઇમાં ને લખનોરના બંડમાં બહાદુરી કરી હતી. ૧૮૫૬ તથા ૧૮૫૭.

લાર્ડ લેક—ઇંગ્રેજ સરદાર એણે ૧૮૦૩માં દિલ્લીને લાસવારી આગળ સિંધિઆને અને ૧૮૦૪માં ફરૂકાબાદ આગળ હોલકરને હરાવ્યો.

કંપનીની પટામાં ફેરફાર.

૧ લી—૧૬૦૦ માં કંપનીને હિંદમાં વેપાર કરવાની સનંદ મળી.

૨ જો—૧૭૭૩ માં રેગ્યુલેટીંગ આકટથી કંપનીને રાજ્ય સત્તા મળી.

૩ જો—૧૭૮૪ માં પીટના ઇંડિઆ બીલથી કંપનીના કામ ઉપર બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ નામે સભા ઇંગ્લાંડમાં નીમાઇને કંપનીની પટાની મુદત ૨૦ વરસની ઠરાવી.

૪ થો—૧૮૧૩ માં લાર્ડ મિન્ટોના વખતમાં એ વિસ વરસ પૂરાં થવાથી સનંદમાં ફેરફાર થયો ને કંપનીને હિંદમાં વેપાર કરવાનો બંધ પડાવ્યો તથા રાજ્યમાં વધારે લક્ષ દેવા ઠરાવ્યું. માત્ર કંપની ચીનમાં વેપાર કરે.

૫ મો—૧૮૩૩ માં ફરી ૨૦ વરસ પુરાં થવાથી કંપનીએ બીલકુલ વેપાર બંધ કરવો ને માત્ર રાજ્યમાંજ લક્ષ રાખવું એમ ઠરાવ્યું.

૬ ઠો—૧૮૫૩ માં બીજાં ૨૦ વરસ પુરાં થયાથી છઠ્ઠીવાર ફેરફાર થયો. એ વખતે કંપનીના ડાયરેકટરો ૩૦ હતા તે ઘટાડી ૧૮ કર્યા ને પટાની હદ પાર્લામટની મરજી ઉપર ઠરાવી.

૭ મો—૧૮૫૮ માં છેલો ફેરફાર થયો તે એકે કંપની પાસેથી રાજ્ય સત્તા પાર્લામેંટે લેઈ લીધી ને રાજાના નામથી સિક્કા પાડ્યા.

કાયદા (આકટો.)

૧૭૭૩ માં રેગ્યુલેટીંગ આકટ થયો. તેથી કંપનીને રાજસત્તા મળી ને આખા હિંદુસ્તાનને માથે એક ગવર્નર જનરલ નીમાયો. તથા કલકતામાં સુપરિમ કોરટ સ્થપાઈ.

૧૮૩૩ ના કાયદાથી કંપનીને વેપારની મનાઈ કરવામાં આવી. ચીનને હિંદમાં સર્વ ઇંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ આપી ને કાયદા સુધારવા લો કમીશન નિમાયું ને કેટલાંક સુધારા થયા.

૧૮૫૮ ના કાયદાથી કંપનીનુ રાજ ઇંગ્લાંડની ગાદીને તાબે આવ્યું

ને ગવર્નર જનરલને વાયસરાયનો ખેતાબ મળ્યો.

૧૮૬૧ ના કાયદાથી ગવર્નરજનરલ અને મુંબાઈ તથા મદ્રાસની કાયદા બાંધનારી કૌંસીલમાં ખાનગી ગૃહસ્થો દાખલ કર્યા.

૧૮૬૧ ના બીજા કાયદાથી સુપરિમ કોર્ટોને ઠેકાણે હાઇકોર્ટો સ્થપાઈ.

બીલો.

૧૭૮૩ માં ફોકસનું બીલ રજુ થયું. તેમાં એવી મતલબ હતી કે કંપની માત્ર વેપાર કરે ને રાજકારભાર પાર્લામેંટ ચલાવે. પણ તે ના મંજુર થયું.

૧૭૮૪ માં પીટનું બીલ મંજુર થયું. તેથી કંપનીના ડાયરેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખવા ઇંગ્લાંડમાં "બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ" નામની સભા સ્થાપાઈ ને કલકતાની કૌંસીલમાંથી એક મેમ્બર ઓછો થયો ને મુંબાઈ તથા મદ્રાસમાં પણ કૌંસીલો ઠરાવી.

૧૮૮૩ માં લોર્ડ રીપનના વખતમાં ઇલબર્ટ બિલ રજુ થયું. તેમાં મુખ્ય બાબત એ હતી કે દેશી જડજો યુરોપીયનોનો ઇન્સાફ કરે. એ બીલ કેટલાક ફેરફાર સાથે મંજુર થયું.

હિંદ ઉપર પરદેશીઓએ કરેલી ચડાઇઓ.

(૧) ઈ. સ. પૂ. ૫૧૯ માં ઇરાનના દરવેસગુસ્તાસ્પેએ ચડાઈ કરી સિંધુ આગળનો કેટલોક ભાગ જીત્યો.

(૨) ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ મા ગ્રીસદેશના મહાન સિકંદરે ચડાઈ કરી પંજાબના પૌરવને હરાવ્યો.

(૩) ઇ.સ.પૂ. ૧૦૦થી ઈ.સ. ૫૦૦ સુધીસીથીઅન લોકે હુમલા કર્યા.

(૪) ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ થી ૨૦ વરસ બાકત્રીઅન લોકે ચડાઇઓ કરી.

(૫) ઇ. સ. ૭૧૨ માં મહુમદ કાસમે ચડાઈ કરી સિંધના દાહીરને હરાવ્યો.

(૬) ઈ. સ. ૯૭૭ માં સબક્તગીને લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી જયપાળને હરાવ્યો.

(૭) ઈ. સ. ૧૦૦૧ થી મહુમદ ગજનવીએ ૧૭ સ્વારીઓ કરી.

(૮) ઈ. સ. ૧૧૭૬ થી મહુમદ ગોરીએ ૯ સ્વારીઓ કરી.

(૯) ઈ. સ. ૧૨૧૨ માં મુગલ સરદાર જંઘીસખાં સિંધુ સુધી આવ્યો હતો.

(૧૦) ઈ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૩૦૪ સુધી મુગલ લોકોએ અલાઉદીનના રાજમાં ૭ હુમલા કર્યા.

(૧૧) ઈ. સ. ૧૩૯૮ માં બીજા મહુમદ તગલખના વખતમાં તૈમૂરલીંગ આવ્યો. ને દિલ્હી લૂટી ખરાબી કરી.

(૧૨) ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં ઇબ્રાહીમ લોદીના વખતમાં બાબર આવ્યો.

(૧૩) ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં મહુમદ મોગલના વખતમાં ઇરાનનો નાદીરશાહ આવ્યો.

(૧૪) ઈ. સ. ૧૭૪૭ થી અબદલી જાતના અફગાનીસ્તાનના અહમદ દુરાનીએ ૭ સ્વારીઓ કરી.

ઇંગ્રેજસરકારને હિંદમાં મળેલો મુલક.

મદ્રાસ—ચંદ્રગિરીના રાજા પાસેથી ૧૬૩૯ માં વેચાણ લીધું.

મુંબાઈ—ઈંગ્લાંડના રાજા પાસેથી ૧૬૬૮ માં અવેજમાં લીધું.

બંગાળા, બહારને ઉત્તર ઓઢીઆ—દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી ૧૭૫૮ માં બક્ષીસ મળ્યા.

દક્ષિણ ઓઢીઆ—નિજામને હરાવી ૧૭૬૫ માં લીધો.

ઉત્તર સરકાર—નિજામ પાસેથી ૧૭૬૫ માં સલાહમાં મળ્યો.

મલબાર—ટિપુ સાથેની સલાહમાં ૧૭૯૨ માં મળ્યો.

મ્હેસુર—ટિપુની સાથેની ૧૭૯૯ ની લડાઈમાં મળ્યો.

વાયવ્યપ્રાંતો—એમાંનો કેટલોક ભાગ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી

૧૮૦૧ માં લશ્કરના ખરચને પેટે અને બાકીનો ૧૮૦૩માં સિંધિઆ જોડે સલાહમાં મળ્યો.

કર્ણાટક—એ દેશમાં અંધેર ચાલવાથી ૧૮૦૧માં કર્ણાટકના નવાબ અને તંજાવરના રાજાને પેન્સન આપી ખાલસા કર્યાં.

બાલાઘાટ—લશ્કરના ખરચને પેટે નિજામ પાસેથી ૧૮૦૧માં મળ્યો.

પાવાગઢ ને ભરૂચ—સિંધિઆ પાસેથી લડાઇમાં ૧૮૦૩માં મળ્યાં.

મધ્યપ્રાંતો—એમાંનો કેટલોક ભાગ ૧૮૦૩માં સિંધિઆને ભોંસલાની સંધીમાં ને બાકીનો ૧૮૫૩માં ભોંસલા અપુત્ર મુવાથી ખાલસા કર્યાં.

લંકાં—વલંદા પાસેથી ૧૮૧૬માં સલાહમાં મળ્યો.

ગૂજરાત—બાજીરાવ પેશ્વાનું રાજ જીતવાથી તાબામાં આવ્યો.

મહારાષ્ટ્ર—બાજીરાવ પેશ્વાને હરાવી ૧૮૧૮માં લીધો.

આસામ, આરાકાન અને તિનાસરીમ—બ્રહ્મ દેશની લડાઈ થવાથી ૧૮૨૬માં સલાહમાં મળ્યા.

કુર્ગ—રાજમાં અંધેર ચાલવાથી ૧૮૩૪માં ખાલસા કર્યો.

સિંધ—સિંધના અમીરો પાસેથી ૧૮૪૩માં જીતી લીધો.

સતારા—વારસ નહોવાથી ૧૮૪૯માં ખાલસા કર્યો.

પંજાબ—બીજા સીખ વિગ્રહમાં સિખ લોકોને હરાવી ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યો.

ઝાંસી અને નાગપુર—વારસન હોવાથી ૧૮૫૩માં ખાલસા કર્યાં.

પેગુ—બ્રહ્મીઓને બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહમાં હરાવી ૧૮૫૩માં ખાલસા કર્યો.

વરાડ—નિજામ પાસેથી મદદગારી સૈન્યના ખરચને પેટે ૧૮૫૩માં.

અયોધ્યા—રાજ્યમાં અંધેર ચાલવાથી ૧૮૫૩માં ખાલસા કર્યો.

પંચમહાલ—સિંધીઆ પાસેથી બદલામાં ૧૮૬૧માં મળ્યો.

સુદ્ધ બ્રહ્મ દેશ—રાજ્યમાં અંધેર ચાલવાથી ૧૮૮૬માં ખાલસા કર્યો.

—સમાપ્ત.—

સૂચના.

આ ઇતિહાસ ઘણીજ સંભાળથી સાદી અને સરળ ભાષામાં લખવામાં આવ્યો છે એનો પેહેલી આવૃતી કરતાં સુધારો વધારો પણ ઘણો કર્યોછે. એટલુંજ નહીં પણ પાછલા ભાગમાં ઘણીજ ઉપયોગી અને જરૂરી બાબતો દાખલ કરેલી છે. જેવી કે વંશાવળી, સ્થળવાર લડાઇઓ, હિંદમાં થયેલા સઘળા બાદશાહો અને રાજાઓ તથા ગવર્નર જનરલોએ કરેલા કામની સંક્ષેપ નોંધ, રાજા અને અમલદારોના મુકાબલા, વિગ્રહોની નોંધ, નકશા (૧૯નકશામાં), ઇતિહાસમાં સંક્ષેપથી લખેલાં પ્રખ્યાત માણસોની હકીકત, કંપનીના પટામાં થયેલા ફેરફારો, આકડો, બીલો અને હિંદ ઉપર આવેલા પરદેશીઓની નોંધ તથા હિંદમાં ઇંગ્રેજ સરકારને મળેલા મુલકની હકીકત ઇત્યાદિ. અર્થાત ઇતિહાસમાં તૈયાર થવાને જે જે બાબતો જોઇએ તે તે સર્વ બાબતો આ ઇતિહાસમાં સરળ સાદી અને ટુંકી રીતે આપેલી છે. માટે ઇતિહાસમાં તૈયાર થનાર વિદ્યાર્થિએ જરૂર આ ઇતિહાસ ખરીદવો જોઇએ.

આ ઇતિહાસની દશ અને તેથી વધારે નકલો રાખનારને કમીશન આપવામાં આવશે. જેને જોઇએ તેણે નીચેને ઠેકાણેથી રોકડેથી કે વેલ્યુપેબલ મંગાવવો. નોટપેડ કાગળ લીધામાં નહીં આવે.

અમદાવાદમાં—મારી પાસે અને બીજા બુકસેલરો પાસેથી. **ભરૂચમાં** પાડેક ફળીએ મોતીરામ કાળીદાસ પાસેથી. **ઊમરેઠમાં** પંચોટીએ શામસુંદરજી મહારાજના મંદીરમાંથી. **સુરતમાં** વાણીઆ શેરીમાં મેહેતાજી. ઉત્તમરામ લક્ષ્મીરામ પાસેથી. **ઘોઘામાં** મિશન નિશાળના મેહેતાજી યાકુબભાઈ ગંગારામ પાસેથી રોકડે નાણે મળશે. (પોરટેજ જુદુ).

તા. ૧૫-૩-૯૧. **અમદાવાદ.**

મે. મહાશંકર ઇશ્વરભાઈ વ્યાસ.
ઠે. દરિઆપર વાડીગામમાં હાથીશાહની પોળમાં.